

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 1 (53)

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 4 від 27 червня 2022 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2022. – № 1(53). – 112 с.

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор);

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор з навчальної роботи КПШ ім. Ігоря Сікорського;

В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ;

Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології, доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ;

М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ;

О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

П.В. Федорченко-Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ;

Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки;

Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., декан факультету соціології і права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

О.М. Головкин, к. ю. н., старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

Д.О. Маріц, д. ю. н., доц., завідувач кафедри інтелектуальної власності та приватного права КПШ ім. Ігоря Сікорського;

Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія;

Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Варшава, Польща;

Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій імені родини Вейзерів Мічиганського університету;

Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США;

Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія;

Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень;

Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія;

Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету;

Іренеуш Садовський, PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща;

Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент професор соціології університету Каліфорнії в Лос-Анджелес, США;

Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія;

М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США;

Павляк Миколай – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща;

Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Кругляк М. Е., Богач Н. В.

Стереотипність зображення

«кольорового» населення в американських кінофільмах ХХ – першої чверті ХХІ ст..... 6

Kenneth H. Laundra, Fedorchenko-Kutuev P. V., Baginsky A. V., Severynchuk O. P.

Restorative justice in Ukraine: a grassroots approach.....14

Федорченко В. К., Федорченко-Кутуєв П. В., Федорченко Н. В., Василюк О. І.

Постковідне відновлення та нові виклики глобального світу:

туризм як інструмент економічного відродження та модернізації..... 20

Шпікер М. В.

Вимірювання правоспроможності в емпіричній соціології..... 29

ПОЛІТОЛОГІЯ

Ананьїн В. О., Уваркіна О. В.

Сучасні політичні мейнстрими військової освіти.....41

Білозерова Я. В.

Функції інтелектуальної еліти в політичному житті суспільства..... 47

Добродум О. В., Мартинюк Е. І., Никитченко О. Е.

Свобода совісті у зв'язку з пандемією COVID-19: політологічні рефлексії.....53

Завада Я. І., Цебенко О. О.

Ірано-іракські відносини в контексті регіональної безпеки.....60

Заславська О. О., Посвістак О. А., Налімова В. В.

Вплив діяльності популістських політичних партій на демократію в ХХ–ХХІ ст.....65

Козьма В. В.

Національні інтереси України між війною та миром.....73

Митрощенко В. І.

Трансформація політичних партій Великої Британії після виходу

з Європейського Союзу: тенденції та перспективи.....79

ПРАВО

Андрухів О. І.

Історичні передумови, правовий статус та особливості діяльності

дитячих колоній для неповнолітніх в УРСР..... 86

Колосов І. В.

Історичні передумови виникнення правових актів у галузі медицини

в державах Стародавнього світу.....94

Огієвич С. М., Костенко І. В.

Правові засоби протидії «вічнозеленим» патентам у фармацевтичній сфері.....105

CONTENTS

SOCIOLOGY

Krugliak M., Bohach N.

Stereotypes of the image of the “color” population in American movies of the XX – first quarter of the XXI century..... 6

Kenneth H. Laundra, Fedorchenko-Kutuev P. V., Baginsky A. V., Severynchuk O. P.

Restorative justice in Ukraine: a grassroots approach.....14

Fedorchenko V., Fedorchenko-Kutuev P., Fedorchenko N., Vasilets O.

Post-COVID renewal and new challenges of the global world: tourism as an instrument of economic revival and modernization..... 20

Shpiker M.

Measurement of legal capability in empirical sociology.....29

POLITICAL SCIENCE

Ananin V., Uvarkina O.

Current political mainstreams of military education.....41

Bilozerova Ya.

Functions of the intellectual elite in the political life of society..... 47

Dobrodum O., Martinuk E., Nykytchenko O.

Freedom of conscience in connection with the COVID-19 pandemic: political scientific reflections.....53

Zavada Ya., Tsebenko O.

Iran-Iraq relations in the context of regional security.....60

Zaslavska O., Posvistak O., Nalimova V.

The impact of populist political parties on democracy in the XX–XXI centuries.....65

Kozma V.

National interests of Ukraine between War and Peace.....73

Mytroshchenko V.

Transformation of British political parties after leaving the European Union: trends and prospects.....79

LAW

Andrukhiv O.

Historical prerequisites, legal status and peculiarities of activities of children’s colonies for minors in the USSR..... 86

Kolosov I.

The historical backgrounds of medical law’s acts appear in Ancient Age.....94

Ohiiievych S., Kostenko I.

Legislative changes as a counter “evergreen” patents.....105

УДК 316.482.5

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.1\(53\).261097](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.1(53).261097)

СТЕРЕОТИПНІСТЬ ЗОБРАЖЕННЯ «КОЛЬОРОВОГО» НАСЕЛЕННЯ В АМЕРИКАНСЬКИХ КІНОФІЛЬМАХ ХХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.

Кругляк М. Е.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи
Державного університету «Житомирська політехніка»
ORCID ID: 0000-0003-3837-0982
marinakrugljak@ukr.net*

Богач Н. В.,

*студент III курсу
Державного університету «Житомирська політехніка»
bohach.ok.2017@gmail.com*

У статті розглянуто особливості стереотипного зображення «кольорового» населення в кіноіндустрії США ХХ – першої чверті ХХІ ст. як один з проявів расизму, визначено причини перенесення етнічних стереотипів у кінематограф. Найяскравіше етнічні стереотипи в кіно й на телебаченні представлені у вигляді т. зв. тропів. Героїв фільмів азійського походження було наділено надмірною войовничістю і вмінням володіти бойовими мистецтвами (тропи «Всі азіати знають бойові мистецтва», «Усі китайці знають кун-фу»); жінок-азіаток зображали беззахисними на протидію сильному білому чоловікові (троп “Mighty Whitey and Mellow Yellow”); для опису чорношкірого героя брали тропи «Покірний слуга» («Маммі»), «Афроамериканець-злочинець» (“Blaxploitation”), «Білий рятівник», «Чарівний негр», «Чорний найкращий друг». Герої-латиноамериканці фізично досконалі, сексуальні й романтичні (тропи «Латинський коханець», «Пряна латиноамериканка»).

У 2010–2020-ті «кольорове» населення в голлівудських кінофільмах зображується під новим кутом. Головні «небілі» герої демонструють абсолютну рівність із білими, а інколи й домінування над ними. Це вже соціальне кіно про проблеми загального масштабу та їх сприйняття у суспільстві, зокрема гомосексуалізм («Місячне сяйво»); кіно з чорношкірим-супергероєм («Чорна пантера»); трилер про протистояння чорношкірого хлопця гуртові білих убивць («Пастка»). Кінофільми подібного жанру орієнтовані на «кольорового» глядача.

Катализатором змін у політиці Голлівуду стали рухи #OscarsSoWhite (2016) та Black Lives Matter (2020). Внаслідок них відбулися: перегляд складу команд-виробників фільмів з наближенням до пропорції, характерної для національного складу населення США – 40 % (2020 року частка «кольорових» акторів у фільмах становила 39,7 %, режисерів – 25,4 %, письменників – 25,9 %); впровадження нових вимог до отримання премії «Оскар» (номінація «Найкращий фільм», з 2024 р.) із квотами щодо ґендерного й расового складу команди-виробника тощо.

Ключові слова: Black Lives Matter, блекфейс, Голлівуд, етнічний стереотип, расизм, тропи.

Акторка Віола Девіс, перша афроамериканка, що отримала премію «Еммі», у своїй промові (2015) сказала: «Єдине, що відокремлює кольорових жінок від будь-кого іншого, – це можливості. Ти не можеш виграти «Еммі» за ролі, яких там просто немає» (Афроамериканці нарікають, 2016). Інакше кажучи, акторка підкреслила стереотипність у зображенні чорношкірих героїв, яка панує у сценаріях фільмів. Того року головні ролі у голлівудських фільмах грало 86,4 % білих акторів, серед режисерів білих було 89,9 %, серед авторів сценарію – 94,7 % (Hollywood Diversity Report, 2019, р. 14, 29, 38).

З огляду на те, що голлівудська кіноіндустрія формує уявлення про «американську мрію» та «американський спосіб життя», в умовах глобалізації значення знятих у США фільмів не слід недооцінювати. Найвні в них етнічні стереотипи про «кольорове» населення можуть сформувати в глядачів викривлене розуміння дійсності, упередження стосовно представників небілих рас. Стереотипність зображення «кольорових» персонажів була характерною для Голлівуду від часу його виникнення й до початку XXI ст., й лише останніми роками американський кінематограф прагне відійти від неї, в т. ч. під впливом рухів #OscarsSoWhite та Black Lives Matter.

Розглянута нами проблема не набула ґрунтовного вивчення у сучасній науковій літературі. Важливими джерелами дослідження є «Звіти про різноманітність у Голлівуді» (Hollywood Diversity Report, 2019; Hollywood Diversity Report, 2021) та сайт tvtropes.org, що містить інформацію про поширені в американських фільмах расові упередження, т. зв. тропи. Вартими уваги є публікації американських (Wilkinson, 2019; Henderson, 2020), британських (Брук, 2015), німецьких (Schacht, 2019) та українських (Дацюк, 2021; Литвинова, 2020; Самусенко, 2021) журналістів. Приклади расизму в Голлівуді зібрано в «Енциклопедії расизму» (Encyclopedia of racism, 2018).

Мета статті – навести приклади стереотипності зображень «кольорового» населення в американському кінематографі у XX – в першій чверті XXI ст., визначити причини цього явища, простежити зміни, що відбулися в кіноіндустрії останніми роками.

Відома соціологиня Ненсі Ван Юен у книзі “Reel Inequality: Hollywood Actors and Racism” зазначає: «Расизм у формі звільнення з роботи та расових стереотипних ролей визначив голлівудську кіноіндустрію з моменту її зародження на початку 1900-х років» (Schacht, 2019). Статистика свідчить, що за перші 87 років існування премії «Оскар» цю почесну нагороду отримали 2947 осіб, з них було лише 32 афро-, 5 латиноамериканців, 3 людини азійського походження (Encyclopedia of racism, 2018, р. 11).

До середини 1930-х рр. було прийнято, що ролі в американських кінофільмах і театральних виставах грають білі актори, навіть якщо йшлося про чорношкірого чи азіата (Дацюк, 2021). Така практика виникла в американській театральній традиції менестрель. Спосіб представлення чорношкірого персонажа через накладання товстого шару гриму на білого актора отримав назву «блекфейс» або «елоуфейс», якщо йшлося про персонажа азійського походження (blackface – з англійської – «чорне обличчя», yellowface – «жовте обличчя») (Schacht, 2019). «За допомогою блекфейсу з намальованою широкою посмішкою, – зазначає Аня Дацюк, – у кіно дуже часто озвучувалась ідея, що так чи інакше виправдовувала рабство. Адже чорні – начебто ліниві і не надто розумні, вони небагато хочуть від життя і почуваються більш ніж органічно, прислужуючи іншим і приспівуючи пісень» (Дацюк, 2021).

Єдиним виходом для афроамериканських акторів та режисерів було створення власної андеграундної ніші й демонстрація низькобюджетних фільмів у чорних гетто. Саме в цих маленьких кінотеатрах темношкірі актори могли грати ролі різних людей, а не лише стереотипні образи із зазвичай негативним звучанням, коли «Томом» називали слуг, ім'я «Кун» надавали шутам; того, хто розривається між двома расами, іменували «Трагічним мулатом», а асексуальну няньку звали «Мамусею» (Литвинова, 2020).

У 1930 р. було прийнято кодекс Хейса (Кодекс Американської асоціації кінокомпаній, Motion Pictures Production Code, Hays Code). Це був етичний кодекс виробництва фільмів у Голлівуді, який з 1934 р. став неофіційним діючим національним стандартом моральної цензури кінематографу у США. Документ було названо на честь Вільяма Харрісона Хейса, що в 1922–1945 рр. був на чолі Асоціації. Фільми, зняті без дотримання прописаних у Кодексі вимог, не могли вийти в прокат кінотеатрів, що належали членам Асоціації. Кодекс припинив діяти наприкінці 1960-х рр. Серед безлічі прописаних у ньому заборон були й такі: зображення змішаних шлюбів та вказівка на міжрасові сексуальні відносини (Vupum, 2011; The Hays Code, 2020).

Наприкінці XX – на початку XXI ст. блекфейс та елоуфейс усе ще активно використовуються кіностудіями. Однак, попри красномовну назву, стосуються вони зазвичай ситуацій, пов'язаних зі створенням образу не чорношкірого (у Голлівуді тепер досить відомих і талановитих акторів-афроамериканців), а персонажів азійського походження чи корінного населення. Так, 2012 року саме за це було піддано різкій критиці кінострічку «Хмарний атлас» (Cloud Atlas). Дісталось і Скарлетт Йоханссон, яка зіграла роль японки у класичній манзі «Привид у панцирі» (Ghost in the Shell) та Тільді Суїнтон за перевтілення в персонажа азійського походження у «Докторі Стрендж» (Doctor Strange) (Schacht, 2019). 2015 року розгорівся скандал довкола фільму «Пен: Подорож до Небувалії» (Pan), в якому роль індіанської принцеси Тигрової Лілії зіграла біла акторка Руні Мара. В Інтернеті навіть було розміщено протестну петицію (94 тис. підписів), головна теза якої звучала так: «Припиніть запрошувати білих акторів на ролі персонажів з небілим кольором шкіри!» (Брук, 2015). Сценариста й режисера Кемерона Кроу розкритиковано за те, що героїню гавайсько-китайського походження в його комедії «Алоха» (Aloha, 2015) зіграла біла акторка Емма Стоун (Singh, 2015). Режисера Рідлі Скотта сварили

за те, що у стрічці «Вихід: Боги та Царі» (Exodus: Gods and Kings, 2014) єгиптян не грали актори з Північної Африки. 2013 року критики зазнав Джонні Депп за роль індіанця Тонто у стрічці «Самотній рейнджер» (The Lone Ranger). Джейка Джилленхолла не сприйняли як головного героя у фільмі «Принц Персії: Піски часу» (Prince of Persia: The Sands of Time, 2010) (Брук, 2015).

Окрім блекфейсу, знаходимо риси расизму й у сюжетній лінії. Так, у фільмі «Народження нації» (1915), присвяченому оспівуванню Ку-клукс-клану та расової нерівності, афроамериканців показано інтелектуально нерозвиненими, грубими та сексуально агресивними стосовно білих жінок. Прикметно, що показ картини було заборонено у Франції; її поява дала «друге дихання» Ку-клукс-клану, що з 1870-х рр. був у занепаді (Литвинова, 2020). У пізніших кінофільмах про Кінг-Конга маємо альянсу на викрадення білої жінки небезпечним темношкірим чоловіком (тварина є ніби уособленням чорношкірого). У «Книзі джунглів» (1967) продемонстровано орангутанга Луї, «фішкою» якого є вживання популярного серед чорношкірого населення Америки сленгу «джайв». Крім того, Луї співає, що дуже хоче стати людиною (знову альянсу: людина означає «біла людина») (Дацюк, 2021).

Дискримінацію у Голлівуді можна прослідкувати й за процентним співвідношенням «біле населення» – меншини в різних категоріях: актори, режисери, автори сценарію тощо. У 2010–2020-ті «кольорова» меншість становить близько 40 % населення США. Натомість лише 2020 року «меншості» було дозволено зіграти 39,7 % ролей у фільмах, тоді як у попередні роки ця цифра була значно меншою: 10,5 % (2011), 13,6 % (2015), 19,8 % (2017). За даними Голлівудського звіту про різноманітність Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі (UCLA), азіатам (6 % населення США) у 2017 та 2018 роках було запропоновано зіграти в кіно тільки 3 % ролей, натомість афроамериканцям – 12,5 %, що дорівнює чисельності чорношкірого населення у США (Hollywood Diversity Report, 2019, p. 21).

У відомому фільмі «Сніданок у Тіффані» (Breakfast at Tiffany's, 1961) з Одри Хепберн у головній ролі з'являється містер Юніоші, чий англійський акцент мав на меті насміятися з японців (Schacht, 2019). І справді, в роки становлення Голлівуду персонажі-азіати поставали у формі расистських кліше – або як таємничі і грізні лиходії, або як смішні карикатури, як згаданий вище містер Юніоші. До того ж цього персонажа грав зовсім не азіат, а білий американець – актор Міккі Руні (Encyclopedia of racism, 2018, p. 123).

Троп, який почав з'являтися частіше в 1960-х і 1970-х, називався Mighty Whitey and Mellow Yellow (дослівно «Могутній білий і ніжний жовтий») – стереотипні стосунки білого чоловіка з неблагополучною, покірною азійською («жовтою») жінкою. Така героїня розмовляє «азійською англійською», це секс-працівниця або емігрантка, одним словом, у неї є якийсь вагомий соціальний недолік. Натомість білого чоловіка зображено або успішним та вродливим янголом, який завойовує серця розчарованих азійських жінок, або звичайним чоловіком, з яким глядачі можуть ідентифікувати себе (Mighty Whitey, 2020). У 1970-х і 1980-х рр. популярність Брюса Лі та фільмів про бойові мистецтва загалом призвела до закріплення тропу «Всі азіати знають бойові мистецтва». Хоча появу цього тропу фіксуємо ще в першій половині ХХ ст. стосовно героїв японського походження. Перед нами – стереотипний японський персонаж, який продемонструє свої навички джиу-джитсу на якомусь іншому персонажеві. Близький за значенням троп – «Усі китайці знають кун-фу» (All Asians Know Martial Arts, 2020; All Chinese People Know Kung-Fu, 2020).

Найпоширеніший спосіб представляти азіатів та американців азійського походження у ЗМІ нині – у вигляді «зразкової меншості»: «Вони можуть бути вченими, лікарями або працювати в якійсь технічній галузі. Загалом, вони хороші студенти, походять із хороших сімей і не мають жодних економічних проблем». Цей стереотип перетинається з тропом «азіат і ботанік», який трапляється все частіше в останні десятиліття (Schacht, 2019).

Однією з особливостей зображень чорношкірих персонажів є образ афроамериканця – покірного слуги, що нібито має велике бажання служити білим господарям, прославляння рабства. Характерним є образ Маммі з «Віднесених вітром» (Gone with the Wind, 1939). Чорношкіра прислуга з любов'ю і відданістю доглядає за головною героїнею й навіть і не мріє про інше життя. Успіх стрічки спричинив небувале поширення цього стереотипу. У драмеді «Маленький полковник» (The Little Colonel, 1935) про громадянську війну у США герой Білла Робінсона – чорношкірий слуга, що відмовляється здати свого господаря-конфедерата. В мюзиклі від Disney «Пісня Півдня» (Song of the South, 1946) рабів показано веселими фермерами. У кінострічці «Водій міс Дейзі» (Driving Miss Daisy, 1989) чорношкірий герой Моргана Фрімана виявляє велике бажання служити своїй білій господині (Дацюк, 2021).

1970–1980-ті роки можна назвати часом розквіту «блексплуатейшн» (blaxploitation). Причина появи цього жанру полягала в гострій нестачі роботи для афроамериканців у мейнстрімному голлівудському кіно. Основна аудиторія – чорношкірі глядачі. Такі фільми знімали конвеєрним способом; місцем розгортання дії були гетто; сцени сповнені агресії й неймовірної жорстокості. Головні герої

є чорними, їм доводиться постійно битися, часто – з білими персонажами, що грають роль поганих. Характерними рисами цього жанру є те, що найважливішою ознакою головного героя є колір шкіри, а також стереотипні атрибути, пов'язані з ним, наприклад, страхотливий зовнішній вигляд, «природна схильність» до незалежності, відсутність поваги до авторитету, повне нехтування манерами та формалізмом, перевага насильницьких рішень перед дипломатією та безсумнівна дурість. Зазвичай головним героєм є хороший хлопець, як-от головний герой у «Шафт», але здебільшого він або вона є антигероями, наприклад, Прист, торговець наркотиками в «SuperFly», який хоче зробити ще одну угоду і піти на пенсію. Такий жанр пішов у небуття наприкінці 1980-х рр. (Blaxploitation, 2020). Троп «афроамериканця-злочинця» міцно вкоренився у поп-культурі США (в анімації «Дамбо» (1941) вороги-хулігани розмовляють сленгом «джайв»).

Наступна стереотипність у побудові сюжету, що характерна для сучасного кіно, – це використання тропу «білого рятівника». У стрічці «Прислуга» (The Help, 2011) чорношкірі акторки Віола Девіс та Октавія Спенсер грають служниць, що працюють у домі білих у 1960-ті рр. Попри незадоволення своїм станом справ і дискримінацією, героїні наважуються покласти всьому край тільки з подачі білої героїні (Емма Стоун). Фільм піддався жорсткій критиці за увічнення образливого стереотипу «Маммі», за те, що в ньому обігрується нарратив білого рятівника. «Одна з проблем таких фільмів, як «Прислуга», полягає в тому, що дія в них розгортається в безпечно віддаленому минулому, що дає змогу сьогodenню уникнути небезпечного удару, – зауважує Дарнелл Хант, професор соціології Каліфорнійського університету. – Це майже те саме, що сказати: «Господи, подивіться, які жахливі речі були тоді, й подивіться, як далеко ми зайшли сьогодні». Що, звісно, є неправдою» (Henderson, 2020).

Троп «білого рятівника» зустрічаємо як у класичних кінострічках («Вбити пересмішника», To Kill a Mockingbird, 1962), так і у сучасних роботах, номінованих на «Оскар» («Приховані фігури», 2016, «Зелена книга», 2018). У «Зеленій книзі» (Green Book) зображено, як італієць Тоні Валлелонга супроводжує як водій чорношкірого джазового піаніста Дона Ширлі під час його турне 1962 року Півднем Америки. На початку фільму Тоні коротко пояснює мету поїздки своїй дружині Делорес – надавати темношкірим мандрівникам інформацію про «безпечні» місця проживання та харчування під час подорожі. Йому буде гарантувати безпеку Ширлі між концертами протягом восьмитижневого туру. Білий водій не раз рятує свого чорношкірого роботодавця, стаючи його другом (Wilkinson, 2018). У фільмі «Приховані фігури» (Hidden Figures) чорношкірим працівницям НАСА приходиться на допомогу білий керівник Ел Харрісон (Кевін Костнер). У кінострічці «Сельма» (Selma, 2014), присвяченій Рухові за громадянські права у США у 1960-ті рр., продемонстровано, що успіху мирні акції протесту чорношкірих досягли тільки після активної підтримки білого населення. В історичній кінодрамі «12 років рабства» (12 Years a Slave, 2013) головний герой – вільний чорношкірий музикант Соломон Нортап, що через зраду став рабом на Півдні, зміг вибороти свободу завдяки підтримці білого товариша – канадського робітника Басса (Бред Пітт).

Ще одним стереотипом, на думку Ані Дацюк, є «комплекс другорядного персонажа»: темношкірі герої виконують функцію сюжетного засобу для доповнення арки протагоніста. В них відсутнє власне життя, немає особистої історії. Це може бути або найкращий друг головного героя (троп «Чорний найкращий друг», наприклад, у стрічці «Форрест Гамп», 1994), або чорношкірий з надприродними здібностями – троп «Чарівний негр» («Зелена миля», 1999), або духовний ментор («Брюс Всемогутній», 2003). Персонажі тропу «Чарівний негр» (Magical Negro) зазвичай є чорношкірими чоловіками з особливими здібностями. Їхня поява спричинена потребою допомоги білим героям вийти з кризової ситуації, зовсім не думаючи про власне життя. Мета існування «чарівного негра» – система підтримки білого персонажа. У такий спосіб ніби нав'язувалася думка про те, що афроамериканці є не такими цінними, як білі (Magical Negro, 2020). Троп «Чорний найкращий друг» не передбачає наявності в чорношкірого друга надприродних здібностей, проте функція таких персонажів схожа із попереднім тропом – вивести білого героя зі складних обставин. Вони з'являються саме в той момент, коли білі персонажі можуть припуститися помилки. Так, у стрічці «Диявол носить Prada» чорношкіра подруга нагадує персонажеві Енн Хетеуей, що та діє всупереч своїм цінностям (5 найпоширеніших, 2020).

Ще один стереотип – «тягар темношкірої людини». Чорношкірі персонажі кінофільмів – це борці за рівність, проти расизму і сегрегації. Йдеться про історичне кіно («Зелена книга», «12 років рабства», «Сельма», «Чорний кланівець», «Приховані фігури»). Отже, формується новий стереотип: головний герой – афроамериканець, значить кіно буде про історію. Інакше кажучи, єдине, що можуть повідати світові актори-афроамериканці, – це історія про дискримінацію (Дацюк, 2021). Серед інших стереотипів – якщо в кульмінації стрічки мають загинути всі герої, то чорношкірий загине першим; Африку зображено як таємничий та ізольований континент з мінімальними зв'язками із цивілізацією (Schacht, 2019).

Латиноамериканці є найбільшою етнічною меншиною у США (18 % населення). Перегляд 2682 голлівудських фільмів (з 2000 р.) показує, що тропи про персонажів-латиносів зосереджуються

на їхній сексуальній привабливості, причому неважливо, з якої країни Південної Америки походить герой: він все одно матиме типову зовнішність (смаглява шкіра, чорне волосся) й надмірну сексуальність (троп «смагливий латиноамериканець»). Для опису жінок використовують троп «пряної латиноамериканки» (Spicy Latina): це темпераментна спокусниця з оливковою шкірою та акцентом, яка володіє бойовим мистецтвом і виглядає сексуально (Schacht, 2019; Spicy Latina, 2020).

Кардинальні зміни відбулися в індустрії за останні п'ять років під впливом рухів #OscarsSoWhite (2016) та Black Lives Matter (2020). Так, з 2024 р. запроваджено нові стандарти до фільмів, що претендують на номінацію «Найкращий фільм». Зокрема, аби потрапити до неї, необхідно, щоб під час виробництва кінопродукту було впроваджено мінімум два стандарти з чотирьох: 1) акторський склад і сюжет; 2) знімальна група; 3) кіностудія; 4) дистрибуція. Зокрема, мінімум один виконавець ролі (головної чи другорядної) має афро-, латиноамериканське чи азійське походження. Не менше ніж третина акторів у ролях другого плану та масовки – жінки, «кольорові» американці, ЛГБТК+ чи люди з особливостями фізичного або ментального розвитку. Основна сюжетна лінія – про одну зі згаданих вище груп населення. У складі знімальної групи, кіностудії та в компанії-дистрибу'ютері повинні бути представники таких груп (Самусенко, 2021). Подібні тенденції спостерігаємо й у складі команд кіно-виробників. Чорношкірих акторів у 2020 р. було 19,0 %, латиноамериканців та азіатів – по 5,4 %, багатонаціональних – 7,6 %, корінного населення та вихідців з Близького Сходу та Північної Африки – по 1,1 %. Не такі швидкі зміни поки що серед сценаристів. У 2011 р. білих авторів було 92,4 %, в 2020 р. – 74,1 % (чорношкірі – 13,5 %, латиноамериканці – 3,2 %, азіати – 4,3 %, багатонаціональні – 3,8 %, вихідці з Близького Сходу та Північної Африки – 1,1 %). Серед режисерів у 2011 р. білі становили 87,8 %, а в 2020 р. – 74,6 % (афроамериканці – 15,1 %, латиноамериканці – 2,7 %, азіати – 4,3 %, багатонаціональні й вихідці з Близького Сходу і Північної Африки – по 1,6 %) (Hollywood Diversity report, 2021, р. 11, 13, 21, 23, 27, 28).

У цьому контексті можна пригадати нові інтерпретації образів афроамериканців у фільмах «Місячне сяйво» (Moonlight, 2016) (чорношкірий гей проживає в гетто в Маямі і страждає через свою сексуальну орієнтацію), «Пастка» (Get Out, 2017) (афроамериканець протистоїть білій дівчині, яка проводить операції з пересадження мозку білих у тіла чорних людей), «Чорна пантера» (Black Panther, 2018) (чорношкірі – супергерої коміксів від Marvel). Зовсім не дивними є й такі кіноексперименти 2020–2021 рр.: чорношкірі лондонські аристократи першої чверті XIX ст. у серіалі від Netflix «Бріджертони»; чорношкіра британська королева Анна Болейн; хлопчик-афроамериканець у ролі «Попелюшки» в казці від Disney “Sneakerella” («Кросолюшка») (Куприненко, 2021; Попелюшка стане, 2020).

Отже, в американських кінофільмах упродовж XX – на початку XXI ст. було вироблено стереотипи у зображенні «кольорових» персонажів. Акцент робився на їхній зовнішності та соціальному становищі. Зокрема, героям-чоловікам азійського походження приписували надмірну войовничість і досконале володіння бойовими мистецтвами (тропи «Всі азіати знають бойові мистецтва», «Усі китайці знають кун-фу»), жінкам-азіаткам – беззахисність і слабкість (троп “Mighty Whitey and Mellow Yellow”); чорношкірі герої поставали в образах відданої прислуги, найкращого друга білого героя, злочинця; латиноамериканці – завжди надміру сексуальні та романтичні (тропи «Смагливий латиноамериканець» та «Пряна латиноамериканка»). Причинами появи цієї стереотипності у зображенні можна назвати: тривале домінування в американському суспільстві расизму, що автоматично переносилося на кіноіндустрію; «закритість» і кастовість Голлівуду, з пануванням «білих» серед сценаристів, режисерів і акторів; непотизм, коли ролі віддають близьким і знайомим людям; панування хибної думки, що «чорне погане продається», використання «блекфейсу», коли відомий білий актор у гримі приверне більше уваги до кінострічки й дозволить «зібрати касу», ніж азіат чи представник корінного населення; і, нарешті, консерватизм і небажання змінюватися, створення кіноробіт за сформованими десятиліттями кліше, в яких чорношкірі в основному грають в історичному кіно про расову сегрегацію, а азіати постають у ролі чудових воїнів. І все ж останніми роками можна простежити меншу стереотипність у зображенні «небілих» героїв (фільми «Місячне сяйво», «Чорна пантера»), що в тому числі зумовлено впливом громадських рухів.

Krugliak M., Bohach N. Stereotypes of the image of the “color” population in American movies of the XX – first quarter of the XXI century

The article considers the peculiarities of the stereotypical image of the “color” population in the US film industry of the XX – first quarter of the XXI century as one of the manifestations of racism; the reasons for the transfer of “ethnic stereotypes” in cinema have been identified. The brightest ethnic stereotypes in film and television are presented in the form of so-called “tropes”. The heroes of films of Asian descent

were endowed with excessive militancy and the ability to master martial arts (tropes “All Asians know martial arts”, “All Chinese people know kung-fu”); Asian women were portrayed as defenseless as opposed to a strong white man (“Mighty Whitey and Mellow Yellow” trope); to describe the black hero took the trails “Humble Servant” (“Mammy”), “African-American criminal” (“Blaxploitation”), “White Savior”, “Magic Negro”, “Black Best Friend”. Latin American heroes are physically perfect, sexual and romantic (tropes “Latin Lover”, “Spicy Latina”).

In 2010–2020, the “color” population in Hollywood movies is portrayed from a new angle. The main “non-white” heroes show absolute equality with whites, and sometimes dominance over them. This is a social film about problems of general scale and their perception in society, in particular homosexuality (“Moonlight”); a movie with a black superhero (“Black Panther”); a thriller about the confrontation of a black guy with a group of white killers (“Get Out”). Films of this genre are focused on the “color” spectator.

The catalysts for changes in Hollywood policy were the #OscarsSoWhite (2016) and Black Lives Matter (2020) movements. As a result, there was a review of the composition of film production teams with an approximation to the proportion typical of the national population of the United States – 40 % (2020, the share of “color” actors in films was 39. %, directors – 25.4 %, writers – 25.9 %); implementation of new requirements for the Oscar (“Best Film” nomination, from 2024) with quotas on gender and racial composition of the production team, etc.

Key words: Black Lives Matter, blackface, Hollywood, ethnic stereotype, racism, tropes.

Література:

1. Афроамериканці нарікають на дискримінацію на Оскарах. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/01/160122_oscar_diversity_om (дата звернення: 02.02.2022).
2. Брук Т. Расизм на съёмочной площадке. Почему Голливуд предпочитает белых актеров? URL: https://www.bbc.com/russian/society/2015/11/151116_vert_cul_when_white_actors_play_other_races (дата звернення: 02.02.2022).
3. Дацюк А. Генеральне прибирання: як рух Black Lives Matter змінює голлівудський кінематограф. URL: <https://vertigo.com.ua/iak-rukhn-black-lives-matter-zminiuiie-hollivudskiyi-kinematohra/> (дата звернення: 02.02.2022).
4. Куприненко Н. Чорношкірі актори і кінематограф. URL: <https://womo.ua/chornoshkiri-aktori-i-kinematoagra/> (дата звернення: 02.02.2022).
5. Литвинова Д. Від блекфейсу до #BlackLivesMatter: як зображували афроамериканців у Голлівуді. URL: <https://yabl.ua/2020/06/25/yak-zobrazhuvali-afroamerikanciv-u-gollivudi> (дата звернення: 02.02.2022).
6. Попелюшка стане хлопцем-афроамериканцем у новому фільмі Дісней. URL: <https://www.volyn24.com/news/162803-popelyushka-stane-hlopsem-afroamerykancem-u-novomu-filmi-disnej> (дата звернення: 02.02.2022).
7. 5 найпоширеніших афроамериканських стереотипів у телебаченні та кіно. URL: <https://www.greelane.com/uk/гуманітарні-науки/питань/common-black-stereotypes-in-tv-film-2834653/> (дата звернення: 02.02.2022).
8. Самусенко Ю. Як змінилися правила «Оскара»: сексизм, расизм і пандемія. URL: <https://suspihne.media/123627-ak-zminilisa-pravila-oskaru-seksizm-rasizm-i-pandemia/> (дата звернення: 02.02.2022).
9. AllAsiansKnowMartialArts. URL: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/AllAsiansKnowMartialArts> (дата звернення: 02.02.2022).
10. All Chinese People Know Kung-Fu. URL: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/AllChinesePeopleKnowKungFu> (дата звернення: 02.02.2022).
11. Blaxploitation. URL: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/Blaxploitation> (дата звернення: 02.02.2022).
12. Vynum M. The Motion Picture Production Code of 1930 (Hays Code). URL: <https://web.archive.org/web/20110222092920/http://artsreformation.com/a001/hays-code.html> (дата звернення: 02.02.2022).
13. Encyclopedia of racism in American film / Edited by Salvador Murguía. Lanham : Rowman & Littlefield, 2018. 1063 p.
14. Henderson C. ‘The Help’ isn’t a helpful resource on racism: Here’s why Twitter is mad the film is trending. URL: <https://www.usatoday.com/story/entertainment/movies/2020/06/08/the-help-isnt-helpful-resource-racism-heres-why/5322569002/> (дата звернення: 02.02.2022).
15. Hollywood Diversity Report 2018. Five years of progress and missed opportunities. LA: UCLA College, 2019. 84 p.
16. Hollywood Diversity Report 2021. Pandemic in Progress. Part 1: Film. LA: UCLA, 2021. 52 p.

17. Magical Negro. URL: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/MagicalNegro> (дата звернення: 02.02.2022).
18. Mighty Whitey and Mellow Yellow. URL: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/MightyWhiteyAndMellowYellow> (дата звернення: 02.02.2022).
19. Schacht K. What Hollywood movies do to perpetuate racial stereotypes. URL: <https://www.dw.com/en/hollywood-movies-stereotypes-prejudice-data-analysis/a-47561660> (дата звернення: 02.02.2022).
20. Singh M. Here's What People Are Saying About Racial Weirdness in 'Aloha'. URL: <https://www.npr.org/sections/codeswitch/2015/06/02/411264817/heres-what-people-are-saying-about-racial-wierdness-in-aloha> (дата звернення: 02.02.2022).
21. Spicy Latina. URL: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/SpicyLatina> (дата звернення: 02.02.2022).
22. The Hays Code. URL: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/UsefulNotes/TheHaysCode> (дата звернення: 02.02.2022).
23. Wilkinson A. Green Book builds a feel-good comedy atop an artifact of shameful segregation. Yikes. URL: <https://www.vox.com/2018/11/16/18069756/green-book-review-racism-schomburg-segregation-golden-globes> (дата звернення: 02.02.2022).

References:

1. Afroamerykantsi narikaiut' na dyskryminatsiiu na Oskarah [African Americans complain about discrimination at the Oscars] (2016). Retrieved from: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/01/160122_oscar_diversity_om [in Ukrainian]
2. Brook, T. (2015). Rasizm na s'emochnoy ploschadke. Pochemu Gollivud predpochitaet belyh aktorov? [Racism on set. Why does Hollywood prefer white actors?]. Retrieved from: https://www.bbc.com/russian/society/2015/11/151116_vert_cul_when_white_actors_play_other_races [in Russian]
3. Datsiuk, A. (2021). Heneralne prybyrannia: yak rukh Black Lives Matter zminiuiie hollivudskyi kinematohraf [General cleaning: how the Black Lives Matter movement is changing Hollywood cinema]. Retrieved from: <https://vertigo.com.ua/iak-rukhn-black-lives-matter-zminiuiie-hollivudskyi-kinematohraf/> [in Ukrainian]
4. Kuprynenko, N. (2021). Chornoshkiri aktory i kinematohraf [Black actors and cinema]. Retrieved from: <https://womo.ua/chornoshkiri-aktori-i-kinematograf/> [in Ukrainian]
5. Lytvynova, D. (2020). Vid blekfeisu do #BlackLivesMatter: yak zobrazhuvaly afroamerykantsiv u Hollivudi [From blackface to #BlackLivesMatter: how African Americans were portrayed in Hollywood]. Retrieved from: <https://yabl.ua/2020/06/25/yak-zobrazhuvali-afroamerikanciv-u-gollivudi> [in Ukrainian]
6. Popeliushka stane khloptsem-afroamerykantsem u novomu filmi Disney [Cinderella will be an African-American guy in a new Disney movie]. (2020). Retrieved from: <https://www.volyn24.com/news/162803-popelyushka-stane-hloptsem-afroamerykancem-u-novomu-filmi-disnej> [in Ukrainian]
7. 5 naiposhyrenishykh afroamerykanskykh stereotypiv u telebachenni ta kino [5 most common African American stereotypes in television and cinema]. (2020). Retrieved from: <https://www.greelane.com/uk/гуманітарні-науки/питань/common-black-stereotypes-in-tv-film-2834653/> [in Ukrainian]
8. Samusenko, Yu. (2021). Yak zminylysia pravyla "Oskara": seksyzm, rasyzm i pandemiia [How the rules of the Oscars have changed: sexism, racism and the pandemic]. Retrieved from: <https://suspilne.media/123627-ak-zminilisa-pravila-oskaru-seksizm-rasizm-i-pandemia/> [in Ukrainian]
9. All Asians Know Martial Arts. (2020). Retrieved from: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/AllAsiansKnowMartialArts> [in English]
10. All Chinese People Know Kung-Fu. (2020). Retrieved from: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/AllChinesePeopleKnowKungFu> [in English]
11. Blaxploitation. (2020). Retrieved from: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/Blaxploitation> [in English]
12. Bynum, M. (2011). The Motion Picture Production Code of 1930 (Hays Code). Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20110222092920/http://artsreformation.com/a001/hays-code.html> [in English]
13. Encyclopedia of racism in American film / Edited by Salvador Murguia (2018). Lanham: Rowman & Littlefield. 1063 p.
14. Henderson, C. (2020). 'The Help' isn't a helpful resource on racism: Here's why Twitter is mad the film is trending. Retrieved from: <https://www.usatoday.com/story/entertainment/movies/2020/06/08/the-help-isnt-helpful-resource-racism-heres-why/5322569002/> [in English]
15. Hollywood Diversity Report 2018. Five years of progress and missed opportunities. (2019). LA : UCLA College. 84 p. [in English]
16. Hollywood Diversity Report 2021. Pandemic in Progress. Part 1: Film. (2021). LA : UCLA. 52 p.

17. Magical Negro. (2020). Retrieved from: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/MagicalNegro> [in English]
18. Mighty Whitey and Mellow Yellow. (2020). Retrieved from: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/MightyWhiteyAndMellowYellow> [in English]
19. Schacht, K. (2019). What Hollywood movies do to perpetuate racial stereotypes. Retrieved from: <https://www.dw.com/en/hollywood-movies-stereotypes-prejudice-data-analysis/a-47561660> [in English]
20. Singh, M. (2015). Here's What People Are Saying About Racial Weirdness in 'Aloha'. Retrieved from: <https://www.npr.org/sections/codeswitch/2015/06/02/411264817/heres-what-people-are-saying-about-racial-wierdness-in-aloha> [in English]
21. Spicy Latina. (2020). Retrieved from: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Main/SpicyLatina> [in English]
22. The Hays Code. (2020). Retrieved from: <https://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/UsefulNotes/TheHaysCode> [in English]
23. Wilkinson, A. (2018). Green Book builds a feel-good comedy atop an artifact of shameful segregation. Yikes. Retrieved from: <https://www.vox.com/2018/11/16/18069756/green-book-review-racism-schomburg-segregation-golden-globes> [in English]

Стаття надійшла до редакції 04.02.2022

Стаття рекомендована до друку 16.02.2022

RESTORATIVE JUSTICE IN UKRAINE: A GRASSROOTS APPROACH

Kenneth H. Laundra,

*Ph.D., Associate Professor of Sociology,
Department of Sociology & Criminal Justice
Millikin University, USA
klaundra@millikin.edu*

Fedorchenko-Kutuev P. V.,

*Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology
National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
ORCID ID: 0000-0002-6997-6306*

Baginsky A. V.,

*Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Department of Sociology
National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
ORCID ID: 0000-0001-5633-4614*

Severynchuk O. P.,

*Senior Lecturer at the Department of Sociology
National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
ORCID ID: 0000-0003-4980-6956*

Modernity and thus modern society have often been portrayed as a clash between two conflicting – to some scholars even mutually exclusive – principles, those of liberty and discipline, or subject and reason (see for more details Кутуєв, 2016 Кутуєв П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія / П. В. Кутуєв. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.).

Modernity has always been a space of a conflict and struggle for recognition among many other things. Although the notion of social progress and the rising levels of humanity are among the most contested issues in the social sciences, we have legitimate grounds to claim that there is at least a tendency towards greater leniency in human societies. Replacing justice based on “tit-for-tat” principle with more humane approaches is a significant step forward for human society. Our treatment of modernity stresses its multiple forms – we are inspired here by the idea of multiple modernities Samuel Eisenstadt and his associates – as well uneven and combined development within broader framework of societal modernization. Given contested and conflicting nature of modernity, the progress of modernization is neither linear, nor guaranteed. It’s rather a step forward and often two steps backward, or zigzag path at best. Modernity unleashed unprecedented creative forces in terms of state capacity, technologies, generation and dissemination of ideas. At the same time these breakthroughs of modernity have often been employed for purposes of destruction, invasion / colonialism, exploitation, ethnic cleansing / genocide and world wars. The 20th century had seen mass repressions and incarceration of enormous scale. After “the Leninist extinction” (Ken Jowitt) Ukraine has struggled to transform itself into a market democracy with a rule of law. Reforming / modernization of the criminal justice system is an essential element of the overall process of modernization. Restorative justice is a burgeoning field of ideas, policies and practices.

Thus, it’s of critical importance to incorporate the best practices of restorative justice into Ukraine’s criminal justice system to make it more humane and efficient. To do so, the interaction between the state institutions and civil society organizations is crucial. Therefore in this paper we are discussing information provided by experts and civil society activists involved onto inculcation of the restorative justice in Ukraine.

The article examines restorative justice – a modern alternative approach to conflict resolution, aimed at restoring justice and reconciling the needs of the victim, the offender and society as a whole. The main

causes (factors) of the emergence and development of restorative justice are identified, the system of values underlying restorative justice is determined.

This form of justice requires community participation to be successful, an element of justice sadly lacking in the Ukrainian criminal justice system.

For advocates of restorative justice, this alternative approach is far more demanding of offenders since they must acknowledge all the ways their crime affected others and become fully accountable for their actions by confronting the victim in a more intensely intimate setting where they can't hide from their shame and guilt and must face their victims in front of others who they know, respect and love in the community. By giving offenders a chance to be ashamed of their actions, and to offer an honest, remorseful apology, they are also given a chance at rebirth, by allowing them to be truly accountable and responsible, by making amends to those around them – a lesson in humility that is far more likely to sink in, in the form of meaningful actions to repair the relationships they've broken, and then to be healed by the experience.

Restorative justice is a global movement that represents an entirely different way of thinking about justice, first emerging from indigenous traditions such as in the Maori tribes of New Zealand and later Native American traditions, to the Truth & Reconciliation Commissions of South Africa, Ghana and Rwanda following genocides, and still later in such far-flung places as Canada, the U.S. and Great Britain. In all its forms, the central feature is, first, the identification of a criminal incident, followed by consultation with a mediator or other official who meets with both the victim and offender to determine if a restorative justice session is appropriate and voluntarily desired by both parties

The authors emphasize the need for further implementation of restorative justice programs in Ukraine.

Key words: restorative justice, modernization, mediation, community, conflict.

Statement of the problem in general form and its relation to important scientific or practical tasks. There is an emerging form of justice in Ukraine, one that has evolved from more ancient, indigenous forms of justice and which has sprouted from between the cracks of our failed modern systems of justice around the world. This form of justice is sometimes referred to as “restorative justice,” and it involves participation from the community (Johnstone 2015; Van Ness and Strong 2006; Zehr 1990). In fact, it *requires* community participation to be successful, an element of justice sadly lacking in the Ukrainian criminal justice system.

Analysis of recent research and publications on the topic, highlighting previously unresolved parts of the general issue addressed in the article. Restorative justice is a global movement that represents an entirely different way of thinking about justice, first emerging from indigenous traditions such as the Maori tribes of New Zealand, to later Native American traditions, to the Truth & Reconciliation Commissions of South Africa and Rwanda following genocides, (Allais 2011; Gibbs 2009; Hand, Hankes and House 2012; Kavuro 2017; Kohen, Zanchelli and Drake 2011; Lubaale 2017; Koska 2016; Maxwell and Liu 2010; Ross 1996; Sharp 1997; Tauri 2016; Van Rensburg 2012) and now existing as a global, international movement where modern versions of this justice have arisen in the form of victim-offender mediation, conflict resolution for teens in schools, teen courts, drug courts, art therapy programs, peacemaking circles, elder abuse circles, hate crime mediation, sex crime mediation, modern genocide and wartime commissions, and even environmental disaster mediation for disaffected communities, just to name a few (Ame and Alidu 2010; Armour 2013; Coates and Vos 2002; Denning 2014; Dunlap 2013; Fulkerson 2009; Groh and Linden 2011; Hilder 2012; Hooker 2016; Kavuro 2017; Laundra, Rodgers and Zapp 2013; Lauwaert Aertsen 2016; Leibman 2015; Littlechild 2011; Llewellyn 2012; Lynn 2018; Marder 2014; McGlynn, Westmarland and Godden 2012; Morrison 2015; O'Mahoney 2007; Pali 2014; Pennell 2014; Pfeffer 2015; Pranis, Stuart, and Wedge 2003; Robinson 2016; Spies 2016; Tsui 2014; Umbreit, Uotila and Sambou 2010; Wadhwa 2017; Zehr 2014).

The purpose of the article – to find out the grassroot approach of restorative justice in Ukraine.

Presentation of the main research material with full justification of scientific results. The main elements of restorative justice exist in other types of alternative criminal justice approaches, but in all its forms, the central feature is, first, the identification of a criminal incident, followed by consultation with a mediator or other official who meets with both the victim and offender to determine if a restorative justice session is appropriate and voluntarily desired by both parties.

Then, a forum or meeting is scheduled, normally conducted as a face-to-face encounter between the victim and offender, as well as members of the community, such as parents, teachers, religious leaders, counselors, law enforcement personnel, or other community members/stakeholders. Usually, this encounter begins with some form of ceremony that serves as an “ice-breaker” for the group that has been assembled. For example, an opening ceremony might be a group prayer, song or game where participants get familiar and comfortable with one another in preparation for the difficult conversation that is about to

follow. The group moderator then established critical guidelines for the session, including a request for respect and dignity for all present, and assurances of confidentiality, physical and emotional safety, trust, and the voluntary participation of all those present. A token object (any object visible to others) is commonly used for the speaker to hold and pass along, symbolizing deference to the current speaker, because it is critical that only one person speaks at a time, and in a respectful tone during these sessions.

Once these guidelines are established, the encounter proceeds with a summary of the crime committed, usually given by a designated moderator such as a counselor, teacher, attorney, or legal representative from the traditional court system that has been trained in the practice of restorative justice. Once given, the moderator then proceeds as a facilitator of the ensuing discussion, where the victim is first allowed to express their feelings toward the offender and to declare what they feel would be a justifiable resolution of the criminal offense, and anything else they would like to say, providing the victim with a chance to confront the offender face-to-face in a sort of therapeutic, cathartic release of the concerns, anger, stress, or trauma caused by the incident. The offender is then allowed an opportunity to begin to repair the relationship by, first, genuinely apologizing for the harm caused to their victim for the harm caused and to declare what actions they think would be appropriate to resolve the offense. Both parties, as well as relevant community members, then discuss the offense, the harm caused to the victim and community, and also the harm caused to the offender themselves. A satisfactory resolution, such as restitution, fines or even prison time is agreed upon by all involved, a decision that is (ideally) sent to the higher courts for ratification of sanctions proposed. In cases where both victims and offenders have shown an honest willingness to confront the incident, and to have this therapeutic moment of honest reflection regarding the criminal act, and where a moderator and community members are present to facilitate the discussion in a safe, open and respectful setting, it can offer victims with something rare – a real experience of resolution, one where their voices are heard and where they can confront their offenders directly (Gavrielides 2014). For offenders who are at least somewhat remorseful for their offense, this type of meeting can provide them with something far more dramatic as well – a chance to experience real guilt and to offer a meaningful apology for the crime they committed.

Of course, not all criminal offenses can be handled in this way, especially where either victims or offenders do not show a willingness to engage the incident in a profound way by truly acknowledging the crime for what it is – a violation of relationships – and not just a violation of state laws. And even though we have seen real success in these sessions for serious, violent offenses such as domestic violence and other sex offenses (Umbreit, 2002) it is more typically administered to troubled and/or delinquent youth who have committed first-time offenses such as vandalism, fighting, or drug use (Tsui, 2014).

In any of these cases, however, and in whatever setting it is conducted, the restorative justice session is a unique opportunity for offenders to recognize how their crime affected others – as a violation against a victim and the community – and to acknowledge the harm caused to these relationships, and to then make a genuine effort to repair these relationships through direct dialogue within those communities (Bazemore, Schiff, 2001). This typically provokes strong emotions in all involved, and sometimes it fails as a result, but by daring to engage in this more intense exchange, it also provides a more powerful opportunity to express sometimes suppressed or underlying feelings and attitudes among victims, offenders and community members involved in a criminal incident, which typically results in greater satisfaction with outcomes of the session, as well as a stronger sense of resolution among those present, *especially* victims (Batchelor, 2017).

In any type of restorative justice session, the crime becomes more than just a legal matter between the offender and the state. This more traditional setting is all too familiar, held in a dispassionate, legal or administrative setting while attorneys confer with judges on legal standing in a stale, bureaucratic contest while the offender and victim are usually on the sidelines, often not even present for the decision or outcome. This is typically also an unsatisfying experience for victims and their offenders who desire nothing more than to express feelings over the incident, to apologize and ask forgiveness, to show remorse, and to participate in the decision-making process regarding consequences for the offender (Baldwin, Rukus, 2014). Just ask yourself: Does an offender really accept responsibility for their crime by merely paying a fine, giving restitution, or even serving a jail sentence when that offender hasn't even been compelled to see their crime as a violation of real people and the true harm that it caused to these individuals and to their community, but just as a violation of an ordinance or law that has no direct meaning to them personally?

For offenders in the business-as-usual, transactional form of *retributive* justice, they were just the unlucky ones who got caught – a lesson to be learned simply for the next crime they intend to commit.

For advocates of restorative justice, this alternative approach is far more demanding of offenders since they must acknowledge all the ways their crime affected others and become fully accountable for their actions by confronting the victim in a more intensely intimate setting where they can't hide from their shame and guilt and must face their victims in front of others who they know, respect and love in the

community. By giving offenders a chance to be ashamed of their actions, and to offer an honest, remorseful apology, they are also given a chance at rebirth, by allowing them to be truly accountable and responsible, by making amends to those around them – a lesson in humility that is far more likely to sink in, in the form of meaningful actions to repair the relationships they've broken, and then to be healed by the experience (Tavuchis, 1991). More importantly, victims are given a voice and a chance to confront the offender in a safe environment, providing an opportunity to express grievances and feelings of anger, distrust, and violation over the experience of being a victim (Acorn, 2017).

Perhaps just as important is the role of community in this decision-making process, since normally those in the community most affected by the crime are also not allowed to participate in the justice process. By empowering parents, teachers, counselors, faith leaders, and other stakeholders to be directly involved in the justice process, they become part owners of their communities and are given a chance to become more active in helping to repair the damage done to a community whenever a crime is committed (Kurki, 2000).

There are many examples of community-based, restorative justice practices already underway in Ukraine, partly as a response to the ongoing Russia-Ukrainian war, where mediators have been on the front lines of the conflict facilitating group sessions to assist, discuss, inform, educate, and mediate when conflicts emerge, particularly when human rights are violated, as instruments of “transitional justice,” which is another approach based in the key elements of restorative justice. In fact, in the earlier Euromaidan Revolution of 2014, when mediators and “dialogue facilitators” engaged in bringing conflicting parties together to discuss the circumstances of, and solutions to, political upheaval, they used the term, “dignity space” to characterize meetings held, to signify the necessary respect and trust that must be given to both sides during any debate or emotionally-charged discussion in order to find satisfactory resolutions for all sides, not unlike the opening salvos during South African or Rwandan Truth and Reconciliation Commissions before them, or the more modern peacemaking and restorative justice circles of today.

It is no coincidence that restorative approaches pair so well with democratically-inspired countries like modern-day Ukraine. Participatory democracies are inherently grassroots and community-based, like restorative justice, in that they both evolve from the bottom-up, from the citizens themselves, and require active community engagement in order to be successful. Both movements also require a healthy respect for multiple, diverse viewpoints and for inclusive dialogue among all participants with the goal of promoting repair, reconciliation, and reassurance for lasting and meaningful resolutions, and outcomes that are more satisfying for all involved.

Lasting reform for a society that is brave enough to confront its core social problems, such as corruption in a closed, preferential, and autocratic judicial system, is the ultimate incentive of such societies. Ukraine, a country that has proven time and again that its citizens are determined to reshape the country into a legitimate participatory democracy – despite the daunting obstacles it faces – is such a country, and restorative justice in Ukraine represents this shifting paradigm, which has sprouted from this grassroots movement.

For example, various non-governmental organizations (NGO's) in Ukraine have been actively promoting mediation and restorative justice programs, most recently in response to the ongoing war with Russia in Eastern Ukraine, following the annexation of Crimea, where they have been focused on reparation of human rights, and reconciliation among conflicting factions of its citizens (Kyselova, 2019). In addition, many of these groups have also been working to restore a sense of solidarity in the country as a whole, by inspiring people to get involve in their communities through education and training in mediation practices – practices such as restorative justice. Take, for instance, the Institute for Peace & Common Ground, based in Kyiv, who provide mediation sessions and educational trainings for staff all across Ukraine in more than a dozen regions, sponsoring programs like Peace Schools, which are mediation programs for teens and young adults run by other NGO's where they learn conflict resolution skills (such as how to deal with bullying) from a trained group of staff in an inclusive, participatory environment, in several regions across Ukraine. And these are just a few examples of the movement in Ukraine today. In addition, several program evaluations and scholarly publications have been conducted on the effectiveness and viability of mediation and restorative justice in Ukraine, which has further inspired this grassroots movement.

Research findings and prospects for further research in this scientific area. This bottom-up approach is the way criminal transgressions were handled for most of humanity's existence, from our ancestors who practiced this form of grassroots justice for millennia, by indigenous people abroad, and by small towns and villages throughout history. We've lost sight of it because we are so immersed in the relatively impersonal, modern, urban environment that surrounds us, one that seems to lack compassion and empathy for others. This is the same kind of impersonal environment we experience when we confront the modern criminal justice system with its emphasis on administrative procedure over the violation of relationships in our community or, more simply, the undue emphasis on *process over people*. Like much of our modern

condition, it is an alienating experience that most of us find to be wholly unsatisfying, even when “justice” is technically served. The offender was caught, and they were punished. But was the victim fully healed? Was the offender genuinely remorseful? Was there any meaningful reconciliation, repair, or restoration for the victim, offender or community? If not, shouldn't we then reconsider our definition of justice in the first place, and begin to ask ourselves how we might do justice better?

Restorative justice offers an answer and a solution. It tells us that justice begins at home, in communities, at the grassroots level, and it suggests we can do justice better by accepting our obligation as a community to deal with crime ourselves, by reconciling, repairing and restoring relationships that are broken every time a crime is committed, and not just handing it over to “the authorities” to deal with.

Кеннет Лондра, Федорченко-Кутуєв П., Багінський А., Северинчик О. Відновне правосуддя в Україні: низовий підхід

У статті розглядається відновне правосуддя – сучасний альтернативний підхід до вирішення конфліктів, спрямований на відновлення справедливості та узгодження потреб потерпілого, злочинця і суспільства в цілому. Відновне правосуддя є альтернативою каральної спрямованості кримінального правосуддя. Виділяються основні причини (фактори) виникнення і розвитку відновного правосуддя, визначається система цінностей, що лежить в основі відновного правосуддя.

Модерн і, отже, модерне суспільство часто зображували як зіткнення двох конфлікуючих – на думку деяких дослідників навіть взаємовиключних – принципів, принципів свободи та дисципліни або суб'єкта та розуму (докладніше див. Кутуєв, 2016 Кутуєв П.В. Трансформації модерну : інституції, ідеї, ідеології : монографія / Кутуєв П. В. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.).

Модерн серед багатьох інших речей завжди був простором конфлікту та боротьби за визнання. Хоча поняття соціального прогресу та підвищення рівня людства є одними з найбільш суперечливих питань у соціальних науках, у нас є законні підстави стверджувати, що існує принаймні тенденція до більшої поблажливості в людських суспільствах. Заміна справедливості за принципом «око за око» більш гуманними підходами є значним кроком вперед для людського суспільства. Відновне правосуддя зародилося як глобальний рух за зміну підходів до правопорушення та покарання, що передбачає вирішення наслідків злочину безпосередньо сторонами конфлікту та суспільством в цілому, сприяючи ресоціалізації злочинця та зменшуючи кількість кримінальних покарань.

У статті висвітлюються моделі (форми) відновного правосуддя, що склались історично на кшталт програм примирення жертв та правопорушників (відомі як «медіація» чи «посередництво»), кола правосуддя північноамериканських індіанців, сімейні конференції племен маорі Нової Зеландії тощо.

Розглядаються діючі в Україні програми відновного правосуддя на прикладі діяльності громадської організації «Інститут миру та порозуміння» та проекту «Мирна школа», що покликаний сформулювати систему безпечного середовища у шкільній громаді шляхом профілактики насильства та зниження рівня конфліктності в шкільному колективі.

Автори акцентують увагу на необхідності подальшого впровадження програм відновного правосуддя в Україні, як протидії корумпованому офіційному судочинству, максимального залучення до даного процесу громад.

Ключові слова: відновне правосуддя, модернізація, медіація, спільнота, конфлікт.

Bibliography:

1. Acorn A. Reclaiming A Restorative Understanding of The Victim-Offender Dichotomy. *Restorative Justice*. 2017. Vol. 5, № 3. P. 468–480.
2. Baldwin J. M., Rukus J. Healing the Wounds. *Criminal Justice Policy Review*. 2014. Vol. 26, № 2. P. 183–207.
3. Batchelor D. 2017. Victims and Restorative Justice. *Restorative Justice*. 2017. Vol. 5, № 2. P. 332–335.
4. Gavrielides T. A Victim-Led Criminal Justice System: Addressing the Paradox. London: Independent Academic Research Studies, 2014.
5. Bazemore G. and Mara S. Restorative Community Justice: Repairing Harm and Transforming Communities. Cincinnati, OH: Anderson, 2001.
6. Kurki Leena. 2000. “Restorative and Community Justice in The United States.” *Crime and Justice*. Vol. 27. P. 235–303.

7. Kyselova T. Mapping Civil Society and Peacebuilding in Ukraine: Peacebuilding by Any Other Name. Mediation and Dialogue Research Center, National University of Kyiv-Mohyla Academy. Inclusive Peace and Transition Initiative and Mediation and Dialogue Research Center, Geneva-Kyiv, 2019. P. 1–48.
8. Tavuchis N. Mea Culpa: The Sociology of Apology and Reconciliation. Stanford, CA : Stanford University Press, 1991.
9. Tsui J. C. Breaking Free of the Prison Paradigm: Integrating Restorative Justice Techniques into Chicago's Juvenile Justice System. *Journal of Criminal Law & Criminology*. 2014. Vol. 104. № 3. P. 634–66.
10. Umbreit M. S., Coates R. B. and Vos B. "The Impact of Restorative Justice Conferencing: A Multinational Perspective." *British Journal of Community Justice*. 2002. Vol. 1. № 2. P. 21–48.

References:

1. Acorn, Annalise, 2017 "Reclaiming A Restorative Understanding of The Victim-Offender Dichotomy." *Restorative Justice* 5 (3). 468–480.
2. Baldwin, Julie Marie, and Joseph Rukus. 2014. "Healing the Wounds." *Criminal Justice Policy. Review* 26 (2): 183–207.
3. Batchelor, Diana. 2017. "Victims and Restorative Justice." *Restorative Justice* 5 (2): 332–335.
4. Gavrielides, Theo. 2014. *A Victim-Led Criminal Justice System*. London : Independent Academic Research Studies.
5. Bazemore, Gordan, and Mara Schiff. 2001. *Restorative Community Justice: Repairing Harm and Transforming Communities*. Cincinnati, OH : Anderson.
6. Kurki, Leena. 2000. "Restorative and Community Justice in The United States." *Crime and Justice* 27: 235–303.
7. Kyselova, Tatiana. 2019. "Mapping Civil Society and Peacebuilding in Ukraine: Peacebuilding by Any Other Name". Mediation and Dialogue Research Center, National University of Kyiv-Mohyla Academy. *Inclusive Peace and Transition Initiative and Mediation and Dialogue Research Center, Geneva-Kyiv* : 1–48.
8. Tavuchis, Nicholas. 1991. *Mea Culpa: The Sociology of Apology and Reconciliation*. Stanford, CA : Stanford University Press.
9. Tsui, Judy C. 2014. "Breaking Free of the Prison Paradigm: Integrating Restorative Justice Techniques into Chicago's Juvenile Justice System." *Journal of Criminal Law & Criminology* 104 (3): 634–66.
10. Umbreit, Mark S., Robert, B. Coates, and Betty Vos. 2002. "The Impact of Restorative Justice Conferencing: A Multinational Perspective." *British Journal of Community Justice* 1 (2): 21–48.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2022

Стаття рекомендована до друку 21.06.2022

ПОСТКОВІДНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ТА НОВІ ВИКЛИКИ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ: ТУРИЗМ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ¹

Федорченко В. К.,

*доктор педагогічних наук, професор,
Заслужений працівник культури України,
президент Асоціації навчальних закладів України туристського і готельного профілю,
ректор
Київського університету туризму, економіки і права
ORCID ID: 0000-0002-5388-4968*

Федорченко-Кутуєв П. В.,

*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-6997-6306*

Федорченко Н. В.,

*доктор юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри загальноюридичних дисциплін,
цивільного права та правового забезпечення туризму
Київського університету туризму, економіки і права;
головний науковий співробітник відділу дослідження проблем
взаємодії держави та громадянського суспільства
Київського регіонального центру Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0000-0002-8964-8959*

Василець О. І.,

*викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-0753-3665*

У даній статті обґрунтовується необхідність дослідження проблем сучасного глобального простору через вивчення можливостей функціонування його засадничих сфер життєдіяльності, туризму, зокрема. Доводиться, що туристичний сектор має цінність як процес обміну різними видами діяльності та їх результатами. Показано, що туризм був завжди частиною глобалізації, але сучасні умови актуалізують його конструктивний потенціал. У статті робиться наголос на тому, що питання економічного відновлення після Ковід-19, необхідно вирішувати усією світовою спільнотою, і усі сектори життєдіяльності суспільства потребують координованої співпраці. Економіка світу постраждала не тільки від Ковід-19, на неї чекають нові випробування. У статті зазначається поява нових небезпек та ризиків для людського співжиття, а також прагнення людей та спільнот не просто відновити попередній рівень життя, але і змінити на краще сам спосіб його реалізації, позбутися від проблем нерівності, які лише загострилися у зв'язку із пандемією. Підкреслюється, що пришвидшення перебігу подій у сучасному світі ускладнює реакцію на виклики технологічні, епідеміологічні, екологічні та інші. Аргументується положення про чільне значення туристичного сектора, який залучає до роботи та відпочинку, виробництва та споживання різних соціальних акторів

¹ This publication was prepared (in part) with a support stipend from the Kennan Institute of The Wilson Center, Washington, D. C. The statements and views expressed herein are those of the author and are not necessarily those of the Wilson Center.

і є спроможним до вирішення безпекових питань у широкому сенсі: долучення до програм надання помешкань, гуманітарної допомоги вимушеним переселенцям, надання першої медичної допомоги, харчування, тощо. Показані нові характеристики у діяльності туристичного сектору, окреслені можливості його відновлення та росту. Розкривається необхідність фінансової та організаційної підтримки туризму, і бачення таких витрат з позицій вигідного інвестування, бо саме туристична галузь є драйвером економічного, політичного і соціально-культурного розвитку спільнот і суспільств у глобальному просторі сьогодення.

Ключові слова: модернізація, глобалізація, держава, держава, що сприяє розвитку, туризм, туристська галузь, пандемія, ЮНВТО (Всесвітня туристська організація), співпраця.

Актуальність. Постановка проблеми. Втрати від пандемії є вражаючими для усєї світової економіки, та 70 % скорочення глобального ВВП пов'язане саме із втратами у туристичній сфері, зазначила у січні цього року виконавча директорка Всесвітньої організації туризму Зорича Урусевич (2022). При тому, що на 2019 рік 7 % світового ВВП забезпечувала саме ця галузь. Світова спільнота (ООН та Всесвітня туристська організація) закликають до зосередження зусиль на відновленні роботи туристичного сектору, вказуючи на необхідність співпраці туристського сектору з іншими сферами суспільної життєдіяльності, а також на координацію зусиль різних міжнародних організацій. Пандемія Ковід-19 унаочнила загострення різних проблем перед глобальними викликами, як і необхідність критичного системного підходу у їх вирішенні.

Мета даної статті полягає у тому, аби розкрити креативний потенціал туристичної сфери, що є не тільки найбільш постраждалим сектором економіки у міжнародній діяльності, але і місцем прикладення зусиль різних соціальних акторів, фондаций та програм. І саме у цій якості спроможна бути драйвером відновлення та розвитку не тільки самої туристичної галузі, але й інших сфер суспільної життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив глобалізаційних процесів на індустрію туризму досліджується представниками міжнародної спільноти не один рік. Так, у 2001 році публікується збірка праць, об'єднаних тематикою взаємодій між інформаційними технологіями та комунікаціями, де підкреслюється невпинний характер глобалізації та необхідність дослідження її наслідків для туристичної галузі. Її редактори Салах Вахаб (2001) та Крис Купер (2001) у передньому слові звертають увагу на те, що питання конкуренції між країнами (націями) у глобальному просторі сьогодення важливо вивчати у контексті розвитку сфери туризму. Це доповнюється розмислами Едуардо Файос-Сола (2001), Аврора Педро Буеноа (2001) про взаємні кореляції, що існують між політичними заходами у туристичному секторі як складової національної політики держави (особливо держави, що сприяє розвитку, див. детальніше про державу такого типу та її роль в ініціюванні політики модернізації: Кутуев 2016), та діяльністю міжнародних організацій.

Норберт Ванхов (2001) пов'язує уміння вибудувувати ефективну стратегію розвитку туристичної галузі із налаштованістю на компаративістику макроекономічних та соціальних тенденцій розвитку світового господарства. Це не може бути редуковано до порівняння цінової політики різних туроператорів чи перевізників. Промоцію туризму, про що пишуть А. В. Ситон (2001) та Ф. Алфорд (2001), неможливо відокремити від визнання розширення присутності транснаціональних корпорацій, змін на світовому ринку, тощо. На цінність кожного регіону у перспективі міжнародної співпраці у сфері туризму звертають увагу Tim Knowles, (2004) Dimitrios Diamantis (2004), Joudallah Bey El-Mourhabi (2004). На потребі вивчення минулого досвіду, звернення до вже набутих дослідницьких даних для визначення поточних тенденцій, для здійснення прогностики щодо майбутніх змін у галузі туризму й гостинності у 21-му столітті, наполягає Andrew Lockwood (2007). Практично усі автори звертали увагу на те, що відсутність кордонів для туристичної діяльності, та її залежність від подій у світовому просторі, має не тільки позитивну вимірність перспектив.

Виклад основного матеріалу. Принцип всебічного вивчення предмету дослідження як постання його глобальної історії, налаштованість на міждисциплінарність у охопленні різних вимірів дійсності задля повноти, глобальності у сенсі спроможності бачення істини, – так зазначав глобальне відомий вчений Фернан Бродель, який присвятив своє життя розкриттю зв'язків у змінах конкретних суспільних практик із подіями світової історії (Бродель, 1997). Феномен глобального, його характеристики та риси – притаманні усій історії людства. З одним із з найоптимістичніших потрактувань глобального ми зустрічаємося у книжці відомого американського журналіста Томаса Фрідмана «Плаский світ. Коротка історія XXI століття» (2005). Слушно й цікаво завважити, що величезною популярністю у всьому світі з середини 80-х користуються твори сера Террі Пратчетта, об'єднані саме під такою назвою – «Плаский світ» або «Дискосвіт», з постійно подорожуючими персонажами, але

незмінною затребуваністю інституцій (академії, гільдії) та проблемами переформатування і адаптації цих структур. Визначення «плаский» обома авторами використовується для підкреслення значущості взаємозв'язків між різними подіями та акторами, і глобального характеру таких взаємозв'язків. У наші часи, часи третьої глобалізації, зазначає Фрідман (2005), можливості для співпраці та конкуренції відкриті вже «не тільки державам, чи великим корпораціям, але і конкретним людям, які здатні реалізовувати свої таланти», користуючись всеосяжністю інформаційних систем.

«У 2006 році академічна спільнота офіційно приєдналася до руху глобалізації. Група науковців заснувала «Журнал глобальної історії». Професор Лондонської школи економіки Патрік О'Брайан відкрив його заклик до публікації нових космополітичних мета-наративів для «нашого світу, що глобалізується», зазначає Джеремі Адельман (Адельман, 2018). Він же підкреслює, що навіть антиглобалізм як сукупність різних економічних, політичних та соціально-культурних рухів є інтегрованим до транснаціональних мереж.

Та чи роблять технології наш світ більш безпечним, чи не маємо ми справу із швидким розповсюдженням епідеміологічних небезпек, фінансових катаклізмів та військової агресії? Усе частіше лунають думки щодо зворотної, темної сторони глобального світу. Той же Адельман пише про те, що «найбільшого удару по надіях мрійників об'єднаного світу завдала глобальна фінансова криза 2008-го – 2009-го років. Ця криза почалася з банківської системи, яка найбільше зробила для інтеграції між Заходом та рештою світу та одночасно посилила поділ суспільства вдома». Він робить висновок про необхідність такого розуміння глобального, формування таких наративів, «що враховують як інтеграцію, так і дезінтеграцію, як витрати, так і прибуток від взаємозалежності» (2018). Туризм як особлива сфера людської життєдіяльності, яка є і підґрунтям, і чинником, і наслідком, формою вираження глобальних взаємодій людської спільноти виокремлює вищезазначені тенденції, унаочнює ризики та окреслює можливості конструктивних відповідей на виклики сучасної доби.

Взаємозалежність світу показала вразливість його секторів через швидке розповсюдження невирішених питань та їх наслідків, навіть тих, що не є безпосередньо дотичними до даного виду діяльності. Це показала не тільки фінансова криза 2008 року, яка набула глобального значення. Ще жажливішим викликом став Ковід-19. Бачення туризму як пригоди та можливості додаткового заробітку, засадниче для доковідної доби (Medlik, 2009), зазнало змін та доповнень.

Вивчаючи історію виникнення та перебігу пандемій Майкл Остерхольм ще у 2005 році писав про те, що реальності наступної – уникнути не можливо. І хоча суспільство здійснює певні заходи щодо підготовки до вирішення проблем, які виникають у зв'язку із нею, але вони є недостатніми, саме з точки зору інституційного забезпечення на різних рівнях соціального організму. (Michael T. Osterholm, 2005). Вже тоді дослідник підкреслював реальність та силу загроз для економік країн, туристичної галузі, перш за все, і наголошував на необхідності міжнародної співпраці, адже глобальна небезпека потребує глобальних відповідей.

Важливим моментом є те, що у всьому світі і фахівці, і пересічні громадяни, представники різних спільнот і фондаций висловлювались за «краще відновлення» у постковідному світі, а не просто за повернення до звичного життя до епідемії. Остання показала неприйнятний рівень і конфліктний характер вже існуючих нерівностей, тенденцію до загострення суперечностей між країнами та всередині них, водночас надавши приклади самоорганізації, взаємодопомоги та солідарності.

Змінюється ставлення до поняття сталого розвитку по відношенню до туристичної галузі, адже від запитів туристів початку століття до сучасних характеристик клієнтської задоволеності – багато що відбулося. Контroversійність самого розуміння сталого розвитку відмічається визнаними фахівцями у сфері туризму (Dimitrios Diamantis, 2020). Класичні способи отримати лояльність, проведення порівнянь практик гостинності різних фірм за певними показниками (Eric Lawes, 2004), увага до маркетингових стратегій та технічного забезпечення різних сервісів є важливою і зараз. Але цифровізація, індивідуалізація туристичних практик потребують інноваційних підходів. І оптимальність у їх запровадженні спирається на дослідження більш широкого кола питань. Результатом епідемії стали нові характеристики соціальних стосунків, виникла проблема інституційного забезпечення функціоналів та структур, таким чином, ми виходимо до актуалізації об'єктивного запиту на розвиток держави, яка сама сприяє розвитку, переосмислюючи і окреслюючи найбільш актуальні напрями для перезавантаження діяльності інституцій, що дотичні до вирішення питань перевезень, дозвілля, безпечної рекреації та неформальної освіти. Усього того, що може дати туризм, реалізуючи на практиці права людини, засадничі у ліберально-ціннісній мапі: свободу переміщень, когнітивну й емоційну активність формування особистостей, повернення до ліберально-демократичних засад суспільних взаємодій у якісно новому вимірі.

Для того, аби краще описати карколомність змін доби Ковід-19 соціологи адаптували військовий термін VUCA (від англ. volatility – нестабільність, uncertainty – невизначеність, complexity – складність і ambiguity – неоднозначність). Він був вперше використаний американськими військовими

у 1987 році для позначення особливостей світового устрою по закінченню холодної війни. Серед них – економічні та соціальні зміни викликані необхідністю переформатування способів дії, до яких призводять зміни звичного способу життя. У контексті нашого дослідження ми пов'язуємо ці трансформації із вимушеною ізоляцією, пріоритетністю дистанційних форм діяльності, порушенням соціальних зв'язків, тощо. У бізнесі, якому особливо притаманна непередбачуваність та вразливість від змін, зокрема, через суттєву роль суміжних видів активності (для туризму це і перевезення, і медичні протоколи різних країн, і безпекові питання), був введений спеціальний маркер для оцінки співробітників – показник стійкості (суголосний вже знайомому поняттю стійкості щодо стресів, але з урахуванням більшої кількості чинників та їх соціально-економічному потрактуванню) – англ. Resilience (Ovans, A., 2015).

У сучасному світі постійного оновлення кризових переходів від структурних змін, конотативної суперечності у їх функціоналах до системних проблем неспроможності людства керуватися економічними та ідеологічними моделями попереднього історичного розвитку, особливої значущості набуває налаштованість, здатність до перегляду креативного потенціалу різних галузей суспільної практики виробництва життя як цілісного антропогенетичного феномену у його екологічних ноосферних контекстах. Серед таких сфер діяльності людства туризм завжди займав особливе місце.

Реалізація прав людини, ліберально-демократичних цінностей у глобальному просторі сучасності спирається на саму ідею вільного пересування, історичного поступу: від преференцій *grand tour* для англійської аристократії 18 століття до можливостей запозичення кращого (*best practices*), ширшими верствами населення сучасного громадянського суспільства.

Зазнавши втрат від пандемії Ковід-19 туристична галузь як і раніше лишається складовою глобальних процесів, вписуючи до сучасних контекстів реалізацію інституційного перезавантаження забезпечення переміщень різного виду ресурсів та капіталів, виступаючи на передовій цивілізаційного фронтиру. Глобалізація надає нам шанс створювати більше із меншими втратами і триматися такої лінії, навіть коли здається, що увесь світ стає усе більше та більше крихким, зазначає С. Бабонес (2020).

Біологічні, кліматичні загрози співпадають у сучасному соціальному просторі-часі із невпинним оновленням (і також – загрозами) технологічного середовища. Усе вищезазначене і прямо, і опосередковано стосується туристичної індустрії і вимагає координації дій управлінських (державних та неурядових), бізнесових національних та міжнародних структур та інституцій.

Технологічні й економічні складові та виміри туристичної діяльності самі виступають чинниками глобалізації, мережевий світ взаємодії приватного і державного впливає на якісні характеристики суспільних практик і соціальних взаємодій, сприяючи їх гуманізації. Внутрішній та соціальний туризм знижує конфліктність між різними прошарками населення та регіонами країни, а розвиток туристичної інфраструктури корелює із загальною оптимізацією логістичних схем, підвищуючи весь спектр економічних та політичних, соціально-географічних спроможностей країни. В умовах поточної історичної нестабільності, введення домовленостей *ad hoc*, необхідним є агент вирішального поштовху для перенаправлення, зокрема, капіталів, у простір нових взаємообумовленостей між різними видами діяльності, який ми вбачаємо у державі, що сприяє розвитку.

Однією із переваг та чеснот туризму є те, що він дозволяє нам мислити широко, водночас не нехтуючи дрібнішими категоріями, він розкриває нам на практиці важливість того, що «експерти мають дослухатися до людей, а люди – до експертів» і, продовжуючи думку Ф. Закарія про поточні умови суспільних взаємодій, варто ще раз підкреслити невпинність і наскрізну сутність глобалізаційних процесів, вони продовжаться, пише він, бо запит на зв'язки й глобальні взаємодії постають із самої соціальної природи людей. Так, у постковідний період нерівність і економічна, і соціальна будуть поглиблюватися, як і поляризація між країнами та соціальними групами (Закарія Ф., 2021). Але реалії постковідного світу можуть бути і більш позитивними, якщо криза буде використана для набуття досвіду більш «гнучкого використання технологій» (Politico, 2020) Це стосується і соціальних компетенцій, інституційного забезпечення, при умові їх спрямованості на зменшення поляризації у суспільствах, адже з оновленням форм у взаєминах людей «один з одним, урядом, зовнішнім світом» (Politico, 2020) актуалізується необхідність перегляду і змістовної частини такого забезпечення. Універсальність здатності ринкових механізмів до регуляції геть усього не знаходить підтвердження, відтак зростає відповідальність державних і міжнародних структур та інституцій, а також узгодженість у їх взаємодії, задля адаптації, оптимізації їх функціонування в умовах сучасних викликів та загроз глобального й локального масштабу.

Збільшення туристичних надходжень в економіку країни позитивно впливає на оновлення й розвиток інших сфер суспільної життєдіяльності, це пов'язано із тим, що незалежно від особливостей специфікацій показників туристичної діяльності, зростання туризму є значущим чинником збільшення частки доданої вартості послуг і сільського господарства у ВВП країни, а також

перспектив підвищення продуктивності праці в сферах надання інших послуг, що, у свою чергу, формує можливості для створення соціальних програм допомоги незахищеним верствам населення (Hubert G. Scarlett, 2021).

Кризові явища характеризуються (виникають, супроводжують та стають наслідком) відсутністю загальних правил взаємодій, що підважує відсутністю довіри будь які види соціальної активності. При постанні нових домінуючих тенденцій, їх структурації і форматуванні функціоналів, вибудовуються і інституції, що своєю діяльністю забезпечують оформлення та розгортання цих тенденцій. Суперечлива єдність транснаціональних та національних капіталів під відповідальним управлінням, стає джерелом розвитку туризму і водночас, його вигодонабувачем, показуючи унікальні можливості туристичної діяльності як системоутворюючої, у добу глобальних зв'язків світу різних «швидкостей», матеріальних (економічних, геополітичних) та духовних (культурних, ідеологічних).

Ми стаємо свідками загострення тенденції до автаркії та її нових проявів як шляху до деструкції, замість суб'єктності, що проголошується метою, що начебто виправдовує цю автаркію. Туризм як багатоплановий феномен різнорівневих соціальних практик має спроможність до вирішення цих питань. Адже цивілізоване суспільство – це є воля до спільного життя (Ортега-і-Гасет, 2012). Консолидація населення країни за рахунок мобілізації проти зовнішнього ворога лише на певний час може стримати відцентрові тенденції та розпад, у той час, коли імплементація інфраструктурної форми відправлення владних функцій, через сприяння розвитку туристичної галузі, зокрема, робить країну спроможним гравцем у сучасному просторі глобальних зв'язків та взаємин.

Для того, аби здолати таку негативну тенденцію до автаркії, як прояву де модернізації та суверенізму, необхідно використовувати відновлювальний потенціал туризму як особливої сфери та виду діяльності. В сучасних умовах саме він може бути драйвером економічного розвитку різних структур та інституцій. Економічне підґрунтя сприяє вдосконаленню системи соціальних взаємодій як глобальної, так і локальної вимірності. Туризм також здатен забезпечити оптимальність їх поєднання.

Новий характер глобалізації розкриває себе через прозорість, інклюзію, появу нових видів капіталу. Плідний напрям розвитку соціального капіталу цифрових платформ втілюється у синергії з відновленням туристичних подорожей, дозволяє оптимізувати підготовку до них. Це стосується і організаційного боку справи, і культурної, соціальної вимірності. Як зазначав Томас Гэд (2010) туризм, як жодна з інших галузей життєдіяльності, у сучасному глобальному просторі розкриває креативні можливості брендингу та ребрендингу, що зосереджує й спрямовує увагу соціальних акторів на представленні особливого у світі, де все видається однаковим.

Для оперативного реагування на ситуацію у туристичній галузі, що найбільше потерпала від пандемії вже влітку 2020 року при Всесвітній туристській організації було створено Кризовий комітет з питань глобального туризму, метою якого було об'єднання усього туристичного сектору задля того, аби сформулювати відповідь на той «безпрецедентний виклик», яким став Ковід-19. У листопаді 2020 ООН було опубліковано «Дорожню карту досліджень ООН щодо відновлення після Ковід-19». Цей документ спирався на припущення, що тільки міждисциплінарний підхід забезпечить інноваційність сталого розвитку з урахуванням особливостей кожного регіону та спільноти. Такий підхід також сприяє релевантному визначенню спільного у проблемах і перешкодах, окресленню напрямів координації зусиль різних людей та структур, у відновленні нормальної життєдіяльності.

Плідним, з нашої точки зору, при плануванні розвитку туристичної галузі може бути, до прикладу, макроекономічний підхід вирішення кризових питань. Він, зокрема, розглядається, Джоном Даніельсоном (Jon Danielsson, 2022), який наголошує на необхідності брати до уваги ендогенні та екзогенні чинники змін у секторах діяльності через характер їх взаємовпливів та поєднань. З огляду на галузеву специфіку, та глобальний характер взаємозалежностей у туристичному секторі, логічною, на перший погляд, видається пріоритетність зовнішніх обставин та умов. Але ендогенні фактори мають не менше значення для реалізації цілей сталого розвитку, бо впливають на стабільність функціонування галузі саме через особливості у поєднанні активностей (у нашому випадку це: транспорт, поселення, безпека, харчування, послуги на замовлення (екскурсії, доглядові процедури, тематичні заняття, культурна програма, тощо)). При чому таке узгодження є питанням ефективності у координації діяльності різних рівнів адміністративної, юридичної, фінансово-господарської підпорядкованості.

Керованість економікою суспільства і соціуму на загал залежить від низки чинників. Та варто звернути увагу на те, що в умовах переформатованої та редукованої до сфери надання послуг медицини, скорочення соціальних програм і проблематизації через військові конфлікти продуктового та житлового забезпечення, саме туристичні готелі, причому середнього та невеликого обсягу функціонування, можуть бути безцінним ресурсом для біженців, вимушено переміщених осіб, адже мають свої зв'язки із постачальниками, фермерськими та одноосібними господарствами, зокрема. Дах над головою, їжа, безпечні перевізники – люди у різних куточках земної кулі пересвідчуються у актуальності вирішенні цих питань. Сфера туризму є унікальним місцем поєднання можливостей «високої»

кухні, знайомства з іншими культурами через національні страви і можливості просто отримати гуманітарну допомогу, адже проблема біженців буде лише загострюватися.

Саме туристична сфера, завдяки гнучкій політиці розміщень, може мати резервні місця для прихистку. Туризм може стати справжньою бронєю у тому числі, через досвід бронювання місць, у різних локаціях та на різні терміни. Карантинні обмеження – як і кліматичні, воєнні катастрофи – виникають для більшості людей не за планом і потребують не тільки створення нових інституцій, але і використання можливостей традиційно значущих – до прикладу, туризму. В залежності від стану розвитку спільнот і суспільств, він має різні навантаження: від торгівельних, політичних, данських до медичного, економічного, культурного, академічного і, просто – функцій релаксу. Але скрізь усю історію людства розгортається та реалізується інваріативна цінність його місії – об'єднувати світ та людей у ньому. Саме під час карантинних обмежень, суттєво зросла потреба у культурному туризмі, нехай і у новому, віртуальному форматі. Таким чином, цифрові технології і обслуговують туристичний попит і сприяють розвитку самих цифрових платформ, впровадженні інновацій на загал.

Туристична галузь стає драйвером економічного розвитку країни, зростання її впливовості на міжнародній арені у колегіальній співпраці з іншими напрямками суспільної життєдіяльності. Так, оскільки внаслідок епідемії Ковіду більш 80 % світового спадку ЮНЕСКО були закриті для перегляду, під серйозною загрозою опинилися фахівці в галузі культури. Тому на туризм покладаються надії на відновлення її роботи через укріплення культурної ідентичності подорожами у нових способах здійснення (гнучкому поєднанні можливостей онлайн та оф лайн форматів, організації ретритів (комплексність підходів, тощо). Ребрендизація вже узвичаєного і креативний підхід до створення нових партнерств, відкриває можливості для підйому туристичної галузі як важливої складової суспільної практики кожної країни. Як зазначив Генеральний секретар ООН Антоніу Гуттєриш «Туризм є одним із самих важливих секторів економіки у світі. У ньому працює кожна десята людина на Землі, і він забезпечує життєдіяльність ще сотням мільйонів». Необхідна глобальна координація зусиль, аби туризм не тільки зберіг, але і розвинув свій потенціал «генератора можливостей для усіх».

Сталий розвиток є не тільки метою, але і програмою дій, поєднанням стратегії та інституцій стратегування – моніторингу й корекції того, як тактичними рішеннями впроваджуються у практику стратегічні завдання. Для цього потрібна така галузь діяльності, де комплексність доповнюється системністю, де зустрічаються інтереси соціальних акторів макро-, мезо- та мікро-рівнів, де наявні механізми ведення перемовин та залагодження конфліктів, де довіра людей до інституцій має формалізовані алгоритми вирішення спірних питань, а емоційна складова – відповідні способи прояву та підтримки. Саме така галузь діяльності здатна забезпечити необхідне «перезавантаження» інших видів активності у соціумі, адже виводить можливості співпраці різних спільнот та суспільств до нових обріїв. Ця криза, підкреслив Зураб Пололікашвілі – Генеральний секретар ЮНВТО, надає нам можливість «переосмислити усю діяльність туризму, його внесок у життя людей та планети», оптимізувати свої зусилля щодо руху у бік відновлення туристичного сектору як сфери інклюзії, надійності, що показує приклади широкого і справедливого користування суспільними благами: культурою, дозвіллям, рекреацією.

Конструювання нових соціально-політичних спільнот у теоретичному вимірі соціально-поведінкового дискурсу, є питанням здатності до субстанціонального мислення, а у практичному вимірі – людству необхідно навчитися керувати хаосом, як неминучим етапом переходу до нової комбінації різних суспільних устроїв, зберігаючи старі практики та інституції – наповнювати їх новим змістом. Попри відому біблійну максиму існує реальна небезпека підсилення стохастичних процесів кризою інституціоналізації, адже під час історичних перебудов загострюється питання неприйнятної конфліктності. І тут туризм виступає реальним чинником зниження радикальних настроїв, того, що має вирішальний вплив *out of area of operation*. Особливої уваги потребують країни, що розвиваються. Це повною мірою стосується України, яка до того ще й потерпає від військової агресії з боку РФ. Та спираючись на потенціал більшої частини вільних областей та міст, необхідно розробляти плани по відновленню звільнених, та по розвитку країни після перемоги. 27 квітня поточного року на засіданні ЮНВТО, повноправним членом якої Україна є з 1997 року, членство РФ було призупинене, оскільки її політика суперечить засадничим цінностям Всесвітньої туристської організації – сприяти дружбі, миру та порозумінню між країнами. У той же час, розвиток туризму є настільки значущим та важливим для економік та культур усього світу, що ЮНВТО розробила перший у світі комплексний трекер по відновленню туристичної діяльності, слідкуючи за змінами у відповідних показниках активності туристичного сектору у всьому світі.

Висновки. Станом на 2020 рік можна було стверджувати, що туризм «відкинуто» на 30 років, і попри те, що повсякчас опрацьовуються нові можливості по відновленню функціоналу, загальна нестабільність у світі, технологічні, військові, медичні загрози і проблеми заважають повноцінній імплементації запланованих заходів та прийнятих програм. Пандемія вплинула на звички спільнот навіть номадного типу, так, у Сполучених Штатах зменшилась не тільки кількість подорожуючих за

кордон, але і тих громадян, для яких традиційним був переїзд відповідно до знайдених кар'єрних можливостей, пише Джейд Сціпіоні (2022).

Навіть найсильнішим економікам світу складно протистояти сукупності викликів поточної історичної доби, так, вперше з 1947 року (коли існувала необхідність переведення виробництва з військового режиму на мирний), у США суттєво впала продуктивність праці – на 7,5 %. При цьому заробітна плата у порівнянні із її продуктивністю зросла на 11,6 %, що є найвищими показниками за останні 40 років. Кожного тижня подаються запити на допомогу по безробіттю. За останні чотири квартали їх кількість сягнула 200 000. Дослідники вважають (Джеф Кох, 2022), що це, головним чином, пов'язано із пандемією Ковід-19, причому не тільки її наслідками, але і появою нових епізодів. До вимог щодо збільшення соціальної допомоги населенню, додалися обмеження у самому функціонуванні виробничих практик, сфери обслуговування, перевезень, перш за все. А оскільки останні інтегровані, як правило, у туристичну галузь, то і втрати у ній також додалися до розкручування інфляційних процесів.

Водночас, саме туризм є настільки гнучкою та багаторівневою сукупністю активностей і практик, що його можливості по координації дій різних структур, людей, інституцій важко переоцінити. Саме він може стати драйвером глобального відновлення і розбудови країни у новому глобальному просторі. Для цього, попри усі складнощі, туристичній сфері потрібно приділяти державну увагу, спрямовувати міжнародну допомогу. Так, відновлення туристичної галузі потребує значних коштів, але їх потрібно розглядати не як витрати, а як стратегічне інвестування до галузі, що спроможна стати драйвером загального економічного підйому як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі. Це буде мати позитивні наслідки: соціальні, культурні, політичні. Сприяти миробудівництву та вирішенню як вже наявних конфліктів, так і тих, що начебто лише жевріють, але ставлять під загрозу існування людства на загал.

Необхідною є не тільки фінансова підтримка, але і опрацювання механізмів щодо поточного контролю за ситуацією, компетенції по використанню цифрових сервісів та технологій. Не заборона подорожей, а виваженість у опрацюванні безпекових заходів, створення різних протоколів для різних ситуацій, інформативність та оперативність, які сприяють відновленню довіри – ось що мусить бути на меті залучених до туристичних практик людей та структур. Це логічно потребує подальшого вивчення та опрацювання відповідних дослідницьких програм. Зокрема, щодо висвітлення взаємних кореляцій між можливістю використання туристичної галузі як драйвера соціально-економічного поступу і значенням держави, яка, сприяє розвитку, у цих процесах. Суттєвою є, з нашої точки зору, необхідність окреслення перспектив застосування міждисциплінарного підходу до розвитку туристичного сектору в контексті здатності суспільних практик до самоорганізації, розвитку внутрішнього туризму, екологічного, аграрного, тощо.

Fedorchenko V., Fedorchenko-Kutuev P., Fedorchenko N., Vasilets O. Post-COVID renewal and new challenges of the global world: tourism as an instrument of economic revival and modernization

This article substantiates the need to study the problems of modern global space through the study of the possibilities of functioning of its main social spheres, tourism, in particular. It turns out that the tourism sector has value as a process of exchanging different activities and byproducts. It is shown that tourism has always been a part of globalization, but modern conditions reinforce its constructive potential. The article emphasizes that the issue of economic recovery after COVID-19 must be addressed by the entire world community, and all sectors of society need to undertake a concerted action. The world economy has suffered not only from COVID-19, but new challenges also await it. The article notes the emergence of new dangers and risks to human coexistence, as well as the desire of people and communities not only to restore the previous standard of living but also to change the way it is implemented, and to tackle the issue of inequality exacerbated by the pandemic. It is emphasized that the acceleration of events in the modern world complicates the response to technological, epidemiological, environmental, and other challenges. The article argues that the tourism sector is important, involving various social actors in work and leisure, production and consumption, and can address welfare issues in a broad sense. New characteristics in the activity of the tourist sector are shown, and possibilities for its restoration and growth are outlined. The need for financial and organizational support for tourism is discussed. The tourism industry is viewed as the driver of economic, political, and socio-cultural development of communities and societies in today's global space. The role of the state and the developmental state in particular is stressed.

Key words: modernization, the state, the developmental state, globalization, tourism, pandemic, UNWTO, cooperation.

Література:

1. Адельман Джереми. Що таке глобальна історія сьогодні? Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2387-dzheremi-adelman-shcho-take-globalna-istoriya-sogodni> 04, 2018
2. Бродель Фернан Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том Час світу / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. – К. : Основи, 1997. 585 с.
3. Гэд Томас. 4D брэндинг: взламывающая корпоративный код сетевой экономики, «Манн, Иванов и Фербер», 2010. 230 с.
4. Голосування за відсторонення РФ від участі у ВТО Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.unwto.org/news/unwto-members-vote-to-suspend-russia>
5. Закарія Фарід 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. – К. : Наш Формат, 2021. – 264 с.
6. Кутуєв П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології / П. В. Кутуєв. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.
7. Ортега-і-Гассет Хосе. Роздуми про Дона Кіхота / Пер. з ісп. Галини Верби. – Київ : Дух і літера, 2012. 216 с.
8. Урусевич Зориця. Туризм після пандемії: нові ідеї та розширення співробітництва. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://news.un.org/ru/story/2022/01/1416522>
9. Babones Salvatore, Don't Bash Globalization – It Will Rescue Our Economies After the Pandemic Електронний ресурс. Режим доступу <https://foreignpolicy.com/2020/04/25/globalization-economic-recovery-coronavirus-pandemic/>
10. Danielsson Jon The Illusion of Control: Why Financial Crises Happen, and What We Can (and Can't) Do About It Yale University Press, 2022, 288 p.
11. Dimitrios Diamantis, Sustainability Strategies for Tourism: Formation, Delivery and Performance CABI 2020. 208 p.
12. Cox Jeff Worker output fell 7.5 % in the first quarter, the biggest decline since 1947 Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.cnn.com/2022/05/05/labor-productivity-fell-7point5percent-in-the-first-quarter-the-fastest-rate-since-1947.html>
13. Coronavirus Will Change the World Permanently. Here's How. The Friday Cover Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.politico.com/news/magazine/2020/03/19/coronavirus-effect-economy-life-society-analysis-covid-135579>
14. Friedman Thomas L. The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century Hardcover, Gardners Books, 2005. 496 p.
15. Hubert G. Scarlett Tourism recovery and the economic impact: A panel assessment Research in Globalization Volume 3, december 2021, journal home page: www.elsevier.com/locate/resglo
16. Knowles Tim, Dimitrios Diamantis, Joudallah Bey El-Mourhabi The Globalization of Tourism and Hospitality: A Strategic Perspective Thomson, 2004. 321 p.
17. Lawes Eric, Improving Tourism and Hospitality Services, CABI, 2004. 203 p.
18. Lockwood Andrew, Tourism and Hospitality in the 21st Century. Routledge, 2007. 320 p.
19. Medlik S., Understanding Tourism, Taylor & Francis, 2009. 236 p.
20. Osterholm Michael T., Preparing for the Next Pandemic. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2005-07-01/preparing-next-pandemic>
21. Ovans A. What resilience means, and why it matters // Harvard Business Review. – January 5, 2015 Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://hbr.org/2015/01/what-resilience-means-and-why-it-matters>
22. Scipioni Jade Americans flocked to these 10 cities last year – and none are in New York or California Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.cnn.com/2022/05/08/the-cities-americans-moved-to-the-most-in-2021-according-to-penske.html>
23. Sustainable development goals. Global tourism insights <https://www.unwto.org/tourism-data/unwto-tourism-dashboard>
24. Tourism in the Age of Globalisation, Edited By Chris Cooper, Salah Wahab. London : Routledge. 2001. 368 p.
25. VUCA-world by Waltraud Glaeser. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://vuca-world.org>

References:

1. Adelman Geremi Chto takoe globalnaya istoria segodnya? [What does the global history mean upon the contemporary time?] <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2387-dzheremi-adelman-shcho-take-globalna-istoriya-sogodni> 04, 2018 [in Ukrainian]
2. Brodel Fernan Materialna civilizasiya, ekonomika I kapitalizm. Kyev : Vydavnytstvo Osnovu 1997. 585 s. [in Ukrainian]

3. Ged Tomas 4D breeding: vzlamuvaya korporativnui kod setevou ekonomiki 4. Mann, Ivanov I Ferber, 2010. 230 s. [in Russian]
4. Golosovanie za otstranenie RF ot ychastia v VTO: <https://www.unwto.org/news/unwto-members-vote-to-suspend-russia>
5. Kytuev, P. V. Transformazii moderny: instituzii, idei, ideologii [Transformation of the modernity: institutions, ideas, ideologies], Kherson, Helvetica, 2016. 516 s. [in Ukrainian]
6. Ortega-i-Gasset Rozdumu pro Don Kixota [Reflections on Don Quixote] Kyev, Dux I Litera 2012. 216 s. [in Ukrainian]
7. Urusevich Zorica Turizm posle pandemii: novi idei [Tourism after pandemia] [in Russian]: <https://news.un.org/ru/story/2022/01/1416522> UN News Global perspective Human stories
8. Babones Salvatore, Don't Bash Globalization – It Will Rescue Our Economies After the Pandemic Електронний ресурс. Режим доступу <https://foreignpolicy.com/2020/04/25/globalization-economic-recovery-coronavirus-pandemic/>
9. Danielsson Jon The Illusion of Control: Why Financial Crises Happen, and What We Can (and Can't) Do About It Yale University Press, 2022, 288 p.
10. Dimitrios Diamantis, Sustainability Strategies for Tourism: Formation, Delivery and Performance CABI 2020. 208 p.
11. Cox Jeff Worker output fell 7.5 % in the first quarter, the biggest decline since 1947. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.cnbc.com/2022/05/05/labor-productivity-fell-7point5percent-in-the-first-quarter-the-fastest-rate-since-1947.html>
12. Coronavirus Will Change the World Permanently. Here's How. The Friday Cover Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.politico.com/news/magazine/2020/03/19/coronavirus-effect-economy-life-society-analysis-covid-135579>
13. Friedman, Thomas L. The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century Hardcover, Gardners Books, 2005. 496 p.
14. Hubert, G. Scarlett Tourism recovery and the economic impact: A panel assessment Research in Globalization Volume 3, december 2021, journal home page: www.elsevier.com/locate/resglo
15. Knowles Tim, Dimitrios Diamantis, Joudallah Bey El-Mourhabi The Globalization of Tourism and Hospitality: A Strategic Perspective Thomson, 2004. 321 p.
16. Lawes Eric, Improving Tourism and Hospitality Services, CABI, 2004. 203 p.
17. Lockwood, Andrew, Tourism and Hospitality in the 21st Century. Routledge, 2007. 320 p.
18. Medlik, S., Understanding Tourism, Taylor & Francis, 2009. 236 p.
19. Osterholm, Michael T., Preparing for the Next Pandemic. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2005-07-01/preparing-next-pandemic>
20. Ovans, A. What resilience means, and why it matters // Harvard Business Review. – January 5, 2015 Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://hbr.org/2015/01/what-resilience-means-and-why-it-matters>
21. Scipioni Jade Americans flocked to these 10 cities last year – and none are in New York or California Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.cnbc.com/2022/05/08/the-cities-americans-moved-to-the-most-in-2021-according-to-penske.html>
22. Sustainable development goals. Global tourism insights <https://www.unwto.org/tourism-data/unwto-tourism-dashboard>
23. Tourism in the Age of Globalisation., Edited By Chris Cooper, Salah Wahab. London: Routledge. 2001. 368 p.
24. VUCA-world by Waltraud Glaeser. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://vuca-world.org>

Стаття надійшла до редакції 10.06.2022

Стаття рекомендована до друку 21.06.2022

ВИМІРЮВАННЯ ПРАВОСПРОМОЖНОСТІ В ЕМПІРИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Шпікер М. В.,

аспірантка кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-0535-6068

m.shpiker@gmail.com

Стаття присвячена огляду підходів до концептуалізації та операціоналізації правоспроможності, котра визначається як сукупність особистих характеристик, необхідних людині для ефективного вирішення питань, пов'язаних із правом. Здійснено розрізнення правоспроможності з іншими дотичними поняттями, такими як правова грамотність або обізнаність, правове успроможнення та правова свідомість. Стаття узагальнює основні аспекти правоспроможності та їх прояви: знання, установки, навички та ресурси, які дослідники радять розглядати окремо на кожному етапі вирішення правового питання, а також на базовому рівні та рівні специфічної проблеми. Наголошується, що правоспроможна особа повинна бути здатною не лише вирішувати, але й упереджувати виникнення проблем, котрі мають правовий вимір.

У статті також узагальнена міжнародна практика застосування поняття правоспроможності в опитуваннях на соціально-правову тематику. Сам концепт почав з'являтися в опитуваннях щодо правових потреб лише останніми роками, але окремі його аспекти, як-то правові знання, ставлення до системи правосуддя чи впевненість у власній здатності добитися справедливості у спорах, досліджувалися й раніше. Попри велику кількість даних з різних країн, нині в літературі описано небагато статистично підтверджених закономірностей, які саме правові знання, установки, навички та ресурси найбільше пов'язані з вищими шансами досягти успішного результату щодо правової проблеми. Також бракує напрацювань з вимірювання правових навичок саме у правовому контексті та інформації, яку роль відіграють різні складники правоспроможності на різних етапах вирішення проблеми і які індикатори підходять для вимірювання цього концепту на базовому та на специфічному для проблеми рівні в тому чи іншому суспільстві. Окремим методологічним викликом є необхідність враховувати величезне різноманіття правових ситуацій та спорів, з якими люди мають справу у повсякденному житті.

Ключові слова: правоспроможність, правові проблеми, правова обізнаність, фактори успішної реалізації прав, правосуддя, методологія соціологічних досліджень, вимірювання, соціальна нерівність, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Впродовж останнього десятиліття в англійськомовних публікаціях із соціально-правової тематики набув поширення концепт правоспроможності (legal capability). Правоспроможність розглядається як один із вимірів доступу людей до правосуддя (Open Society Foundations, 2019), а також як мета й водночас показник ефективності громадської правової просвіти (Wintersteiger, 2015). Концепт має чималий прикладний потенціал, оскільки сфокусований на тих чинниках, котрі роблять людину здатною застосовувати правові інструменти для захисту своїх інтересів, упереджувати та вирішувати правові проблеми. Отже, визначення того, що таке правоспроможність і як вона виявляє себе на практиці у різних груп людей, уже вказує на напрям дій, які можуть здійснюватися для посилення правової захищеності громадян.

Якщо щодо визначення правоспроможності серед дослідників спостерігається відносний консенсус, то загальноприйнятий підхід до її вимірювання поки що відсутній. У нещодавніх дослідженнях, проведених у Великобританії та Австралії, здійснювалися спроби виокремити показники правоспроможності та встановити зв'язок між цими показниками і досвідом людей, що вирішують питання правового характеру у повсякденному житті, але результатам цих досліджень бракує узагальнення

та аналізу з точки зору пошуку кращих методологічних рішень. В Україні концепт правоспроможності протягом останніх років почав з'являтися у житку осіб та організацій, котрі пов'язані із наданням правової допомоги та правової інформації населенню, проте в науковій літературі він не висвітлювався.

Мета статті – здійснити огляд підходів до концептуалізації та операціоналізації правоспроможності у закордонних публікаціях, виокремити основні проблеми, пов'язані з її вимірюванням, та визначити подальші напрями роботи над адаптацією цього концепту для емпіричних соціально-правових досліджень.

Концептуалізація правоспроможності. Правову спроможність зазвичай визначають як сукупність особистих характеристик, необхідних людині для ефективного вирішення питань, пов'язаних із правом (Jones, 2010). Правоспроможність стосується здатності людей розуміти, коли вони зіштовхуються з проблемою, що має правовий вимір, знаходити правову інформацію та вживати необхідних заходів, щоб вирішити цю проблему (Brousalis, 2016), в тому числі тих, що не передбачають залучення системи правосуддя чи правоохоронних органів. Розвитку цього концепту сприяла діяльність британських організацій, котрі займаються питаннями громадської правової просвіти і ставлять за мету саме підвищення правоспроможності громадян (Wintersteiger, 2015; PLEAS Task Force, 2007). Теоретичним базисом є так званий «підхід на основі можливостей» (capability approach) економіста Амартії Сена, ідея якого полягає у тому, що для визначення рівня людського розвитку та благополуччя у суспільстві потрібно зрозуміти, яких бажаних для неї станів та видів діяльності людина фактично спроможна досягти (а не лише має на це формальне право), і які передумови (можливості, свободи) для цього потрібні (Jones, 2010).

Різні дослідники пропонують різні аспекти правоспроможності, проте в їхніх підходах є багато спільного: зокрема, вони передбачають, що правоспроможна людина повинна мати певний рівень обізнаності щодо правових питань та доступних правових послуг, здатність ідентифікувати правовий вимір ситуації, зрозуміти та скористатися механізмами вирішення проблеми; окрім цього, вона мусить мати неспецифічні для правової сфери навички та особистісні характеристики, такі як уміння планувати та керувати своїми справами, вміння ефективно спілкуватися, впевненість у собі та емоційна стійкість (Pleasence & Balmer, 2019). У контексті правопросвітництва підвищення правоспроможності людей означає, що необхідно не лише надавати охочим інформацію про їхні законні права, обов'язки та юридичні процедури для захисту прав, але й навчати їх розпізнавати правові ситуації у повсякденному житті, підвищувати довіру до правової системи та надавачів юридичних послуг, розвивати навички ефективної та впевненої комунікації щодо питань права, пошуку та критичного осмислення відповідної інформації тощо.

Для концептуалізації правоспроможності необхідно здійснити розрізнення з декількома іншими дотичними поняттями, такими як «правове успроможнення» (legal empowerment), «правова грамотність» (legal literacy), «правова свідомість» (legal consciousness) та «правова обізнаність» (legal awareness).

Комісія з питань розширення правових можливостей бідних визначає правове успроможнення як «процес системних змін, за допомогою яких бідні та соціально виключені люди зможуть використовувати закон, правову систему та юридичні послуги для захисту та просування своїх прав та інтересів як громадян та суб'єктів економічної діяльності» (Masser, 2008, p. 4). Передусім успроможнення сфокусоване на вразливих категоріях населення, спрямоване на забезпечення доступу до правових важелів для тих, кому його бракує, та має на меті покращення життєвого становища людей і збільшення їх контролю над обставинами власного життя. Мартін Граматіков та Роберт Портер (2011) виокремлюють два виміри правового успроможнення – об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивний вимір стосується існування (а також доступності та дієвості) правових норм та інститутів, які можуть бути застосовані людьми за потреби для захисту своїх прав та інтересів, а суб'єктивний вимір – внутрішнього переконання у власній здатності ефективно використовувати правові засоби для вирішення проблеми і готовності до дій.

Правова грамотність стосується передусім: 1) когнітивних навичок людини в царині права – здатності сприймати інформацію, розуміти її, критично осмислювати; 2) спроможності ефективно діяти на основі набутого знання (Zariski, 2014). У найпростішому тлумаченні правова грамотність означає знання щодо законів та інститутів права (Кашук, 2018).

Правова свідомість стосується того, що члени суспільства знають про закони та правові інститути і як до них ставляться, зокрема, яке значення люди надають закону у повсякденному житті, як закон впливає на їхнє сприйняття власної життєвої ситуації та на стосунки з іншими людьми, як він пов'язаний з уявленнями про норми та мораль (Zariski, 2014). Правова свідомість також має стосунок до людського досвіду, розуміння та поведінки, тобто поєднує когнітивний та поведінковий складники, ідеологію та практику в тих ситуаціях, де закон може відігравати певну роль (Chua & Engel, 2019). Правова свідомість включає у себе не тільки те, про що люди думають, але й те, про

що вони не думають, бо сприймають це як належне; вона проявляє себе в тому, що люди роблять і що говорять (Cowan, 2004).

Варто згадати ще одне англomовне поняття "legal awareness", яке трапляється у соціально-правових дослідженнях та у правопросвітницькій практиці. Найчастіше воно вживається як синонім правової грамотності у значенні «правова обізнаність» і стосується когнітивного складника взаємодії людини та закону. На пострадянських теренах це словосполучення також застосовується як переклад концепту «правова свідомість» і позначає, окрім знань, установки, почуття, ідеї, уявлення людей про право.

Отже, можна стверджувати, що поняття правоспроможності включає у себе суб'єктивне правове успроможнення та правову грамотність/обізнаність як окремі виміри, оскільки ефективне вирішення питань, пов'язаних із правом, потребує принаймні базового рівня знань та впевненості у власній здатності впоратися із проблемою. Водночас правоспроможність є вужчим концептом, аніж правова свідомість, оскільки бере до уваги не всі аспекти правового світогляду, сприйняття та поведінки, а лише ті, які мають прикладне значення, тобто допомагають людині задовольняти її потреби найкращим можливим способом.

Операціоналізація правоспроможності. Перші соціально-правові дослідження, котрі прямо чи опосередковано зачіпали деякі аспекти правоспроможності (не використовуючи саме цей термін), з'явилися у другій половині ХХ століття і мали на меті пояснити відмінності в поведінці людей щодо правових проблем та, як наслідок, різницю в результатах їх вирішення. Наприклад, Марк Галантер виокремлював категорію найбільш успішних учасників судових процесів, яких він назвав «повторними гравцями». Компетенції цих людей, на його думку, включали здатність сприймати та реагувати на скарги, обізнаність про способи правового захисту, психологічну готовність їх використовувати, шукати та користатися належною допомогою (процитовано в Pleasence et al., 2014). Фельстайнер, Абель та Сарат, автори відомої моделі поведінки у судових спорах, стверджували, що людина, аби бути спроможною скористатися можливостями судової системи, повинна ідентифікувати проблему ("naming"), правильно визначити винуватця ("blaming"), знати про правові рішення та бути готовою ними скористатися, попри можливі ризики та наслідки ("claiming") (процитовано в Pleasence et al., 2014).

Британське дослідження 2009 року «Вимірювання правової спроможності молоді» (Parle, 2009) стало одним із перших, сфокусованих саме на операціоналізації та вимірюванні правоспроможності. Оскільки на той момент напрацювання з цієї теми були вельми обмеженими, дослідники спиралися на методологію вимірювання фінансової спроможності. Зокрема, вони запозичили три виміри: знання, навички та установки, а також підхід, котрий пропонує аналізувати, що особа повинна успішно робити, щоб вважатися спроможною. Щоб з'ясувати, що саме здатна робити особа, котра має потрібні знання, навички та установки для вирішення саме правових питань, проводилися фокус-групи та глибинні інтерв'ю з маргіналізованою молоддю Лондона. У підсумку дослідження показало, що правова спроможність має включати: здатність ідентифікувати правовий характер проблеми; базові знання про юридичні права та процеси, що дають змогу людині усвідомити, з якою саме правовою проблемою вона має справу; знання про те, до кого звернутися за допомогою; розуміння, яких практичних кроків слід вжити для вирішення питання; навички ефективної комунікації та управління емоціями. Окрім того, важливими для успішного вирішення проблеми є впевненість у собі, наполегливість, мотивація, здатність до компромісу, а також позитивне або нейтральне ставлення до людей, місць та ситуацій, з якими доводиться мати справу.

Мартін Джонс (2010) додає до переліку характеристик правоспроможної людини навички ефективного пошуку інформації, довіру до правосуддя, а також активну громадську позицію: здатність «розуміти роль права у суспільстві, мислити критично та брати участь у дебатах щодо законодавства, брати участь у правозахисних заходах у громаді» (Jones, 2010, p. 7). Джонс також пропонує розглядати правоспроможність окремо на базовому рівні та на рівні конкретної проблеми. На базовому рівні особа має усвідомлювати роль закону в повсякденних ситуаціях, зокрема, бути здатною розпізнати правовий аспект проблем та питань, що виникають, але насамперед уникати можливих ризиків та небажаних ситуацій; знати, де отримати більше інформації та правову допомогу; вміти спілкуватися ефективно та впевнено; бути активним громадянином, передусім розуміти, що закони можна покращувати й змінювати та що в цьому процесі можна брати участь у демократичному суспільстві. Правоспроможність на рівні проблеми потребує «більш детального знання конкретних законів та процесів, навичок використання посібників для самопомоги, прийняття рішень, вміння знаходити та використовувати поради та юридичні послуги» (Jones, 2010, p. 9).

Канадський національний комітет дій з доступу до правосуддя у цивільних і сімейних справах (2013) пропонує розглядати правоспроможність окремо на різних етапах взаємодії з проблемами. На кожному етапі потрібні різні її складники: наприклад, на етапі уникнення проблем важливо розуміти, яких юридичних знань вимагає певна ситуація, і знати, де і як її отримати, а також мати навички

комунікації, самоорганізації та конструктивного вирішення конфліктів. На етапі вирішення проблем на додачу до вищеперахованого потрібно знати свої права, з ким говорити, яка допомога потрібна, якого результату бажано досягти, розуміти різні точки зору у спорі, а також мати навички вирішення проблем. Наступні два етапи – вирішення спорів альтернативними методами та вирішення спорів у судах та трибуналах – також потребують специфічних компетенцій. Натомість Балмер та співавтори виокремлюють інші чотири етапи: усвідомлення проблеми, пошук інформації та допомоги, вирішення проблеми, ширший вплив та реформування законодавства (Balmer et al., 2019).

Плезанс та співавтори наголошують на ключовій ролі ресурсів для спроможності у будь-якій царині: зокрема, вони виокремлюють фінансові ресурси, доступ до сучасних комунікаційних технологій, соціальний капітал, здоров'я, грамотність тощо (Pleasence et al., 2014). Вони пропонують чотири виміри правоспроможності – знання, установки, навички та ресурси, кожен з яких має базовий рівень та специфічний для ситуації чи проблеми. Щоб бути правоспроможними, людям не потрібно бути експертами в кожній сфері права, але потрібно бути здатними зрозуміти, чи хочуть вони діяти задля вирішення правової проблеми, і чи намагатися використовувати закон і систему правосуддя. Ще одним чинником, який дослідники пропонують враховувати, є попередній досвід людини. Люди, що знайомі із системою правосуддя, можуть бути впевненішими і більш схильними до дій. Натомість негативний досвід може зумовлювати прояви вивченої безпорадності.

Різні дослідники наголошують, що люди не лише мають справу з правовими проблемами, коли вони вже виникли, але й повинні бути здатними упереджувати виникнення проблем, розуміючи можливі юридичні наслідки своїх дій чи бездіяльності (Parle, 2009; Collard et al., 2011; National Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, 2013).

Якщо узагальнити викладене вище, різні автори не суперечать один одному в тому, з яких вимірів складається правоспроможність та як вона виявляє себе в реальному світі, а радше доповнюють та уточнюють цей концепт.

Вимірювання правоспроможності в емпіричних дослідженнях. Основним джерелом інформації стосовно того, як люди вирішують свої правові питання, є опитування щодо правових потреб. З 1992 по 2021 роки було проведено щонайменше 230 таких опитувань у 108 країнах (World Justice Project, 2021). Протягом останніх років були здійснені спроби включати в них вимірювання правоспроможності: зокрема, в дослідження цивільного та соціального правосуддя в Англії та Уельсі (Pleasence et al., 2015; Castellano et al., 2020), всесвітній проект World Justice Project (2019), індонезійське опитування (Indonesia Judicial Research Society (IJRS), 2020), пілотне опитування перед початком великого австралійського дослідження «Громадське розуміння права» (Balmer et al., 2019).

Хоча концепт правоспроможності почав з'являтися в опитуваннях щодо правових потреб лише останніми роками, але окремі його виміри були предметом вивчення й раніше.

Зокрема, в контексті вимірювання правових знань дослідники зазвичай з'ясовували:

- ступінь усвідомлення людьми правового виміру ситуацій;
- рівень знання законів, а саме прав та обов'язків, які закон накладає на людину;
- рівень обізнаності про те, де отримати правову допомогу.

Можна виокремити чотири способи вимірювання правових знань: запитання на самооцінку обізнаності, прямі запитання, гіпотетичні сценарії, відкриті запитання. Приклад запитання на самооцінку – «Наскільки добре ви обізнані про те, яким чином складається і витрачається державний бюджет?» (Програма розвитку ООН в Україні (ПРООН), 2015), прямого запитання – «Яка ставка прибуткового податку для фізичних осіб застосовується в Україні згідно із законодавством?» (ПРООН, 2015), гіпотетичного сценарію – «Микола – фермер, який хоче купити землю у свого орендодавця Оксани, коли відкриється ринок землі. Однак Оксана хоче продати землю іншій людині. Відповідно до закону, чи має право Микола вимагати від Оксани продати йому землю за ціною та за умовами, які вона погодилася з іншим покупцем?» (Координаційний центр з надання правової допомоги, 2021). Четвертий спосіб – відкриті запитання – майже не застосовується на практиці. Як приклад можна згадати дослідження 2010 року в Англії та Уельсі, де респондентів просили коротко описати їхні права у певній проблемній ситуації, про яку вони повідомили раніше. Правильною відповіддю вважалось посилання на закони та права, що стосувалися ситуації.

Запитання на самооцінку знань досить популярні, зокрема у вітчизняних дослідженнях: вони універсальні та прості. Проте спостереження показують, що самооцінка знань слабо пов'язана зі справжньою обізнаністю, якщо вимірювати її іншими, більш об'єктивними способами (Denvir et al., 2013). Тому такі питання можуть бути корисні здебільшого в комплексі з іншими, щоб оцінити запит на інформування або ж розрізнити усвідомлене незнання та неусвідомлене. Прямі контрольні запитання на знання законів або гіпотетичні сценарії краще відображають справжній рівень обізнаності. Водночас вони також не є стовідсотково точними. По-перше, люди можуть просто вгадувати правильні відповіді. По-друге, відповідаючи, вони можуть керуватися не знанням законодавства,

а уявленнями про справедливість та етику (Denvir et al., 2013; Pleasence et al., 2017). Врешті, якщо між законом та його реалізацією є розбіжності, учасники досліджень можуть говорити не про закон, а про те, як він зазвичай втілюється на практиці. Відкриті запитання дають цінне бачення того, як люди мислять щодо права та артикулюють правові аспекти ситуацій. З іншого боку, вони потребують більших зусиль на кодування та інтерпретацію, здебільшого унеможливають категоризацію відповідей на «правильні» та «хибні», а також можуть бути занадто складними для деяких респондентів, котрі взагалі не можуть дати розгорнуту відповідь власними словами. Крім того, умовно правильна відповідь не обов'язково означає, що людина знає законодавство, оскільки і в цьому випадку вона може керуватися власними уявленнями про справедливість і суспільні норми.

Очевидно, що неможливо виміряти обізнаність про всі сфери права чи про всі закони в одній вибраній сфері. Тому однією з ключових дослідницьких проблем, коли йдеться про правову грамотність, є вибір тих аспектів законодавства, про які слід запитувати. Це можуть бути закони чи процедури, розуміння яких критичне для успішного упередження чи вирішення правових проблем; або ті, що стосуються найбільш поширених ситуацій, або проблем з найбільш серйозними негативними наслідками. Або ж це можуть бути фундаментальні засади права в певній царині. Щоб показники правових знань справді відображали рівень правової спроможності, важливо переконатися, що саме ці знання допомагають людям ефективно вирішувати свої правові проблеми.

Правові установки, які зазвичай вимірюються в опитуваннях щодо правових потреб, можна умовно поділити на дві групи:

- ставлення до інституцій правосуддя/правопорядку/надавачів правових сервісів та готовність взаємодіяти з ними. Твердження щодо ставлення до інституцій здебільшого стосуються того, наскільки вони є чесними, справедливими, неупередженими та помічними для звичайних людей;

- суб'єктивне правове успроможнення: віра у власну здатність впоратися з проблемою, котра має правовий вимір.

Зазвичай респондентам пропонують набір тверджень та просять оцінити, наскільки вони з ними згодні чи не згодні.

Вимірювання правових установок, на відміну від правових знань, на практиці мало відрізняється від країни до країни. Подібні формулювання використовуються і в країнах з вищим доходом, як Австралія (Balmer et al., 2019) чи Нідерланди (van Velthoven & ter Voert, 2004), і в бідніших, як Бангладеш (Kind et al., 2018) чи Східний Тимор (Everett, 2009). Водночас лише окремі дослідники повідомляють, що тестують та валідизують інструментарій вимірювання, зокрема, шукаючи взаємозв'язки між правовими установками та успішністю вирішення правових проблем (Pleasence & Balmer, 2018; Pleasence & Balmer, 2019; Balmer et al., 2021a; Balmer et al., 2021b). Щоб ті чи інші установки відображали рівень правової спроможності, важливо, аби вони демонстрували стійкий та сильний зв'язок з ефективністю поведінки людей у ситуаціях, котрі мають правовий вимір.

Як у соціології, так і в інших дисциплінах розроблені підходи до вимірювання окремих навичок, у тому числі за допомогою опитувань. Водночас нам практично не відомі спроби адаптувати та застосувати їх в опитуваннях щодо правових потреб або інших соціально-правових дослідженнях.

Що стосується ресурсів, в опитуваннях щодо правових потреб, як у соціологічних дослідженнях загалом, загальноприйнятою є практика з'ясовувати демографічні характеристики та соціальний портрет учасників. Соціально-демографічні характеристики, котрі найчастіше застосовуються, включають стать (гендер), вік, освіту, рівень доходу, місце проживання (наприклад, у сільській чи міській місцевості, у великому місті чи в менших населених пунктах). Дещо рідше в опитуваннях ставляться запитання про наявність інвалідності, цивільний стан (зокрема, наявність та кількість дітей), статус працевлаштування, расову/етнічну приналежність, статус мігранта та мову, якою людина користується вдома. Ще рідше – про статус пенсіонера або отримувача соціальної допомоги, наявність ментальних проблем, приналежність до видимої меншини, основне джерело доходу, тип житла (власне чи орендоване), відстань до найближчого суду, віктимізацію (досвід жертви злочину), наявність доступу до Інтернету та соціальний капітал. Порівняння відповідей у розрізі цих характеристик також є типовим складником аналізу даних у цих опитуваннях. На жаль, нам відомі лише одиничні випадки, коли таке порівняння здійснювалось для змінних, котрі описують статус вирішення правової проблеми. Що з перерахованого можна вважати ресурсом, котрий посилює правоспроможність особи, залежить від соціального, політичного, культурного, економічного контексту, а також від ситуативних чинників. Як і для інших вимірів правоспроможності, потрібен підтверджений зв'язок певних соціально-демографічних параметрів з ефективністю вирішення людиною правових питань та проблем.

Попри велику кількість даних з різних країн, досить мало відомо про те, які саме характеристики особи найбільше пов'язані з вищими шансами досягти успішного результату у ситуації, котра має правовий вимір. За даними одного з опитувань в Англії та Уельсі, обізнаність щодо своїх прав

(виміряна як суб'єктивна оцінка рівня власних знань на момент виникнення проблеми) мало впливала на успіх у досягненні цілей серед тих, хто зумів отримати правову консультацію. Натомість там, де респонденти захищали свої права без сторонньої допомоги, обізнаніші мали вдвічі більшу ймовірність повністю досягти мети, а також більше шансів не шкодувати про вибрану ними стратегію дій, на відміну від тих, хто не знав своїх прав (Balmer et al., 2010). Інше опитування показало, що люди з низьким рівнем правоспроможності (котра вимірювалась за шкалами правової впевненості, самоефективності та недоступності правосуддя) частіше не вдавались до жодних заходів у разі виникнення правової проблеми, з меншою ймовірністю розуміли свої права та обов'язки на той момент, мали більше труднощів з пошуком інформації і з тим, щоб упоратися зі своїм питанням, більше шансів зазнати невдачі, намагаючись отримати допомогу із правовою проблемою, і загалом лишались менш задоволеними досягнутими результатами (YouGov, 2020). Опитування в різних країнах демонструють зв'язок між результатами вирішення правових проблем та окремими соціально-демографічними характеристиками, передусім освітою та доходом. Більш вразливі групи населення загалом мають гірші шанси добитися справедливості (van Velthoven & ter Voert, 2004; Currie, 2005).

Більшість опитувань щодо правових потреб, які прямо чи опосередковано стосуються правоспроможності, оснований на вивченні попереднього досвіду зіткнення людини із правовою проблемою. Цей підхід дає змогу аналізувати факти замість суджень і підтвердив свою цінність як для наукових, так і для практичних задач. На жаль, він накладає деякі обмеження на вимірювання правоспроможності.

Велика складність полягає в тому, що «події правового характеру можуть траплятися на кожному кроці й у безлічі проявів – від купівлі запечених бобів, у яких вийшов термін придатності, до звинувачення у кримінальному злочині або притягнення роботодавця до відповідальності через незаконне звільнення» (Parle, 2009, р. 16). Неоднаковість правових проблем становить основну проблему, коли ми намагаємось порівняти людей за ступенем їхньої правоспроможності на основі їхнього попереднього досвіду. Дослідження показують, що тип/зміст правової проблеми (наприклад, трудова, сімейна тощо) пов'язаний із шансами її успішного вирішення (Genn, 1999; Genn & Paterson, 2001; Gramatkov, 2012; Murayama, 2007). Закономірно, що одні проблеми та спори вирішуються простіше, інші – складніше: скажімо, повернути товар із терміном придатності, що збіг, загалом легше, аніж пройти через процедуру розлучення з поділом майна. Тип проблеми впливає на ймовірність розпізнавання проблеми як правової, а тому на те, яку стратегію людина вибере для її вирішення. Ідентифікація проблеми як правової підвищує шанси на звернення до юриста чи пошук юридичної інформації (Pleasence et al., 2015). Також є свідчення, що в деяких галузях права люди орієнтуються гірше, ніж в інших: це помітно і тоді, коли учасники досліджень самі оцінюють свої знання на момент виникнення проблеми, і тоді, коли вони проходять тести (Pleasence et al., 2015). Зміст проблем впливає і на те, як люди оцінюють свої шанси на успішний вихід із ситуації (Pleasence et al., 2015). У спорах, де інша сторона наділена більшою владою чи ресурсами (як у випадку конфліктів з державними інституціями), люди у середньому налаштовані більш песимістично (Gramatkov & Porter, 2011; Srbijanko et al., 2013), а тому є ймовірність, що вони відмовлятимуться від активних дій щодо захисту своїх прав.

Із цього витікає, що оцінка правоспроможності людини виключно на основі її попереднього досвіду вирішення правових проблем обмежує можливості порівняння між учасниками дослідження. Навіть більше, одна людина може бути краще підготовленою до вирішення одних проблем, але гірше справлятися з іншими; або мати різну спроможність щодо тієї самої проблеми в різні періоди життя та за різних особистих обставин (McDonald, 2021). Окрім того, потенціал екстраполяції цього досвіду на інші ситуації, з якими людина може зіткнутися у подальшому, потребує окремого вивчення.

Врешті, якщо у людини не було правових проблем за визначений період часу, досліднику бракуватиме даних, щоб оцінити її правоспроможність. Навіть більше, найбільш ефективні у запобіганні проблем люди з високим рівнем правоспроможності можуть не потрапити в опитування, якщо їх питатимуть саме про проблеми чи серйозні ситуації.

Водночас цілком нехтувати попереднім досвідом вирішення правових проблем також видається недоцільним, оскільки, за деякими спостереженнями, наявний зв'язок між складниками правоспроможності та досвідом. Наприклад, концепція суб'єктивного правового успроможнення базується на припущенні, що більш оптимістичні погляди людини на шанси захистити власні права свідчать про її вищу спроможність впоратися з правовою проблемою. В цьому припущенні, безумовно, є раціональне зерно: люди не схильні витратити сили та ресурси на справи, що заздалегіть видаються безнадійними. Проте, за деякими свідченнями, досвід зіткнення з правовими проблемами знижує суб'єктивну оцінку правових можливостей: чим більше таких проблем було в особи, тим нижчою є її впевненість у спроможності досягати справедливого вирішення питання у гіпотетичних ситуаціях (Pleasence et al., 2015; YouGov, 2020) або гірше ставлення до системи правосуддя (Srbijanko et al., 2013). Особливо впливовим був негативний досвід. Отже, висока оцінка власних

правових можливостей може в окремих випадках радше свідчити про недосконале розуміння процесів та недооцінку складності правових проблем, аніж про вищий рівень правоспроможності.

Висновки. Здійснений нами огляд висвітлює проблеми та складнощі, з якими стикаються дослідники, котрі намагаються застосувати концепт правоспроможності в емпіричних дослідженнях. По-перше, тип/зміст правової проблеми є одним із визначальних чинників, що впливає на результат її вирішення, тоді як різноманіття правових ситуацій, з якими може стикнутися особа, є величезним. Це дуже ускладнює порівняння двох людей за рівнем правоспроможності суто на основі їхнього попереднього досвіду, оскільки для коректного порівняння ці двоє повинні би мати подібні проблеми, що в реальному житті трапляється рідко. Крім того, це теоретично обмежує можливість екстраполювати попередній досвід на майбутні проблеми, з якими людина може стикнутися, та ускладнює розробку універсального інструментарію для всіх типів проблем. По-друге, є свідчення, що сам досвід (не)вирішення проблеми впливає на рівень правоспроможності. Намагаючись вжити заходів, людина може набувати нових знань щодо законодавства/процедур та навичок взаємодії у правовому контексті. Якщо результат був незадовільним, це може сприяти появі «навченої безпорадності», і наступного разу людина не захоче діяти для захисту своїх прав. Досвід може позначитися на установках щодо системи правосуддя, зробивши їх більш реалістично-песимістичними. Тому навіть за умови повторення тієї самої проблеми у тієї ж людини за схожих обставин наступного разу результат може виявитися іншим.

Нині про способи вимірювання правоспроможності відомо менше, аніж не відомо. По-перше, майже відсутні напрацювання з вимірювання правових навичок саме у правовому контексті. По-друге, бракує емпіричних свідчень про те, яку роль відіграють різні складники правоспроможності на різних етапах вирішення проблеми, і які індикатори підходять для вимірювання цього концепту на базовому та на специфічному для проблеми рівні. По-третє, зібрано мало даних про те, як складники правоспроможності, виміряні різними способами, пов'язані з імовірністю успішно вирішити правову проблему, тобто які з них є кращими предикторами правоспроможності. Ті дані, які є, отримані на основі опитувань в окремих країнах, тобто їх відтворюваність у новому соціально-правовому контексті потрібно перевіряти. Більшість наявних підходів до вимірювання складників правоспроможності потрібно валідизувати перед застосуванням.

Подальші напрями роботи над адаптацією концепту правоспроможності для емпіричних соціально-правових досліджень могли би включати:

- поглиблений аналіз емпіричних даних для пошуку найкращих предикторів успішного запобігання та вирішення людьми своїх правових проблем на різних етапах цього процесу;
- адаптацію наявних інструментів для вимірювання окремих навичок/компетенцій до правової сфери;
- валідизацію наявного інструментарію на рівні окремих країн.

Shpiker M. Measurement of legal capability in empirical sociology

The article presents an overview of approaches to the conceptualization and operationalization of a legal capability, which is defined as a set of personal characteristics necessary for a person to effectively address issues related to law. A distinction is made between legal capability and other related concepts, such as legal literacy or awareness, legal empowerment, and legal consciousness. The article summarizes the main aspects of legal capability and their manifestations: knowledge, attitudes, skills, and resources. Researchers recommend considering these aspects separately at each stage of resolving a legal issue, as well as at the basic level and the level of a specific problem. It is emphasized that a legal person must be able not only to solve but also to prevent problems that have a legal dimension.

The article also summarizes the international practice of applying the concept of legal capability in surveys on socio-legal issues. The concept itself has only begun to appear in legal needs surveys in recent years, but some aspects of it, such as legal knowledge, attitudes toward the justice system, or confidence in one's own ability to seek justice in disputes, have been explored before. Despite a large amount of data from different countries, there are currently few statistically confirmed observations about certain indicators of legal knowledge, attitudes, skills, and resources which are most associated with a higher chance of achieving a successful outcome on a legal issue. There is also a lack of data about measuring legal skills and the role played by different aspects of legal capability at different stages of solving the problem and at the basic and specific level in a certain society. Another methodological challenge is the need to take into account the huge variety of legal situations and disputes that people deal with in everyday life.

Key words: legal capability, legal issues, legal awareness, factors of successful exercising of rights, justice, methodology of sociological research, measurement, social inequality, civil society.

Література:

1. Balmer N. J., Buck A., Patel A., Denvir C., Pleasence P. Knowledge, capability and the experience of rights problems: research report March 2010. London : Plenet, 2010. 68 p. URL: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2010/05/knowledge-capability-and-the-experience-of-rights-problems-lsrc-may-2010-255.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
2. Balmer N. J., Pleasence P., Hagland T., Denvir C. The Perceived Inaccessibility of Courts (PIC) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne : Victoria Law Foundation, 2021. URL: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Courts-PIC-Scale.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
3. Balmer N. J., Pleasence P., Hagland T., Denvir C. The Perceived Inaccessibility of Lawyers (PIL) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne : Victoria Law Foundation, 2021. URL: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Lawyers-PIL-Scale.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
4. Balmer N. J., Pleasence P., Hagland T., McRae C. Law... What is it Good For? How People see the Law, Lawyers and Courts in Australia. Melbourne : Victoria Law Foundation, 2019. URL: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2019/10/Law-What-is-it-Good-For-Report.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
5. Brousalis K. Building an understanding of legal capability: An online scan of legal capability research. Ontario : Community Legal Education Ontario, 2016. URL: https://cleoconnect.ca/wp-content/uploads/2019/06/online-scan-legal-capability.September-2016.final_.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
6. Castellano G., Wakeford C., May T. Reshaping legal services to meet people's needs: an analysis of legal capability. *Legal Services Board*, 2020. URL: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/02/PLE-Reshaping-Legal-Services.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
7. Chua L. J., Engel D. M. Legal Consciousness Reconsidered. *Annual Review of Law and Social Science*. 2019. V. 15 (1), P. 335-353. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-101518-042717
8. Collard S., Deeming C., Wintersteiger L., Jones M., Sargeant J. Public Legal Education Evaluation Framework. Bristol : University of Bristol Personal Finance Research Centre, 2011. URL: <https://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1201.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
9. Cowan D. Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review Limited*. 2004. V. 67 (6), P. 928–958. DOI: 10.1111/j.1468-2230.2004.00518.x
10. Currie A. A National Survey of the Civil Justice Problems of Low and Moderate-Income Canadians: Incidence and Patterns. 2005. URL: <https://www.cfcj-fcj.org/sites/default/files/docs/2006/currie-en.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
11. Denvir C., Balmer N. J., Pleasence P. When legal rights are not a reality: do individuals know their rights and how can we tell? *Journal of Social Welfare and Family Law*. 2013. V. 35 (1), P. 139–160. DOI: 10.1080/09649069.2013.774764
12. Everett S. Law and Justice in Timor-Leste: A Survey of Citizen Awareness and Attitudes Regarding Law and Justice in East Timor. The Asia Foundation, 2009. URL: <https://www.charneyresearch.com/wp-content/uploads/2014/02/A-Survey-of-Citizen-Awareness-and-Attitudes-Regarding-Law-and-Justice-in-East-Timor-.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
13. Genn H. Path to Justice: What People Do and Think About Going to Law. Oxford and Portland : Hart Publishing, 1999. 382 p.
14. Genn H., Paterson A. Paths to Justice Scotland: What People in Scotland Think and Do about Going to Law. Oxford : Hart Publishing, 2001. 304 p.
15. Gramatikov M., Porter R. B. Yes, I can: subjective legal empowerment. *Georgetown Journal of Poverty Law and Policy*. 2011. V. 18 (2), P. 169–199. DOI: 10.2139/ssrn.1685839
16. Gramatikov M. A. Met and Unmet Legal Needs in Moldova. Chisinau: Soros Foundation – Moldova, 2012. URL: <https://cnajgs.md/en/publications-reports-and-research/legal-needs-in-moldova> (дата звернення: 21.02.2022).
17. Indonesia Judicial Research Society. Legal Needs Survey in Indonesia 2019: In Lampung and South Sulawesi Provinces. Jakarta : Indonesia Judicial Research Society, 2020. URL: https://ijrs.or.id/wp-content/uploads/2021/01/Legal-Need-Survey-ENG_R4.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
18. Jones M. Legal capability. London : Plenet, 2010. URL: <http://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/legal-capability-planet-2009-147-1-147.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).

19. Kind M., Gramatikov M., Núñez R., Kernchen N. Justice Needs and Satisfaction in Bangladesh: Legal Problems in Daily Life. *The Hague: HiiL*, 2018. URL: <https://www.hiil.org/wp-content/uploads/2018/07/HiiL-Bangladesh-JNS-report-web.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
20. Legal Needs Surveys and Access to Justice. Open Society Foundations. Paris : OECD Publishing, 2019. 208 p.
21. Masser A. L. Measurement methodologies for legal empowerment of the poor. *United Nations Development Programme (UNDP) Oslo Governance Centre Discussion Paper 6*. 2008. URL: <https://www.snap-undp.org/lepknowledgebank/Public%20Document%20Library/Measurement-Methodologies-for-Legal-Empowerment-of-the-Poor.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
22. McDonald H. Assessing Access to Justice: How Much “Legal” Do People Need and How Can We Know? *UC IRVINE Law Review*. 2021. V. 11 (3). URL: <https://scholarship.law.uci.edu/ucilr/vol11/iss3/6> (дата звернення: 21.02.2022).
23. Murayama M. Experiences of problems and disputing behaviour in Japan. *Meiji Law Journal*. 2007. V. 14, P. 1–59. URL: https://m-repo.lib.meiji.ac.jp/dspace/bitstream/10291/9399/1/lawjournal_14_1.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
24. National Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, Prevention, Triage and Referral Working Group. Responding early, responding well: access to justice through the early resolution services sector. 2013. URL: <http://www.cfcj-fcj.org/sites/default/files/docs/2013/Report%20of%20the%20Prevention%2C%20Triage%20and%20Referral%20WG%20.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
25. Parle L. J. Measuring young people’s legal capability. London : PLENET, 2009. URL: <http://www.lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/04/measuring-young-peoples-legal-capability-2009-93.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
26. PLEAS Task Force. Developing Capable Citizens: the Role of Public Legal Education Task Force Report. 2007. URL: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/pleas-task-force-report-14.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
27. Pleasence P., Balmer N. J., Denvir C. How People Understand and Interact with the Law. Cambridge UK : PPSR (Pascoe Pleasence Ltd), 2015. 229 p. URL: https://www.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2015/12/HPUIL_report.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
28. Pleasence P., Balmer N. J. Legal Confidence and Attitudes to Law: Developing Standardized Measures of Legal Capability. Cambridge UK : PPSR (Pascoe Pleasence Ltd), 2018. URL: <https://research.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2019/02/Legal-Confidence-and-Attitudes-to-Law-Developing-Standardised-Measures-of-Legal-Capability-web-version-1.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
29. Pleasence P., Balmer N. J. Development of a General Legal Confidence Scale: A First Implementation of the Rasch Measurement Model in Empirical Legal Studies. *Journal of Empirical Legal Studies*. 2019. V. 16 (1), P. 143–174. DOI: 10.1111/jels.12212/
30. Pleasence P., Balmer N. J., Denvir C. Wrong about Rights: Public Knowledge of Key Areas of Consumer, Housing and Employment Law in England and Wales. *The Modern Law Review*. 2017. V. 80, P. 836–859. DOI: 10.1111/1468-2230.12290
31. Pleasence P., Coumarelos C., Forell S., McDonald H., Mulherin G. Reshaping Legal Services: Building on the Evidence Base. Sydney : Law and Justice Foundation of New South Wales, 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/271209413_Reshaping_Legal_Assistance_Services_Building_on_the_Evidence_Base_-_A_Discussion_Paper (дата звернення: 21.02.2022).
32. Srbijanko J. K., Korunovsk N., & Maleska T. Legal Need Survey in the Republic of Macedonia: The Legal Problems People Face and the Long Path to Justice. Skopje : Open Society Foundation, 2013. URL: <https://fosm.mk/wp-content/uploads/publications/20131810-Analiza-eng.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
33. van Velthoven B. C. J., ter Voert M. J. Paths to Justice in the Netherlands: Looking for Signs of Social Exclusion. Leiden University Department of Economics, 2004. URL: https://www.researchgate.net/publication/236172324_Paths_to_Justice_in_the_Netherlands_Looking_for_Signs_of_Social_Exclusion (дата звернення: 21.02.2022).
34. Wintersteiger L. Legal Needs, Legal Capability and the Role of Public Legal Education. Law for Life: the Foundation for Public Legal Education, 2015. URL: <https://www.advicenow.org.uk/sites/default/files/uploads/Legal-needs-Legal-capability-and-the-role-of-Public-Legal-Education.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
35. Atlas of Legal Needs Surveys. World Justice Project. 2021. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/atlas-legal-needs-surveys> (дата звернення: 21.02.2022).

36. Measuring the Justice Gap: A People-centered Assessment of Unmet Justice Needs around the World. World Justice Project. 2019. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/access-justice/measuring-justice-gap> (дата звернення: 21.02.2022).
37. Legal needs of Individuals in England and Wales: Technical Report 2019/20. *YouGov*. URL: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/Legal-Needs-of-Individuals-Technical-Report-Final-January-2020.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
38. Zariski A. *Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies*. Edmonton, AB, Canada : Athabasca University Press, 2014. 206 p.
39. Кашук В. Б. Правова грамотність українців: її стан за підсумками першого «Всеукраїнського правового диктанту» та перспективи покращення. *Матеріали XLVII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*, Вінниця, 14–23 березня 2018 р. Вінниця, 2018. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2018/paper/view/4657> (дата звернення: 21.02.2022).
40. Готовність землевласників та землекористувачів до впровадження земельної реформи: результати опитування щодо правової обізнаності, знання про ринок землі та адміністративні аспекти землекористування, червень-липень 2021. Координаційний центр з надання правової допомоги. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/land-reform-print-ukr-fin.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
41. Громадянська обізнаність в Україні. Програма розвитку ООН в Україні. 2015. URL: <https://www.slideshare.net/undpukraine/ss-70205711> (дата звернення: 21.02.2022).

References:

1. Balmer, N. J., Buck, A., Patel, A., Denvir, C., & Pleasence, P. (2010). Knowledge, Capability and the Experience of Rights Problems: Research Report. London : Plenet. Retrieved February 21, 2022 from: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2010/05/knowledge-capability-and-the-experience-of-rights-problems-lsrc-may-2010-255.pdf>
2. Balmer, N. J., Pleasence, P., Hagland, T., & Denvir, C. (2021a). The Perceived Inaccessibility of Courts (PIC) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne: Victoria Law Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Courts-PIC-Scale.pdf>
3. Balmer, N. J., Pleasence, P., Hagland, T., & Denvir, C. (2021b). The Perceived Inaccessibility of Lawyers (PIL) Scale: Measuring Legal Capability. Melbourne : Victoria Law Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2021/12/The-Perceived-Inaccessibility-of-Lawyers-PIL-Scale.pdf>
4. Balmer, N. J., Pleasence, P., Hagland, T., & McRae, C. (2019). Law... What is it Good For? How People see the Law, Lawyers and Courts in Australia. Melbourne: Victoria Law Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://content.victorialawfoundation.org.au/wp-content/uploads/2019/10/Law-What-is-it-Good-For-Report.pdf>
5. Brousalis, K. (2016). Building an understanding of legal capability: An online scan of legal capability research. Ontario: Community Legal Education Ontario. Retrieved February 21, 2022 from: https://cleoconnect.ca/wp-content/uploads/2019/06/online-scan-legal-capability.September-2016.final_.pdf
6. Castellano, G., Wakeford, C., & May, T. (2020). Reshaping legal services to meet people's needs: an analysis of legal capability. Legal Services Board. Retrieved February 21, 2022 from: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/02/PLE-Reshaping-Legal-Services.pdf>
7. Chua, L.J., & Engel, D. M. (2019). Legal Consciousness Reconsidered. *Annual Review of Law and Social Science*, 15 (1), 335–353. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-101518-042717
8. Collard, S., Deeming, C., Wintersteiger, L., Jones, M., & Seargeant, J. (2011). Public Legal Education Evaluation Framework. Bristol: University of Bristol Personal Finance Research Centre. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc1201.pdf>
9. Cowan, D. (2004). Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review Limited*. 2004, 67 (6), 928–958. DOI: 10.1111/j.1468-2230.2004.00518.x
10. Currie, A. (2005). A National Survey of the Civil Justice Problems of Low and Moderate-Income Canadians: Incidence and Patterns. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.cfcj-fcjc.org/sites/default/files/docs/2006/currie-en.pdf>
11. Denvir, C., Balmer, N. J., & Pleasence, P. (2013). When legal rights are not a reality: do individuals know their rights and how can we tell? *Journal of Social Welfare and Family Law*, 35 (1), 139–160. DOI: 10.1080/09649069.2013.774764

12. Everett, S. (2009). Law and Justice in Timor-Leste: A Survey of Citizen Awareness and Attitudes Regarding Law and Justice in East Timor. The Asia Foundation. Retrieved February 21 2022, from: <https://www.charneyresearch.com/wp-content/uploads/2014/02/A-Survey-of-Citizen-Awareness-and-Attitudes-Regarding-Law-and-Justice-in-East-Timor-.pdf>
13. Genn, H. (1999). Path to Justice: What People Do and Think About Going to Law. Oxford : Hart Publishing.
14. Genn, H., & Paterson, A. (2001). Paths to Justice Scotland: What People in Scotland Think and Do about Going to Law. Oxford : Hart Publishing.
15. Gramatikov, M., & Porter, R. B. (2011). Yes, I can: subjective legal empowerment. *Georgetown Journal of Poverty Law and Policy*, 18 (2), 169–199. DOI: 10.2139/ssrn.1685839
16. Gramatikov, M. A. (2012). Met and Unmet Legal Needs in Moldova. Chisinau: Soros Foundation – Moldova. Retrieved February 21, 2022 from: <https://cnaigs.md/en/publications-reports-and-research/legal-needs-in-moldova>
17. Indonesia Judicial Research Society. (2020). Legal Needs Survey in Indonesia 2019: In Lampung and South Sulawesi Provinces. Jakarta: Indonesia Judicial Research Society. Retrieved February 21, 2022 from: https://ijrs.or.id/wp-content/uploads/2021/01/Legal-Need-Survey-ENG_R4.pdf
18. Jones, M. (2010). Legal capability. London : Plenet. Retrieved February 21, 2022 from: <http://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/legal-capability-planet-2009-147-1-147.pdf>
19. Kashchuk, V. (2018). Pravova hramotnist' ukrayintsiv: yiyi stan za pidsumkamy pershoho "Vseukrayins'koho pravovoho dyktantu" ta perspektyvy pokrashchennya [Legal literacy of Ukrainians: its state as a result of the first "All-Ukrainian legal dictation" and prospects for improvement]. *Materialy XLVII naukovo-tekhnichnoyi konferentsiyi pidrozdiliv VNTU*, Vinnytsya, 14–23.03.2018. Retrieved February 21, 2022 from: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2018/paper/view/4657> [in Ukrainian]
20. Kind, M., Gramatikov, M., Núñez, R., & Kernchen, N. (2018). Justice Needs and Satisfaction in Bangladesh: Legal Problems in Daily Life. The Hague: HiiL. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.hiil.org/wp-content/uploads/2018/07/HiiL-Bangladesh-JNS-report-web.pdf>
21. Koordynatsiyny tsestr z nadannya pravovoyi dopomohy. (2021). Hotovnist' zemlevlasnykiv ta zemlekorystuvachiv do vprovadzhennya zemel'noyi reformy: rezul'taty opytuvannya shchodo pravovoyi obiznanosti, znannya pro rynek zemli ta administratyvni aspekty zemlekorystuvannya, cherven'-lypen' 2021 [Readiness of landowners and land users to implementation of land reform: results of the legal awareness survey, knowledge of the land market and administrative aspects of land use, June-July 2021]. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/land-reform-print-ukr-fin.pdf> [in Ukrainian]
22. Masser, A. L. (2008). Measurement methodologies for legal empowerment of the poor. *United Nations Development Programme (UNDP) Oslo Governance Centre Discussion Paper 6*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.snap-undp.org/lepknowledgebank/Public%20Document%20Library/Measurement-Methodologies-for-Legal-Empowerment-of-the-Poor.pdf>
23. McDonald, H. (2021). Assessing Access to Justice: How Much "Legal" Do People Need and How Can We Know? *UC IRVINE Law Review*, 11 (3). Retrieved from: <https://scholarship.law.uci.edu/ucilr/vol11/iss3/6>
24. Murayama, M. (2007). Experiences of problems and disputing behaviour in Japan. *Meiji Law Journal*, 14, 1–59. Retrieved from: https://m-repo.lib.meiji.ac.jp/dspace/bitstream/10291/9399/1/lawjournal_14_1.pdf
25. National Action Committee on Access to Justice in Civil and Family Matters, Prevention, Triage and Referral Working Group. (2013). Responding early, responding well: access to justice through the early resolution services sector. Retrieved February 21, 2022 from: <http://www.cfcj-fcjc.org/sites/default/files/docs/2013/Report%20of%20the%20Prevention%2C%20Triage%20and%20Referral%20WG%20.pdf>
26. Open Society Foundations. (2019). Legal Needs Surveys and Access to Justice. Paris : OECD Publishing.
27. Parle, L. J. (2009). Measuring young people's legal capability. London : PLENET. Retrieved February 21, 2022 from <http://www.lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/04/measuring-young-peoples-legal-capability-2009-93.pdf>
28. PLEAS Task Force. (2007). Developing Capable Citizens: the Role of Public Legal Education Task Force Report. Retrieved February 21, 2022 from: <https://lawforlife.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/pleas-task-force-report-14.pdf>
29. Pleasence, P. & Balmer, N. J. (2019). Development of a General Legal Confidence Scale: A First Implementation of the Rasch Measurement Model in Empirical Legal Studies. *Journal of Empirical Legal Studies*, 16 (1), 143–174. DOI: 10.1111/jels.12212

30. Pleasence, P., & Balmer, N. J. (2018). *Legal Confidence and Attitudes to Law: Developing Standardized Measures of Legal Capability*. Cambridge UK: PPSR (Pascoe Pleasence Ltd). Retrieved February 21, 2022 from: <https://research.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2019/02/Legal-Confidence-and-Attitudes-to-Law-Developing-Standardised-Measures-of-Legal-Capability-web-version-1.pdf>
31. Pleasence, P., Balmer, N. J., & Denvir, C. (2015). *How People Understand and Interact with the Law*. Cambridge UK: PPSR (Pascoe Pleasence Ltd). Retrieved February 21, 2022 from: https://www.thelegaleducationfoundation.org/wp-content/uploads/2015/12/HPUIL_report.pdf
32. Pleasence, P., Balmer, N. J., & Denvir, C. (2017). Wrong about Rights: Public Knowledge of Key Areas of Consumer, Housing and Employment Law in England and Wales. *The Modern Law Review*, 80, 836–859. DOI: 10.1111/1468-2230.12290
33. Pleasence, P., Coumarelos, C., Forell, S., McDonald, H., & Mulherin, G. (2014). *Reshaping Legal Services: Building on the Evidence Base*. Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales. Retrieved February 21, 2022 from: https://www.researchgate.net/publication/271209413_Reshaping_Legal_Assistance_Services_Building_on_the_Evidence_Base_-_A_Discussion_Paper
34. Prohrama rozvytku OON v Ukraini. (2015). Hromadyans'ka obiznanist' v Ukraini [Civic awareness in Ukraine]. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.slideshare.net/undpukraine/ss-70205711> [in Ukrainian]
35. Srbijanko, J. K., Korunovska, N., & Maleska, T. (2013). *Legal Need Survey in the Republic of Macedonia: The Legal Problems People Face and the Long Path to Justice*. Skopje: Open Society Foundation. Retrieved February 21, 2022 from: <https://fosm.mk/wp-content/uploads/publications/20131810-Analiza-eng.pdf>
36. van Velthoven, B. C. J., & ter Voert, M. J. (2004). *Paths to Justice in the Netherlands: Looking for Signs of Social Exclusion*. Leiden University Department of Economics. Retrieved February 21, 2022 from: https://www.researchgate.net/publication/236172324_Paths_to_Justice_in_the_Netherlands_Looking_for_Signs_of_Social_Exclusion
37. Wintersteiger, L. (2015). *Legal Needs, Legal Capability and the Role of Public Legal Education*. Law for Life: the Foundation for Public Legal Education. Retrieved February 21, 2022 from: <https://www.advicenow.org.uk/sites/default/files/uploads/Legal-needs-Legal-capability-and-the-role-of-Public-Legal-Education.pdf>
38. World Justice Project. (2019). *Measuring the Justice Gap: A People-centered Assessment of Unmet Justice Needs around the World*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/access-justice/measuring-justice-gap>
39. World Justice Project. (2021). *Atlas of Legal Needs Surveys*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/atlas-legal-needs-surveys>
40. YouGov. (2020). *Legal needs of Individuals in England and Wales: Technical Report 2019/20*. Retrieved February 21, 2022 from: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/Legal-Needs-of-Individuals-Technical-Report-Final-January-2020.pdf>
41. Zariski, A. (2014). *Legal Literacy: An Introduction to Legal Studies*. Edmonton, AB, Canada: Athabasca University Press.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2022

Стаття рекомендована до друку 11.04.2022

УДК 371.3

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.1\(53\).261106](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.1(53).261106)

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ МЕЙНСТРИМИ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

Ананьїн В. О.,

доктор філософських наук, професор,

професор спеціальної кафедри

Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-4786-0011

Уваркіна О. В.,

доктор філософських наук, професор,

професор спеціальної кафедри

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-9053-2016

uvarkinaev@ukr.net

Проблемний горизонт сучасного стану української військової освіти достатньо розлогий, а амплітуда концептуальних точок зору до розвитку нових моделей військової освіти коливається в надзвичайно широких межах. Аналіз теоретичних та практичних проблем показав домінування консенсусу з приводу стратегічного курсу політики держави на інтеграцію в євроатлантичний безпековий простір та набуття членства в НАТО.

Визначено, що сучасним габітусом політичних мейнстримів військової освіти сьогодні є Стратегія національної безпеки України, яка ґрунтується на тріаді засад «стримування-стійкість-взаємодія» та передбачає відповідні процеси забезпечення національної безпеки через модернізацію освіти і науки до потреб суспільного розвитку на основі найкращих світових освітніх зразків та практик.

У статті з'ясовано, що інтенція трансформації військової освіти полягає у змінах в українському законодавстві положень про військову освіту та осучаснення її структури, а у науковому фаховому просторі – обґрунтуванні та розробці Політики та Концепції розвитку військової освіти з урахуванням стандартів євроатлантичного альянсу.

Відсутній системний аналіз політичної парадигми професійної освіти фахівців із забезпечення захисту інформації та кіберзахисту спрямував дослідження на визначення основних політичних мейнстримів у підготовці військових фахівців у сфері кібербезпеки в умовах цифрової трансформації. У Плані реалізації Стратегії кібербезпеки України зазначені наміри створення нової моделі підготовки і підвищення кваліфікації суб'єктів кібербезпеки та розробка Загальнонаціональної програми кіберграмотності для всіх рівнів освіти. Доведено, що кіберобізнаність військового фахівця в новій моделі військової освіти стає пріоритетною ознакою його професіоналізму.

Ключові слова: військова освіта, євроатлантична інтеграція, трансформація, національна стратегія безпеки, стратегія кібербезпеки.

Постановка проблеми дослідження. Актуальність проблематики, яка пов'язана з сучасним станом української військової освіти, не підлягає сумніву, оскільки у фаховому середовищі домінує консенсус як щодо нагальних потреб трансформації військової освіти, так і з приводу пріоритетів її розвитку з реалізацією стратегічного курсу на євроатлантичну інтеграцію. Очевидно, що підготовка професійних та вмотивованих військових є одним з першорядних чинників зміцнення обороноздатності держави. Тому визначення сучасних політичних мейнстримів військової освіти посилює

концептуальну складову частину проблемних горизонтів її сучасної моделі, а саме у парадигмі розвитку системи підготовки кадрів для потреб органів сектору безпеки і оборони України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало сучасних дослідників (Д. Вітер, В. Мірненко, М. Кас'яненко, В. Оліферук, І. Руснак та ін.) визнають, що необхідність реконструкції традиційної матриці української системи військової освіти загострилась у зв'язку з відстоюванням територіальної цілісності держави та спрямувало концепцію її подальшого розвитку на імплементацію кращого досвіду країн-членів НАТО. У зв'язку із цим спостерігається підвищений інтерес науковців (С. Богунов, Н. Вавілова, М. Денежкін, О. Мітягін, А. Наливайко та ін.) до компаративного аналізу підготовки військових фахівців в країнах Альянсу та вивчення питань впровадження ефективних стандартів професійної військової освіти в український освітній простір. Разом із тим варто зазначити, що, на жаль, у сучасних наукових дослідженнях трансформації системи військової освіти до нових стандартів відсутній системний аналіз політичної парадигми професійної освіти фахівців із забезпечення захисту інформації та кіберзахисту, яка в умовах сучасного цифрового світу відповідає за підготовку нової плеяди висококваліфікованих спеціалістів для захисту від нових загроз національній та міжнародній безпеці.

Метою статті є визначення основних напрямів державної політики щодо трансформації військової освіти в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система військової освіти як складова частина національної системи освіти функціонує відповідно до притаманних їй законів, закономірностей і принципів. Її діяльність регулюється нормативними документами, на основі яких безпосередньо функціонує система військової освіти, а також нормативно-правовими документами, які стосуються системи вищої освіти взагалі. Однак в наш час дуже гостро виникла потреба в оновленні засад державної політики у сфері військової освіти та підготовки, які передбачають цілковите перереформування алгоритму здобуття військовослужбовцями ступенів та рівнів вищої освіти та акцентування політичних мейнстримів на створення багаторівневої системи професійної освіти відповідно до стандартів НАТО.

Але таке переакцентування потребує удосконалення законодавчих, нормативно-правових актів України з питань військової освіти та концептуального обґрунтування основних освітніх принципів та стандартів, що забезпечують прискорення темпів інтеграції України до НАТО, яка супроводжується імплементацією стандартів професійної військової освіти провідних країн-членів Альянсу до національної системи освіти.

Цілком природно, що перші зміни щодо військової освіти і науки були внесені наприкінці 2021 року у Закони України «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», зокрема, у визначення термінів «вищій військовий навчальний заклад» та «заклад вищої освіти із специфічними умовами навчання», у кількість встановлення особливих вимог власними нормативно-правовими актами, а також в особливості повноважень та обов'язків керівника вищого військового навчального закладу. Насамперед, заслуговує увагу зміни до статті 21 Закону України «Про освіту», де з'явився новий термін «професійна військова освіта» та чітко визначена структура військової освіти (Зміна до Законів України, 2021). Разом із тим ці зміни, на жаль, ще не набрали чинності, тому обговорення нових положень буде предметом наукової дискусії їх імплементації у недалекому майбутньому.

Щоправда, основні парадигмальні складові частини трансформації військової освіти, які пов'язані зі змінами освітнього законодавчого поля, вже визначені у політики Міністерства оборони у сфері військової освіти. Нещодавно затверджена Політика, що, враховуючи потребу суттєвих змін системи військової освіти, орієнтується на інтеграцію у євроатлантичний безпековий простір та передбачає міжвідомчу координацію підготовки військових фахівців у сфері безпеки і оборони. Професіоналізм, лідерство, інтелектуальний розвиток, загальна та військово-професійна культура, іншомовна компетентність – основні завдання у підготовці сучасного військового фахівця на основі застосування нових форм і методів кращих вітчизняних та закордонних практик (Політика, 2021).

Разом із тим військові фахівці активно працюють над питаннями трансформації системи військової освіти, визначивши основним політичним мейнстримом сучасності розробку нової Концепції розвитку системи військової освіти в Україні, яка визначить основні напрями подальшого розвитку військової освіти та замінить постанову КМ України «Про створення єдиної системи військової освіти» від 15.12.1997 р. № 1410, що, на думку військових керівників, вже застаріла.

Серед завдань, які забезпечують досягнення мети Концепції розвитку системи військової освіти в Україні, науковці зазначають: по-перше, створення багаторівневої системи професійної військової освіти відповідно до стандартів НАТО, кращих вітчизняних та закордонних практик; по-друге, уточнення вимог до змісту військової освіти з метою набуття сил оборони нових компетентностей, операційної сумісності на основі стандартів прийнятих у збройних силах держав-членів НАТО; по-третє,

удосконалення нормативно-правового регулювання законодавства України з питань військової освіти; по-четверте, приведення рівня підготовленості науково-педагогічних (педагогічних) працівників, інструкторського складу до мети та змісту професійної військової освіти; по-п'яте, забезпечення якості професійної військової освіти (Вітер, 2021).

Чимало вітчизняних науковців та військових фахівців сьогодні надають свої теоретичні та практичні пропозиції щодо оптимізації основних складових частин Концепції, пропонують інноваційні моделі нової системи військової освіти та звертають увагу на надважливу роль міжвідомчої взаємодії та координації між всіма складовими сил безпеки і оборони на всіх рівнях (Руснак, 2021). Тільки забезпечення такої ефективної співпраці надасть можливість імплементації всіх сучасних положень в дійсно нову систему підготовки військових фахівців для забезпечення інтересів національної безпеки і оборони.

З огляду на зазначену обставину до структурних елементів загальної політики військової освіти, враховуючи аналіз нормативно-правової бази НАТО у цієї сфері, необхідно додавати положення, які мають конкретизувати ті чи інші питання, зважаючи на їх специфіку та особливості (Вавілова, 2021). Наприклад, на особливості військової освіти майбутніх офіцерів у сфері захисту інформації та кібербезпеки, які в умовах експоненціальної цифрової інформатизації стоять на передових позиціях протистояння так званої «нелетальної зброї» та інформаційним загрозам національної безпеки.

Політичне сьогоднішня країни вимагає запровадження принципово нової програми підготовки спеціалістів для військової сфери, яка буде враховувати передовий досвід країн-членів північноатлантичного альянсу та найкращий досвід військових освітніх систем провідних країн світу. Тому з 2009 року, частково в експериментальному полі, діє «Європейська ініціатива з обміну молодими військовими офіцерами (EMILYO)», також відома як «Військовий Еразмус», а також з метою оновлення та осучаснення програм кредитних модулів та методики викладання навчальних дисциплін у визначених вищих військових закладах освіти з 2017 року в Україні почалось впровадження основних положень принципово нової програми підготовки спеціалістів для військової сфери NATO DEEP (Defence Education Enhancement Program), яка впроваджує найкращий досвід військових освітніх систем провідних країн світу (Ананьїн, 2019). Імплементація цих програм у вітчизняний освітній простір є вагомими підвалинами у розвиток та реформування системи військової освіти до стандартів північноатлантичного альянсу.

На нашу думку, сучасним габітусом політичних мейстримів військової освіти безумовно постає Стратегія національної безпеки України (2020), яка визначає пріоритетом національних інтересів держави на європейську і євроатлантичну інтеграцію та передбачає відповідні процеси забезпечення національної безпеки через модернізацію освіти і науки «до потреб суспільного розвитку та до найкращих світових зразків». Зважаючи на те, що Стратегія національної безпеки України ґрунтується на тріаді засад «стримування-стійкість-взаємодія», серед основних напрямів державної політики у сфері національної безпеки окремим пунктом зазначено про необхідність «посилення спроможностей національної системи кібербезпеки для ефективної протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі» та про забезпечення «гарантування кіберстійкості та кібербезпеки національної інформаційної інфраструктури, зокрема в умовах цифрової трансформації» (Стратегія національної безпеки, 2020).

Для виконання цих завдань у Стратегії національної безпеки України серед пріоритетів зазначається питання необхідності забезпечення розвитку людського капіталу держави, який у сфері воєнної безпеки є потенціалом стримування збройної агресії і забезпечується підготовленими і вмотивованими військовими фахівцями. Фінансування науки, стимулювання інновацій та новітніх технологій, зокрема у секторі безпеки і оборони, держава вважає надважливими для зміцнення Збройних сил України (Стратегія національної безпеки, 2020).

Щонайширші можливості для трансформації військової освіти у сфері кібербезпеки засвідчені у Плані реалізації Стратегії кібербезпеки України, який уведений в дію Указом Президента України від 1 лютого 2022 року № 37/2022. Зокрема, у документі запланована докорінна реформа системи підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері кібербезпеки та розробка відповідної Концепції, яка вже має запрацювати у цьому році (План реалізації Стратегії кібербезпеки, 2022).

Між іншим План реалізації Стратегії кібербезпеки також передбачає і розробку Загальнонаціональної програми кіберграмотності, яка спрямована на підвищення рівня цифрової грамотності у суспільстві. Вважається, що необхідно включити питання стосовно цифрових навичок до навчальних програм всіх закладів освіти, тому що «кіберобізнаність щодо сучасних кіберзагроз та протидії ним стануть невід'ємними елементами освіти кожного громадянина України» (План реалізації Стратегії кібербезпеки, 2022).

Крім цього, аналіз стратегічних документів у сфері безпеки і оборони показав, що особливої уваги з боку держави потребує вдосконалення системи військово-патріотичного виховання

в загальноосвітніх навчальних закладах. Дослідження міжнародного дослідницького проекту «Один мільйон голосів – 2» показали, що в Україні існує ряд проблем, які демотивують молодь йти на військову службу, серед яких можна зазначити «невисокий професійний престиж служби в армії» та «відсутність достойної державної допомоги й захисту». За результатами Світового дослідження цінностей (World Values Survey), що проводилось в Україні в 2020 р., в більшості (12 регіонів) областях понад 80 % респондентів віком 16–29 років виявляли готовність захищати Україну, проте 2 області різко контрастують: у Черкаській області готові лише 20 % молоді, а в Сумській – жоден молодий респондент не відповів ствердно. Це свідчить про те, що наявні заходи військово-патріотичного виховання в цьому регіоні не є дієвими. Найбільш патріотично налаштованими виявились Чернівецька (100 % відповіли «так»), Хмельницька (95,5 %) та Львівська (94,5 %) області (Єнін, 2021).

Зважаючи на проблемні питання у системі патріотичного виховання, але розуміючи його роль у формуванні молодого особистості, варто звернути увагу на профільне військово-виховання в старшій школі на основі досвіду кращих освітніх систем багатьох розвинутих країн світу, в тому числі й членів Альянсу, оскільки саме військово-патріотичне виховання в загальноосвітніх навчальних закладах є підвалинами для вмотивованого отримання військової освіти та формує патріотично спрямовану молоду особистість, що в майбутньому планує пов'язати своє життя із військовою сферою. Це тим більш необхідно, що допризовна підготовка молоді передбачає здобуття первинних загальновійськових спеціальних компетентностей і входить до єдиної системи безперервного професійної розвитку.

Зрештою, для підвищення якості та інтенсивності підготовки сучасного військового спеціаліста в умовах появи нових загроз і викликів національної безпеки політичним мейнстрімом сучасності можна назвати і питання збереження наявного кваліфікованого кадрового потенціалу сектору безпеки і оборони. Очевидно, що без досвідчених офіцерів-викладачів, науковців-практиків реформування системи військової освіти неможливе. Тому стратегія державної політики у цьому напрямі відбувається шляхом «поліпшення правових, матеріальних, психологічних та соціальних умов служби» військовим спеціалістам та «забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» серед фахівців сектору безпеки і оборони. (Стратегія національної безпеки, 2020). Водночас у новій Концепції розвитку системи військової освіти розробляються дієві шляхи до впровадження безперервного професійного розвитку військових фахівців упродовж військової кар'єри.

З огляду на зазначену обставину зауважимо, що у Плані реалізації Стратегії кібербезпеки України присвячено достатню увагу удосконаленню системи підвищення кваліфікації кадрового потенціалу суб'єктів кібербезпеки. Наприклад, планується «утворити центри, що будуть здійснювати узагальнення та обмін досвідом у сфері кібербезпеки, підтримку інновацій та вітчизняних розробок у цій сфері», «залучити суб'єктів національної системи кібербезпеки до міжнародних програм навчання і підвищення кваліфікації персоналу», а також держава зобов'язала Кабінет Міністрів України «забезпечити матеріальне стимулювання фахівців у сфері кібербезпеки», які «виконують функції із забезпечення кібербезпеки та кіберзахисту» (План реалізації Стратегії кібербезпеки, 2022). Практична реалізація таких планів безперечно вплине на збереження кадрового потенціалу та актуалізує кращу молодь до обрання професії військового.

Висновки. Дослідження трансформації системи військової освіти постає актуальним, практично затребуваним та належить до нагальних питань підготовки сучасного військового фахівця. Оновлення нормативно-правового поля у сфері військової освіти активно відбувається і прискорить політичний прaxis реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію в євроатлантичний безпековий простір. Одним із вагомих політичних мейнстрімов сучасності є налагоджена система міжвідомчої взаємодії та координації між всіма складовими частинами сил безпеки і оборони на всіх рівнях, а саме необхідність посилення спроможностей національної системи кібербезпеки для ефективної протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі. Кіберобізнаність військового фахівця в новій моделі військової освіти стає пріоритетною ознакою його професіоналізму. Концептуальними основами імплементації нової системи військової освіти мають стати сучасні принципи та стандарти світових освітніх систем у сфері військової освіти та вмотивований кадровий потенціал підготовлених до нових вимог досвідчених офіцерів. Перспективним дослідженням трансформації у сфері військової освіти буде аналіз базисного розриву, гістерезису між соціально-економічними змінами та створенням соціальних інститутів, встановлення формальних і неформальних відносин, що спрямовують політичну активність у певному напрямку.

Ananin V., Uvarkina O. Current political mainstreams of military education

The problem horizon of the current state of Ukrainian military education is quite wide, and the amplitude of conceptual points of view to the development of new models of military education fluctuates

within a very wide range. The analysis of theoretical and practical problems has shown the dominance of consensus on the strategic course of the state policy on NATO membership. It was determined that the modern gabbitus of the political mainstream of military education today is the National Security Strategy of Ukraine, which is based on the triad of principles “deterrence-sustainability-interaction” and provides for the corresponding processes of national security through modernization of education and science to the needs of social development on the basis of the best world educational models and practices. The article reveals that the intension of military education transformation lies in changing the military education provisions in the Ukrainian legislation and updating its structure, as well as in scientific professional environment, in substantiation and elaboration of the Policy and Concept of military education development, taking into account the NATO standards. The lack of a systematic analysis of the political paradigm of professional education for information security and cyber defense specialists, directed research to identify the main political mainstreams in the training of military specialists in the field of cyber security in the conditions of digital transformation. The Ukraine Cyber Security Strategy Implementation Plan notes the intent of creating a new model for training and professional development of cyber security subjects and developing a Nationwide Cyber Literacy Program for all levels of education. It is proved that cyber awareness of military specialist in the new model of military education becomes a priority sign of his professionalism.

Key words: military education, Euro-Atlantic integration, transformation, national security, cyber security strategy.

Література:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки : Закон України від 17 грудня 2017 року № 1986-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1986-20#Text> (дата звернення: 14.02.2022).
2. Політика Міністерства оборони України у сфері військової освіти. URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/politika_mou_osvita.pdf (дата звернення: 14.02.2022).
3. Вітер Д., Оліферук В. Концепція розвитку системи військової освіти України. *Військова освіта*. 2021. № 2 (44). С. 29–42. doi.org/10.33099/2617-1775/2021-02/29-42
4. Інноваційна військова освіта: стан та перспективи розвитку / І. Руснак, В. Мірненко, М. Кас'яненко та ін. *Військова освіта*. 2021. № 2 (44). С. 9–20. doi.org/10.33099/2617-1775/2021-02/09-20
5. Вавилова Н. Політика військової освіти: досвід США для України. *Військова освіта*. 2021. № 1 (43). С. 18–23. doi.org/10.33099/2617-1775/2021-01/18-23
6. Ананьїн В. А., Пучков О. О., Уваркіна О. В. Актуальні проблеми військової освіти в умовах політичного сьогодення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. праць. 2019. № 3 (43). С. 163–168. doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).198126
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 37/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 14.02.2022).
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про План реалізації Стратегії кібербезпеки» : Указ Президента України від 1 лютого 2022 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0087525-21#Text> (дата звернення: 14.02.2022).
9. Єнін М. Н., Стефанович А. В. Медіаімідж збройних сил України як складова частина популяризації військової служби серед молоді. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. праць. 2021. № 4 (52). С. 6–16. doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248125

References:

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo viiskovoi osvity ta nauky [On amendments to some laws of Ukraine on military education and science] : Zakon Ukrainy vid 17 hrudnia 2017 roku № 1986-IX / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1986-20#Text> [in Ukrainian]
2. Polityka Ministerstva obrony Ukrainy u sferi viiskovoi osvity [Policy of the Ministry of Defense of Ukraine in the field of military education]. URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/politika_mou_osvita.pdf [in Ukrainian]
3. Viter, D., Olyferuk, V. (2021) Kontseptsia rozvytku systemy viiskovoi osvity Ukrainy [The concept of development of the military education system of Ukraine] / Viiskova osvita. № 2 (44). S. 29–42. [in Ukrainian]

4. Innovatsiina viiskova osvita: stan ta perspektyvy rozvytku [Innovative military education: state and prospects of development] / I. Rusnak, V. Mirnenko, M. Kasianenko, V. Oliferuk, D. Viter (2021). Viiskova osvita. № 2 (44). S. 9–20. [in Ukrainian]
5. Vavilova, N. (2021) Polityka viiskovoi osvity: dosvid SShA dlia Ukrainy [Military education policy: the US experience for Ukraine] / Viiskova osvita. № 1 (43). S. 18–23. [in Ukrainian]
6. Ananin, V. A., Puchkov, O. O., Uvarkina, O. V. (2019). Aktualni problemy viiskovoi osvity v umovakh politychnoho sohodennia [Current issues of military education in today's political environment]. Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo : zb. nauk. prats. № 3 (43). S. 163–168. [in Ukrainian]
7. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku “Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy” [“On the National Security Strategy of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku № 37/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (data zvernennia: 14.02.2022). [in Ukrainian]
8. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 hrudnia 2021 roku “Pro Plan realizatsii Stratehii kiberbezpeky” [“About the Cyber Security Strategy Implementation Plan”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 1 liutoho 2022 roku № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0087525-21#Text> (data zvernennia: 14.02.2022). [in Ukrainian]
9. Yenin, M. N., Stefanovych, A. V. (2021). Mediaimidzh zbroinykh syl Ukrainy yak skladova chastyna populiaryzatsii viiskovoi sluzhby sered molodi [Media image of the Armed Forces of Ukraine as an integral part of the promotion of military service among young people]. Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy “Kyivskiy politekhnichnyi instytut”. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo : zb. nauk. prats. № 4 (52). S. 6–16. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 22.02.2022

Стаття рекомендована до друку 29.04.2022

ФУНКЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Білозерова Я. В.,

аспірант кафедри політології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ORCID ID: 0000-0002-3922-0671

ya.vita56@gmail.com

У статті проведено аналіз функцій та ролі інтелектуальної еліти в політичному житті. Встановлено, що в умовах демократичного суспільства інтелектуальна еліта відіграє значну роль, впливаючи на всі сфери суспільного життя, в тому числі і на політичне життя, зокрема на формування політичної еліти, політичну свідомість та політичну культуру членів суспільства, визначення пріоритетів його розвитку та прогнозування суспільно-політичних трансформацій. Запропоновано поділ функцій інтелектуальної еліти на чотири блоки. До основних блоків функцій інтелектуальної еліти в політичному житті віднесені: інформування громадськості та пояснення політичних процесів та явищ, формування політичної свідомості та політичної культури, цілепокладання у розвитку суспільства в цілому та політичної системи зокрема, інтеграція суспільства та раціоналізація суспільно-політичного порядку. Визначено, що до першого блоку належать пізнавальна, консультаційна, контролююча функція, а також критична рефлексія життєво важливих сфер суспільної системи. З'ясовано, що другий блок завдань інтелектуальної еліти представлений аксіологічною функцією та функцією збагачення та розвитку інтелектуальної культури (як ресурсу для політичного розвитку суспільства). Встановлено, що третій функціональний блок складають стратегічна, управлінська та інноваційна функції. Показано, що четвертий блок представлений комунікативною, інтегративною, стабілізаційною, прогностичною функціями, а також функцією структурування нової ієрархії і нерівності та функцією раціоналізації існуючого порядку. Обґрунтовано, що основи специфічних функцій інтелектуальної еліти в Україні пов'язані із сучасною політичною ситуацією. Зокрема, визначено, що такі функції, як збереження духовних цінностей, трансляція знань та ідей, вміння служити суспільству, його інформування, допомога в оцінці подій, що відбуваються практично повсюдно, проектується на інтелектуальну еліту. Визначено, що завдяки їх виконанню відбувається консолідація нації, що є запорукою гармонізації політичного життя.

Ключові слова: еліта, інтелектуальна еліта, інтелектуалізм, функції інтелектуальної еліти, політичне життя.

Постановка проблеми. Роль інтелектуальної еліти в суспільстві пов'язана з виробництвом та поширенням знань та ідей, формуванням інтелектуального потенціалу суспільства, інформуванням його про події та допомогою в їх оцінці. Також слід відзначити особливості інтелектуальної еліти. По суті, вона позбавлена влади і не має ніяких реальних ресурсів її здійснення. На відміну від бізнес-еліти, вона позбавлена грошей, не має знарядь примусу, як правляча політична еліта та бюрократія. Але її вплив ґрунтується на інформації, ідеях та оцінках, які вона продукує та поширює. Інтелектуальна еліта живить своїми продуктами і владу, і бізнес, і саме суспільство, формуючи його настрої та свідомість, ідеологію, соціальні інститути та цінності. Тому, враховуючи особливу роль інтелектуальної еліти, слід звернути увагу на можливість створення альянсу еліт, який би включав політичну, економічну та інтелектуальну еліти. Цей альянс (влада – бізнес – інтелект) надав би реальну допомогу у вирішенні проблем, пов'язаних із територіальним та державним розвитком.

Варто відзначити, що до проблеми елітарності суспільства часто звертаються науковці, аналізуючи національну еліту України (наприклад, З. Атаманюк, К. Баранцева, Ю. Войтенко, О. Коваль). Питання ролі політичної еліти також ґрунтовно проаналізовано вітчизняними вченими. Так, теоретичні аспекти розвитку ідеї політичної еліти досліджені Н. Дубовик, Т. Костюченко, Л. Мельник. Історія

розвитку політико-управлінської еліти України була розкрита Л. Харченко, Л. Козловською, Л. Мандзій, С. Щербиною. Питання легітимації політичної еліти та її роль в державотворенні стали предметом досліджень В. Горобця, Л. Дащаківської, Ю. Конотопцевої, Є. Остренко. Особливості сучасної політико-управлінської еліти визначені в роботах О. Крюкова, О. Науменко, О. Постолювської, Л. Хорішко та інших.

Однак інтелектуальна еліта не стала предметом політологічних досліджень, залишаючись в полі зору переважно соціологів, істориків та філософів, серед яких варто відзначити роботи К. Діденко, В. Кононенко, К. Михайльової, В. Омельченко, О. Фоміна. Отже, актуальним є вивчення функцій та ролі інтелектуальної еліти в політичному житті суспільства.

Мета статті – визначити функції інтелектуальної еліти, які вона виконує у політичному житті сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи інтелектуальну еліту з позиції політології, слід визначити та окреслити критерії приналежності до неї. У даному випадку важливим є розуміння сутності інтелектуалізму, а також саме поняття еліти.

Поняття «еліта» є соціальним феноменом та включає в себе провідну роль відповідної соціальної групи у функціонуванні та розвитку суспільства. Тому приналежність до інтелектуальної еліти визначається участю індивіда у прокладанні ключових векторів культурно-інтелектуального розвитку суспільства, у створенні чи оформленні нових етико-поведінкових моделей, наукових поглядів, філософських систем тощо. Цей критерій допомагає відрізнити представників інтелектуальної еліти від інтелектуалів-одинаків, які не внесли ніякого істотного вкладу у створення духовно-інтелектуального вигляду своєї або наступної епохи. Також важливо звертати увагу на те, чи сприймається та чи інша людина саме як інтелектуал, як авторитет саме у розумовому аспекті. Варто відзначити, що важливим фактором, який робить людину представником інтелектуальної еліти, є її причетність до вищої освіти відповідно до історичних вимог, поза якими інтелектуал практично не міг сформуватися.

Згідно із трактуванням Енциклопедії сучасної України, інтелектуалізм (від лат. *intellectualis* – розумовий) – це «напрям у філософії та психології, який розглядає пізнання насамперед через інтелект, абсолютизує мислення, відмежовуючи їх від емпірики; пріоритет розуму над сферою чуттєвості; насиченість думками та ідеями, концептуальна змістовність, вияв розумового й духовного начал» (Мойсеїв, 2011).

Слід зазначити, що основи інтелектуалізму, а також з'ясування сутності інтелектуальної еліти можна побачити в античній філософії. Зокрема, Сократ, Платон та Аристотель, визначаючи структуру суспільства та систему управління ним, говорили про еліту аристократії, вважаючи що управління суспільством мають здійснювати філософи-мудреці. Звідси з'явився термін «аристократія духу», запропонований Платоном (Платон, 2000). Отже, автори доби найбільш продуктивним вважали саме інтелект, за допомогою якого можливо організувати ефективне управління суспільством та державою.

Новим етапом розвитку уявлень про інтелектуалізм можна вважати період Нового часу з появою ідеї епохи Просвітництва про необмежені можливості людського розуму та його високий суспільний авторитет. Таким чином, інтелектуалізм як явище виникає в добу Просвітництва в Європі. Саме завдяки інтелекту відбувається розвиток філософії, науки та техніки, поява нових технологій. На думку І. Мойсеїва, «інтелектуалізм, втілений в інформаційних технологіях та комп'ютерних мережах, реалізується у глобальному штучному інтелекті, який фактично керує техносферою і визначає режим життєдіяльності сучасного суспільства» (Мойсеїв, 2011). Проте інтелектуалізм має бути врівноважений моральними та духовними принципами для того, щоб приносити користь суспільству та не шкодити йому.

Інтелектуальному життю суспільства притаманна як інтелектуальна традиція (форма накопичення і передачі знань), так і інтенсивна інтелектуальна творчість. Представники інтелектуальної еліти крім освіти, ерудиції та начитаності, повинні мати також здатність до творчості, вміння використовувати свої знання для вироблення оригінального та нового у сфері розумової діяльності. Для справжнього інтелектуала розумова праця та інтелектуальна творчість є засобом життя, екзистенційним потягом до пошуку істини. Так, А. Тойнбі у своїх роботах дає найвищу оцінку інтелектуальній еліті. В рамках своєї теорії «виклику та відповіді» дослідник зазначає, що відповіді на виклики оточуючого середовища дає творча меншість – «творці-одинаки» та «соціальні групи творців» (Toynbee, 1988), тобто інтелектуали. Автор вважає, що «інтелектуальна еліта – хоча і є невеликою за розміром, але найціннішою». Основа його концепції в тому, що «єдиним справжнім творцем всіх досягнень є інтелект. Інтелект – найбільше багатство країни» (Тойнбі, 1995). Тому слід враховувати принципи збереження та поповнення інтелектуальної еліти у суспільстві. Навіть за варваризації суспільство насамперед зберігає свою еліту, якщо саме не розпадається. Звідси випливає, що формування еліт є консервативною тенденцією суспільства.

А. Тойнбі вважає, що в ідеалі інтелектуали мають увійти до політичної еліти, саме так вони забезпечать стабільний розвиток держави та ефективну взаємодію влади та суспільства. Водночас інші дослідники розглядають інтелектуалів як проміжну ланку між суспільством та політичною елітою. На мою думку, така точка зору є вірною. Саме незалежне становище дає інтелектуальній еліті серйозний інструментарій для взаємодії з політичною елітою та соціальними інститутами. Влада на Заході із середини ХХ століття активно залучає інтелектуалів у політичний процес через їхній суттєвий вплив на суспільство та здатність змінити ситуацію. Таке залучення носить форму дорадчих інститутів при органах влади, залучення незалежних експертів та експертних організацій, провідне місце серед яких мають так звані «фабрики думок».

У контексті вищенаведеного варто віднести до рис інтелектуальної еліти не лише інтелектуалізм та високий рівень освіти, а й високі морально-етичні якості. Стратегічним завданням інтелектуальної еліти є генерування цінностей та норм, вироблення інноваційних технологій поширення та збереження знань, традицій та етичних норм. Основу такої еліти складають інтелектуали та інтелігенція. На думку А. Грамші, кожна соціальна група створює прошарки інтелігенції, які «надають цій групі однорідність та розуміння її власної специфічної ролі» в економіці, соціальній структурі та політиці (Gramsci, 1991).

Провідним суб'єктом організації інтелектуального життя в демократичному індустріальному та постіндустріальному суспільстві є інтелектуал. За влучним висловом вітчизняного дослідника Я. Пасько, інтелектуали є «новим класом», символом постіндустріальної реальності, рушійною силою мережевого суспільства, однією з підвалин цивілізаційного розвитку кінця ХХ і початку ХХІ століття (Пасько, 2014: 28). Інтелектуала визначають як особу, що володіє певними соціально-професійними якостями, в той час як інтелігент розглядається як ціннісне соціокультурне поняття. Так, П. Голобуцький проводить розмежування даних понять: «Інтелектуали – це люди з видатними природними розумовими здібностями, які здатні генерувати нові знання; інтелігенти – це люди, які є виразниками народної совісті та моралі, які формують соціальні й історичні цілі народу, а також зберігають його духовні цінності» (Голобуцький, 2005: 508). Я. Пасько до ключових характеристик інтелігенції відносить професійність та освітні ознаки (Пасько, 2014: 36).

К. Михайльова дає таке визначення інтелектуальної еліти: «Група, що функціонує у сфері розумової праці, володіє значним інтелектуальним капіталом, відрізняється вищим порівняно із загальною масою населення в тому чи іншому суспільстві рівнем освіти, що поєднується з критичним мисленням, творчими здібностями і високим рівнем мотивації своєї інтелектуальної діяльності; здатна до активної соціально-інноваційної діяльності, втіленої в конкретних результатах, заснованих на високому рівні професійної компетентності і таких, що мають особливе значення для розвитку суспільства» (Михайльова, 2008: 15). На мою думку, інтелектуальна еліта, як головний виробник інтелектуальних знань, включає наукову еліту, творчу еліту, інтелектуалів, що пояснюють соціальні, економічні, політичні та культурні процеси та явища (експертів, журналістів та ін.); діячів системи освіти (Білозерова, 2021: 7–8). Дж. Бренхен (Burnham, 1941) та Г. Лассвел (Lasswell, 1952) відзначають, що еліта здатна виконати таке завдання в суспільстві, як актуалізація вищих цінностей, що гарантують суспільний добробут, та підготовка психіки мас до прийняття нової соціальної структури.

Л. Гудков та Б. Дубін визначають три провідні функції інтелектуальної еліти: прагнення інноваційної діяльності; критика та селекція соціокультурних та соціально-політичних досягнень суспільства; зберігання та ретрансляція цінностей та знань, які складають інтелектуальний ресурс суспільства (Гудков, Дубінін, 1995: 113). Проте в умовах демократичного розвитку суспільства на неї покладається значно більше функцій.

На мою думку, інтелектуальна еліта відіграє важливу роль в суспільстві в цілому, а також виконує низку функцій, що пов'язані з політичним життям суспільства. Зокрема, фактична реалізація її інтелектуального капіталу відбувається через виконання кількох блоків завдань, в рамках яких реалізуються її функції. Зокрема, до першого блоку можна віднести інформування громадськості та пояснення політичних процесів та явищ. З реалізацією цього напряму пов'язано виконання таких функцій, як пізнавальна (гносеологічна), що полягає в перманентному дослідженні соціокультурної дійсності у найбільш значущих сферах щодо їх вдосконалення і поліпшення, з чого виявляються закономірності, розширюється діапазон знання про суспільство, його культуру та політику. Наступна функція блоку – критична рефлексія життєво важливих сфер суспільної системи, що зачіпають широкі верстви населення (в першу чергу, політичної). Вона передбачає те, що критичний дискурс інтелектуальної еліти є рефлексивним процесом перманентної корекції соціокультурного розвитку відповідно до побудованого аргументованого ідеалу та зразка в умовах політичних трансформацій. До даного блоку примикає також консультативна (або експертна) функція, що включає дієві експертні оцінки подій, що відбуваються, при вирішенні проблемних ситуацій, а також при прийнятті рішень у значущих сферах суспільного життя, внаслідок чого інтелектуальна еліта опосередковано впливає на прийняття таких рішень. Споживачем продукту від виконання такої функції виступає політико-управлінська еліта. До функцій блоку

також можна віднести контролюючу функцію, під якою слід розуміти контроль над ментальною сферою суспільства, розумом та почуттями людей щодо доступу до інформації, інтелектуальних відкриттів та досягнень. З одного боку, інтелектуальна еліта не може допустити інтелектуального та культурного декадансу країни, а з іншого – вивільнити вибуховий зміст культури, а також усіх найновіших досягнень науки на загальний огляд, що неминуче призведе до кардинальних культурних трансформацій з непередбачуваними результатами. Тобто дана функція передбачає певне регулювання обсягів інформації з метою надання широкій громадськості того її об'єму, який остання зможе сприйняти.

Формування політичної свідомості та політичної культури складають зміст другого блоку завдань інтелектуальної еліти. Провідною функцією тут є аксіологічна (ціннісно-нормативна), яка передбачає вироблення засобів захисту культурного ядра соціуму від негативних потрясінь, а також продукування стійкої шкали цінностей відповідно до ідей перманентного розвитку та суспільного прогресу, чим забезпечується ціннісно-нормативна динамічна стійкість адекватно викликам сучасності. Серед інших важливим є формування політичних цінностей та ідей, які в подальшому покладаються в основу суспільно-політичного розвитку на сформованій системі управління суспільством. Ще одна функція в рамках блоку – збагачення та розвиток інтелектуальної культури як одного з ключових її суб'єктів у протиставленні культурі масовій. Дана функція сприяє зростанню рівня загальної та політичної культури громадян, а в результаті – розвитку інтелектуального капіталу.

Третій блок завдань можна представити у вигляді цілепокладання у розвитку суспільства в цілому та політичної системи зокрема. Так, інтелектуальна еліта формує стратегічні вектори розвитку суспільства, координує процес управління культурною і опосередковано іншими сферами. Перша функція блоку – стратегічна, тобто формування стратегії та тактики розвитку суспільства у вигляді вироблення ідеології, концепцій, доктрин, програм, зразків поведінки. Інтелектуальна еліта формує стратегічний вектор соціокультурного розвитку, визначає національні цілі та ідеали, задля досягнення яких можлива мобілізація ресурсів усього суспільства. Саме навколо таких цілей та ідеалів відбувається побудова векторів соціально-політичного розвитку політичною елітою. Друга функція – управлінська, що суттєво відрізняється від аналогічної функції політичної еліти та передбачає особливе культурне та інтелектуальне керівництво суспільством, що визначає логіку історичного розвитку. Авторитет членів інтелектуальної еліти дозволяє розробляти і впроваджувати в масову свідомість моделі поведінки та осмислення соціальної дійсності або ж генерувати в політичну еліту канали впливу на масову свідомість і поведінку людей, визначаючи, зрештою, культурно-історичну динаміку всього суспільства. Остання функція блоку – інноваційна, в основі якої лежить створення принципово нових інтелектуальних продуктів, ідей та інноваційних технологій, що сприяють ефективному розвитку всього суспільства та його успішному позиціонуванню на світовій арені (в першу чергу, це досягається завдяки розробкам в галузі політичного та публічного управління, іміджевої політики тощо).

До четвертого блоку завдань інтелектуальної еліти можна віднести інтеграцію та раціоналізацію суспільно-політичного життя. До функцій блоку слід віднести комунікативну, тобто переклад та інтеграцію різних культурних кодів у єдину комунікативну площину для ефективних загальносоціальних, професійних, міжкультурних та політичних комунікацій як усередині країни, так і за її межами з метою збагачення та розвитку суспільства. Сюди також належить інтегративна функція, що передбачає досягнення загального об'єднаного консенсусу різних соціальних сил щодо культурних, моральних, політичних та інших проблем, що породжуються викликами часу, шляхом подолання міжгрупових протиріч та розбіжностей з-поміж них з урахуванням сформульованих елітою переконань, поглядів, цінностей і ідеалів. Проте слід зазначити, що одночасно інтелектуальна еліта виконує і таку функцію, як структурування нової ієрархії та нерівності, що ґрунтується на положеннях природного інтелектуального елітаризму в культурі і пропонує стратифікаційний поділ суспільств на підставі нематеріалістичних критеріїв, інтелектуальної переваги та багатого культурного капіталу, внаслідок чого відбувається природне відокремлення інтелектуальної еліти.

Наступна функція четвертого блоку – стабілізаційна, тобто забезпечення балансу між культурною спадщиною минулого та інноваційними відкриттями, між традиціями та інноваціями з метою їх гармонізації та впорядкування у єдиний дієвий вектор інтелектуального розвитку. Крім того, до даного блоку варто віднести прогностичну функцію, яка передбачає вироблення наукових прогнозів розвитку у ключових сферах (і перш за все у сфері політичного розвитку та публічного управління), визначення тенденцій у розвитку у середньостроковій і довгостроковій перспективі, у найбільш кризових і невизначених ситуаціях. Раціоналізація наявного порядку – це ще одна функція блоку, її мета – знизити рівень нестабільності та невизначеності в нових умовах, створити наново передбачуваний світ шляхом інтелектуалізації та раціоналізації все більш ускладненого по мірі свого розвитку інституційного порядку.

З урахуванням досвіду минулого та враховуючи функціональне призначення інтелектуальної еліти в політичному житті суспільства, сьогодні стає особливо важливим не допустити елітоциду, тобто відбраковування людей вольових, самостійних, талановитих, сумлінних, які мають високий

інтелектуальний рівень. Інтелектуальна еліта повинна регулярно поповнюватися найкращими представниками суспільства, їй потрібне оновлення, попередження накопичення баласту. А для цього має справно працювати механізм соціального ліфту, головна функція якого – підвищення якості інтелектуальної еліти, введення до неї найкращих громадян, найобдарованіших, наділених суспільним темпераментом. Якщо ця функція виконується погано, еліта і суспільство рано чи пізно почне деградувати.

Висновки. В умовах демократичного суспільства інтелектуальна еліта відіграє значну роль у житті суспільства, впливаючи на сферу освіти, науки, творчості, політичне життя, зокрема на формування політичної еліти, політичну свідомість та політичну культуру членів суспільства, визначення пріоритетів його розвитку та прогнозування суспільно-політичних трансформацій. До основних блоків функцій інтелектуальної еліти в політичному житті необхідно віднести: інформування громадськості та пояснення політичних процесів та явищ (пізнавальна, консультативна, контролююча функція, а також критична рефлексія життєво важливих сфер суспільної системи), формування політичної свідомості та політичної культури (аксіологічна функція та збагачення та розвиток інтелектуальної культури), цілепокладання в розвитку суспільства в цілому та політичній системі зокрема (стратегічна, управлінська, інноваційна функції), інтеграцію суспільства та раціоналізацію суспільно-політичного порядку (комунікативна, інтегративна, стабілізаційна, прогностична функція, структурування нової ієрархії та нерівності та раціоналізація наявного порядку).

Через війну, яка відбувається в Україні, інтелектуальна еліта наділяється частиною специфічних функцій, притаманних українському соціуму, його культурних і ментальних характеристик. Наприклад, такі функції, як збереження духовних цінностей, трансляція знань та ідей, вміння служити суспільству, його інформування, допомога в оцінці подій, що відбуваються, їх «правильного» прочитання та багато інших – практично повсюдно проєктуються на інтелектуальну еліту. Саме завдяки їх виконанню відбувається консолідація нації, що є запорукою гармонізації соціально-політичних процесів та політичного життя в цілому. Тому доцільним є подальше дослідження функцій інтелектуальної еліти в сучасному політичному процесі України.

Bilozerova Ya. Functions of the intellectual elite in the political life of society

The article analyzes the functions and role of the intellectual elite in political life. It is established that in a democratic society the intellectual elite plays a significant role, influencing all spheres of public life, including political life, including the formation of political elite, political consciousness and political culture of society, prioritizing its development and forecasting socio-political transformations. The division of the functions of the intellectual elite into four blocks is proposed. The main blocks of the functions of the intellectual elite in political life include: informing the public and explaining political processes and phenomena, forming political consciousness and political culture, goal setting in the development of society in general and the political system in particular, integration of society and rationalization of socio-political order. It is determined that the first block includes cognitive, consultative, controlling function, as well as critical reflection on vital areas of the social system. It was found that the second block of tasks of the intellectual elite is represented by the axiological function and the function of enrichment and development of intellectual culture (as a resource for the political development of society). It is established that the third functional unit consists of strategic, managerial and innovation functions. It is shown that the fourth block is represented by communicative, integrative, stabilizing, prognostic functions, as well as the function of structuring a new hierarchy and inequality and the function of rationalizing the existing order. It is substantiated that the main specific functions of the intellectual elite in Ukraine are related to the current political situation. In particular, it is determined that such functions as the preservation of spiritual values, transmission of knowledge and ideas, the ability to serve society, informing it, assistance in assessing events that are happening almost everywhere are projected on the intellectual elite. It is determined that due to their implementation the nation is consolidating, which is the key to harmonization of political life.

Key words: elite, intellectual elite, intellectualism, functions of intellectual elite, political life.

Література:

1. Білозерова Я. В. Інтелектуальна еліта в культурній та науковій дипломатії. *European Political and Law Discourse*. 2021. Volume 8. Issue 6. P. 6–13.
2. Голобуцький П. В. Інтелігенція та інтелектуали. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. С. 507–511. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/3.pdf>

3. Гудков Л. Д., Дубин Б. В. Интеллигенция: Заметки о литературно-политических иллюзиях. Харьков : Эпицентр, Фолио, 1995. 187 с.
4. Михайльова К. Г. Интеллектуальна еліта сучасного суспільства: особливості формування та діяльнісний потенціал : автореф. дис. ... д-ра соціал. наук: 22.00.01; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 32 с.
5. Мойсеїв І. К. Интеллектуалізм. *Енциклопедія Сучасної України*. 2011. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12389
6. Пасько Я. Пострадянська інтелігенція: ціннісна маргіналізація чи інтеріоризація європейського культурно-історичного спадку? *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 27–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2014_2_5
7. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat01.htm>
8. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1 / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
9. Toynbee A. A Study of History: Volume I: Abridgement of Volumes I–VI. New York : Oxford University Press, 1988. 630 p.
10. Gramsci A. Selections from Cultural Writings. Ed. by David Forgacs and Geoffrey Nowell-Smith. Cambridge : Harvard University Press, 1991. 448 p.
11. Burnham J. The Managerial Revolution: What is Happening in the World. New York : John Day Co, 1941. 342 p.
12. Lasswell H. The comparative study of elites an introduction and bibliography. Stanford : Stanford University Press, 1952. URL: <https://find.library.spbu.ru/vufind/Record/apa07618070>

References:

1. Bilozerova, Ya. V. Intelektual'na elita v kul'turnij ta naukovij dy'plomatiyi [Intellectual elite in cultural and scientific diplomacy. European Political and Law Discourse]. *European Political and Law Discourse*. 2021. Volume 8. Issue 6. P. 6–13. [in Ukrainian]
2. Burnham, J. The Managerial Revolution: What is Happening in the World. New York : John Day Co, 1941. 342 p. [in English]
3. Golobucz'kyj, P. V. Inteligenciya ta intelektualy' [Intellectuals and intellectuals]. *Encyklopediya istoriyi Ukrainy: T. 3: E–J / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. NAN Ukrainy'. Instytut istoriyi Ukrainy'* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 3: EY / Editor: VA Smolij (chairman) and others. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine]. Ky'yiv [Kyiv] : V-vo "Naukova dumka", 2005. S. 507–511. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/3.pdf> [in Ukrainian]
4. Gramsci, A. Selections from Cultural Writings. Ed. by David Forgacs and Geoffrey Nowell-Smith. Cambridge : Harvard University Press, 1991. 448 p. [in English]
5. Gudkov, L. D., Dubin, B. V. Intelligentsiya: Zаметki o literaturno-politicheskikh illyuziyakh [Intelligentsia: Notes on Literary and Political Illusions]. Khar'kov [Kharkov] : Epitsentr, Folio, 1995. 187 s. [in Russian]
6. Lasswell, H. The comparative study of elites an introduction and bibliography. Stanford : Stanford University Press, 1952. URL: <https://find.library.spbu.ru/vufind/Record/apa07618070> [in English]
7. Mojseyiv, I. K. Intelektualizm [Intellectualism]. *Encyklopediya Suchasnoyi Ukrainy'* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. 2011. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12389 [in Ukrainian]
8. My'xajl'ova, K. G. Intelektual'na elita suchasnogo suspil'stva: osobly'vosti formuvannya ta diyal'nisny'j potencial : avtoref. dy's. ... d-ra social. nauk: 22.00.01; Xark. nac. un-t im. V. N. Karazina [Intellectual elite of modern society: features of formation and activity potential : author's ref. dis. ... Dr. Social. Science: 22.00.01; Hark. nat. Univ. VNKarazin]. Xarkiv [Kharkiv], 2008. 32 s. [in Ukrainian]
9. Pas'ko, Ya. Postradyans'ka intelig'enciya: cinnisna marg'inalizaciya chy' interior'y'zaciya yevropejs'kogo kul'turno-istory'chnogo spadku? [Post-Soviet intelligentsia: value marginalization or internalization of European cultural and historical heritage?]. *Filosofs'ka dumka* [Philosophical thought]. 2014. # 2. S. 27–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2014_2_5 [in Ukrainian]
10. Platon. Derzhava / Per. z davn'ogr. D. Koval' [State / Per. from ancient Greek D. Koval]. Ky'yiv [Kyiv] : Osnovy', 2000. 355 s. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat01.htm> [in Ukrainian]
11. Tojnbi, A. Doslidzhennya istoriyi. Tom 1 / Per. z angl. V. Shovkuna [The study of history. Volume 1 / Per. from English V. Shovkun]. Ky'yiv [Kyiv] : Osnovy', 1995. 614 s. [in Ukrainian]
12. Toynbee, A. A Study of History: Volume I: Abridgement of Volumes I–VI. New York : Oxford University Press, 1988. 630 p. [in English]

Стаття надійшла до редакції 22.02.2022

Стаття рекомендована до друку 29.04.2022

СВОБОДА СОВІСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ПАНДЕМІЄЮ COVID-19: ПОЛІТОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ

Добродум О. В.,

доктор філософських наук,

професор кафедри журналістики та мовної комунікації

Національного університету біоресурсів та природокористування України

ORCID ID: 0000-0001-7651-4946

dobrodum.olga@gmail.com

Мартинюк Е. І.,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури

гуманітарного факультету

Національного університету «Одеська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-5904-2721

eduardmartinuk@ukr.net

Никитченко О. Е.,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури

гуманітарного факультету

Національного університету «Одеська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-9403-9795

olena.ed.nykytchenko@gmail.com

У статті представлено розгляд сучасного стану взаємин між державою та релігійними організаціями під час пандемії COVID-19. Мета статті – дослідити політологічний аспект маніфестації свободи совісті у пандемічний період головним чином у демократичних країнах. Зазначається, що у демократичних країнах свобода совісті відтворювалась не без проблем, а недемократичні держави переслідували віруючих, наголошуючи частіше за все на тому, що це не перешкоджає свободі релігії в їхніх країнах. У країнах, де віруючих переслідували до ковіду, ця хвороба стала лише складовою частиною репресій та їх посилила, це стосується і вакцинації, що стає ще одним із засобів дискримінації членів релігійних організацій, які зазнають переслідувань. У сучасній ситуації навіть в авторитарних держав є розуміння значущості колективного імунітету, і хоча тоталітарні чи авторитарні режими сприяють поширенню щеплення, але це ніяк не сприяє там свободі совісті як такої. Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є досить суперечливим. В одних публікаціях ідеться про загальне зменшення кількості віруючих, в інших – про її зростання, принаймні кількість звернень в Інтернеті до релігійних питань та молитов стала набагато більшою. Значно зменшилось друкування Біблії та іншої релігійної літератури, проте зростає кількість звернень до Бога біля Стіни Плачу та в інших святих місцях для різних релігій. Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій у подоланні політичних, економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посилені пандемією, особливо пов'язаних із сенсом функціонування соціуму в умовах фейковості та постправди.

Ключові слова: свобода совісті, пандемія COVID-19, політологічні рефлексії, державно-конфесійні відносини, ставлення релігій до вакцинації.

Вступ. Розглядаючи сучасний стан взаємин між державою та релігійними організаціями, треба зазначити, що під час пандемії COVID-19 у демократичних країнах свобода совісті відтворювалась не без проблем, а недемократичні держави переслідували віруючих, наголошуючи частіше за все на

тому, що це не перешкоджає свободі релігії в їхніх країнах. У країнах, де віруючих переслідували до ковіду, ця хвороба стала лише складовою частиною репресій та їх посилила, це стосується і вакцинації, що стає ще одним із засобів дискримінації членів релігійних організацій, які зазнають переслідувань. У сучасній ситуації навіть в авторитарних державах є розуміння значущості колективного імунітету, і хоча тоталітарні чи авторитарні режими сприяють поширенню щеплення, але це ніяк не сприяє там свободі совісті як такої. Отже, нас з наукової точки зору цікавлять насамперед усі процеси, що відбуватимуться у зв'язку з вакцинацією в демократичних країнах. Різноманітні аспекти такої проблематики розглядали у своїх наукових працях такі дослідники, як: Д. Грабенштейн, Дж. Беллуз, Ф. Закарія, М. Мовсесян, К. Годзи, М. Моренштейн, С. Милан, К. Хардман, Р. Берджесс та ін.

Мета статті – дослідити політологічний аспект маніфестації свободи совісті у пандемічний період головним чином у демократичних країнах.

Основний текст. Доповідь Д. Грабенштейна у квітні 2013 року «Чого вчать світові релігії стосовно вакцин та імуноглобулінів» (Grabenstein, 2013) містить розгляд біблійних та подібних канонічних текстів, їх тлумачення на користь чи супротив вакцинації. У секуляризованому суспільстві, де всі громадяни рівні перед законом незалежно від ставлення до релігії, а релігійні організації не відрізняються за своїми правами, десакаралізуються не лише релігія, а й держава. Ставлення до неї не як до сакрального явища, а як до організації за «суспільним договором» потребує принаймні рівності всіх учасників договору у ситуаціях, що мають суспільне чи то будь-яке юридичне значення. Зрозуміло, що десакаралізація держави також впливає на ставлення віруючих до її вимог щодо вакцинації. Згадаємо, що навіть не в такі далекі від нас часи багато людей вірили в те, що дотик до правлячої особи зціляє від будь-якої хвороби.

У вищезгаданій доповіді зазначалося, що більшість сучасних релігій не забороняють вакцинацію. Те, що буддистські монахи здійснювали вакцинацію проти віспи більше ніж 1000 років тому, чи те, що християнські правителі запроваджували щеплення від віспи з часів її виникнення, дозволяє зробити висновок, що нині в релігійних практиках та в державних органах не має самої по собі перешкоди проти вакцинації. Все залежить лише від тлумачення тих чи інших приписів. У буддизмі, де немає центральної влади, вакцинація широко приймається в переважно буддійських країнах. В індизмі немає заборони на вакцини, хоча індуїсти шанують корів, сліди бичачих компонентів в ній не визнаються як теологічна проблема.

Немає заборони на вакцинацію і в ісламі. На 15-річній конференції Міжнародної ради фікху дійшли висновку її прийнятності. Ісламська організація медичних наук підтвердила, що свинячий желатин, який використовується у вакцинах, є прийнятним. Деякі муфтії вважають, що імунізація є обов'язковою (ваджиб), коли ризик захворювання високий, а переваги вакцин значно перевищують ризики (Grabenstein, 2013). У доповіді говориться про джайнізм, представники якого йдуть шляхом ненасильства до будь-яких живих істот, навіть мікрокосмічних, але дозволяють готувати, використовувати мило та антибіотики, робити щеплення, тому що хоч при цьому й відбувається зменшення мікроорганізмів, і це є шкода, але необхідна для захисту інших життів. Так, в іудаїзмі першочерговою цінністю є концепція Пікуах Нефеш, яка діє для порятунку свого чи чужого життя; навіть свинячий желатин у формі для ін'єкцій є прийнятним. Саєнтологи також заявляли, що в них немає обмежень щодо вакцинації (Grabenstein, 2013). У християнській релігії конфесії можуть відрізнитися за своїми міркуваннями, занепокоєннями або навіть обмеженнями з приводу щеплень.

У доповіді є перелік конфесій, які не мають богословських заперечень проти вакцинації: римо-католицька церква, православні церкви, баптисти, Свідки Єгови, лютерани, меноніти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня. Конфесії, що мають релігійно вмотивовані заперечення щодо щеплення, наприклад Скинія Віри чи Християнська наука, та інші, які вважають, що вилікуватись можна лише вірою, в Україні не поширені. До того ж у демократичних країнах вони не в змозі заважати вірним зробити щеплення за особистим бажанням (Grabenstein, 2013).

Відповідні дослідження фіксували, що здебільшого релігійні причини відмови від імунізації насправді відображали страхи з приводу безпеки вакцини чи особисті впевнення, а не теологічний спротив. Доповідь також містить рекомендації лікарям, як порозумітися з пацієнтами, що нерішучі в своїх намірах щодо вакцинації, та за необхідності налаштування їх діалогу з релігійними лідерами (Grabenstein, 2013).

Можна сказати, що опозиція вакцинації з релігійною мотивацією надходить не від релігії взагалі чи від абсолютної більшості поширених релігійних організацій та їх ієрархів, а від відносно невеликих релігійних угруповань, незначної частини прихильників будь-якої релігії з різних, у тому числі і не теологічних причин. У дослідженнях ставлення релігійних організацій до вакцинації, що відбулися до поширення COVID-19, безумовно виникало питання щодо звільнення людей від цієї вимоги. Так, наприклад, у США, незважаючи на те, що вакцини необхідні для відвідування більшості шкіл, багато дітей відвідували їх без щеплення.

Більшість дослідників вважали, що звільнення від щеплення надається винятково трьом основним категоріям людей, це: медичні винятки – включають сильну алергію на вакцину або на її компоненти, порушення імунної системи; філософські звільнення – це також має назву «звільнення з особистісних переконань»; релігійні винятки, засновані на принципах організованої релігії, яка забороняє вакцинувати своїх членів (Релігійні звільнення, 2021). 19 березня 2021 року у Женеві відбувся діалог між вищими релігійними лідерами організації «Релігії заради миру», в якій представлені майже всі конфесії та релігійні установи з усього світу з Генеральним директором Всесвітньої організації охорони здоров'я Б. Тедросом. У процесі цього діалогу глобальні релігійні лідери підкреслили, що пандемія висвітлила взаємопов'язаність і взаємозалежність здоров'я планети та навколишнього середовища з цінностями, що рухають установами та окремими людьми, у тому числі із множинними несправедливостями; відзначали значущість багаторічної та багатосторонньої співпраці в умовах пандемії як ключових моментів успіху зусиль щодо масової вакцинації, необхідних для безпеки вся і всіх; висвітлили їхні зусилля щодо подолання розривів між наукою та вірою та служіння багатьом громадам, особливо найбільш визнаним; засудили недоброзичливців щодо вакцинації в межах релігійної спільноти тощо (Global Religious Leaders, 2021).

У 2019 році, саме напередодні поширення сучасної пандемії, була надрукована стаття «Релігія і відмова вакцини пов'язані одне з одним і про це треба говорити» (Belluz, 2019). Вона починалася з твердження, що лише три країни (Пакистан, Афганістан та Нігерія) не подолали вірус поліомієліту, який завдяки вакцинації був на межі знешкодження, бо там лідери ісламських фундаменталістів іноді переконують людей у тому, що щеплення – це «хитрий американський план зі стерилізації мусульманського населення (Belluz, 2019). Однак, ідеться далі, у США та Європі кількість випадків захворювання різко зростала, причому частіше за все у соціальних мережах обговорювалася недовіра до офіційної медицини, популістська політика, яка породжувала сумніви щодо вакцинації, дезінформації на цю тему.

Посилаючись на глобальне дослідження некомерційної організації "Wellcome Trust", що займається медичними дослідженнями, ще за рік до появи першого офіційно хворого на COVID-19 у Китаї можна було стверджувати, що: серед країн, де найменше вірять у безпеку вакцин, перебувають саме ті, де високий рівень доходів. Це країни Північної Америки та Європи; найвищий рівень довіри до вакцин – у Бангладеш, Руанді та інших країнах, у них ще досі не подолали значну кількість хвороб, які можна попередити вакцинацією.

Отже, саме в країнах, де ці хвороби непоширені саме завдяки щепленню, вони не діють на людей з тим жахом, на який вони здатні, підкреслює Сет Берклі, генеральний директор Глобального альянсу вакцинації та імунізації (Belluz, 2019). Саме це дослідження дозволило висвітлити, що є загальним для деяких суспільств, де тоді відбувалися сполохи захворювань, це була релігійна віра (Belluz, 2019).

Цим звітом "Wellcome Trust" встановлено, які конфлікти можуть виникати між наукою та релігійними переконаннями: «55 % віруючих заявили, що у разі виникнення протиріч між наукою та їхнім релігійним вченням вони приймуть бік релігії; ця частка ще вище – 64 % – якщо віруючий вважає релігію важливим компонентом свого повсякденного життя; найбільший відсоток людей, які стверджують, що наука не у ладу з їхнім релігійним вченням, живуть у США та Південній Європі (59 %); у США віруючих на боці релігії порівняно з наукою майже удвічі більше, ніж в інших регіонах (60 проти 32 %), і вже тоді стали обговорюватися спроби деяких країн до примусового щеплення противників вакцинації (Belluz, 2019). Тож зрозуміло, що головним висновком з цих міркувань стала необхідність діалогу медичних установ з віруючими, особливо враховуючи ті обставини, що їхні страхи щодо вакцинації мали не лише релігійне підґрунтя.

Досліджуючи питання ставлення різних держав до вакцинації, варто зауважити, що свій другий з «10 уроків для світу після пандемії» Ф. Закарія розпочинає, мабуть, з найвагомшого фейку сучасності щодо щеплення, сформованого у жовтні 2019 року, коли університет Джона Гопкінса опублікував перший глобальний індекс санітарно-епідеміологічної безпеки – комплексний аналіз країн, найкраще підготовлених до боротьби з епідемією чи пандемією: «Сполучені Штати посіли в ньому перше місце загалом, а також за чотирма з шести категорій: профілактика, швидке виявлення і звітування, якісна і міцна система охорони здоров'я, відповідність міжнародним нормам. Здавалося, що все це насправді так... Однак у березні 2020 року це вже здавалося жорстоким жартом» (Закарія, 2021, с. 32).

Зараз твердження про те, що жодна держава не була здатною протистояти хвилі пандемії, стало загальним місцем у багатьох дослідженнях цієї проблеми. Дискусії тривають навколо питання щодо більшої здатності демократичного чи авторитарного підходу до вживання карантинних приписів, впливати на перебіг цієї хвороби у відповідних країнах та регіонах. Така ситуація впливала на сприйняття державних та міжнародних організацій громадянами навіть у найбільш демократичному

регіоні світу. Опитування в березні 2020 року показало: «що 72 % респондентів вважали, що ЄС нічим не «сприяв» вирішенню проблеми пандемії, а довіра до ЄС впала до 25 % з 34 % на початку пандемії» (Закарія, 2021, 232).

Досліджуючи реакцію судових органів на законодавчі обмеження на відправлення релігійних обрядів часів пандемії COVID-19, Марк Мовсесян виводить два уроки: «Один для порівняння, а інший – для законодавства США» (Movsesian, 2021). Перший – такий, що повсюди у світі ставляться до цієї проблеми практично однаково, використовуючи інтуїцію та баланс. Другий – у США виявив глибинні розходження стосовно релігії і релігійної свободи, серед них і такі, що безумовно впливали на ставлення судів до обмеження богослужінь. Та взагалі «криза COVID-19» висвітлила культурний та політичний розкол, який створює вирішення конфліктів у зв'язку зі свободою віросповідання проблематичним і, мабуть, неможливим навіть у часи пандемії лише раз у житті (Movsesian, 2021).

Зараз журнал "Church and State" (Oxford Academic) проводить конкурс праць за загальною проблематикою «Правові реагування урядів та судові реакції під час глобальної пандемії: позов про релігійну свободу під час COVID-19». Редактор цього випуску часопису А. Мадера конкретизує загальну проблематику конкурсних публікацій, говорячи, проте, що з 2020 року уряди стикнулися з безпрецедентною кризою у сфері охорони здоров'я у зв'язку з пандемією: «Обмежувальні заходи, до яких вони спричинилися заради зменшення поширювання вірусу, різко вплинули на повсякденну поведінку, пов'язану зі способом життя, та породили нові конституційні проблеми (Call for Papers, 2021).

За результатами конкурсу у спеціальному випуску журналу має бути проаналізована ключова роль судів за часів пандемії, які брали активну участь у забезпеченні захисту від непропорційно обмежувальних заходів. Однак, як підкреслює А. Мадера, у багатьох юридичних контекстах на початку сучасної пандемії суди покладалися на рішення виконавчої влади, іноді незважаючи, як це могло вплинути на релігійний культ. Очікується, що у статтях будуть використовуватися документи, які характеризують обмежувальні заходи урядів, міжнародне та національне прецедентне право, а також церковні документи в підтримку аргументів щодо того: 1) чи дотримувалися суди міжнародних та конституційних стандартів та якою мірою; 2) чи гарантує судова влада пристосування до релігійних потреб, чи надає їм таке звертання як до світської діяльності; 3) чи надали вони релігійній діяльності відповідний захист від обмежувальних заходів; 4) чи встановлювали вони вимоги мейнстріму та меншостей у рівні умови, чи підтримують мажоритарні очікування; 5) чи ризикують суди втручатися в церковні справи та якою мірою (Call for Papers, 2021).

Ймовірно, найбільш несподіваним явищем для урядів у сучасному демократичному суспільстві став неприязний факт масового супротиву вакцинації. А оскільки права віруючих досі мають ексклюзивний захист саме як вираз свободи релігії, перед юридичною наукою та практикою постає неабияке питання виокремлення суто релігійних винятків із зобов'язання вакцинуватись, яка є вимогою практично всіх урядів. Так, наприклад, 5 листопада 2021 року Управління безпеки та гігієни праці США випустило надзвичайний тимчасовий стандарт, згідно з яким усі працедавці зі 100 та більше співробітників мусили повністю їх вакцинувати проти COVID-19, або вимагати щотижневого тестування своїх співробітників. Того ж дня центри "Medicare and Medical Service" також запровадили вимоги до персоналу щодо обов'язкового щеплення від COVID; та взагалі багато інших працедавців вимагають від своїх співробітників обов'язкової вакцинації окремо від тих державних організацій, що наведені вище.

Однак у США кожен працедавець повинен знати, що розділ VII Закону про громадянські права 1964 року (Титул VII), який захищає працівників на основі їхньої раси, кольору шкіри, релігії, статі та національного походження, вимагає від працедавців створювати відповідні розумні пристосування до щирих релігійних переконань працівників та може навіть вимагати релігійних винятків з обов'язків до щеплення за їхню щирість релігійності. Керівництво комісії дає можливість розуміти цю щирість релігійну віру як таку, що посідає місце в житті свого власника на кшталт того, яке займає Бог. Та вона може включати і «нетейстичні моральні чи етичні переконання щодо того, що є правильним, а що неправильним, яких щиро дотримуються на основі традиційних релігійних поглядів» (Religious Exemptions, 2021). Релігійні вірування зазвичай стосуються кінцевих уявлень (екзистенційних) про «життя, мету, смерть». Чи є віра релігійною, визначається в кожному конкретному випадку. Однак вищезазначена комісія вважає за зрозуміле, що переконання, які лише є політичними, соціальними, економічними чи особистими, не підлягають такому захисту, як релігійні, то й працівник, що ними керується у відмові від вакцинації, не має права на релігійне звільнення від цього обов'язку, як це дозволено у випадку із щиро віруючою людиною відповідно до розділу VII Закону про громадянські права.

Але саме ексклюзивність релігійних виключень з обов'язкової вакцинації громадян вступає в жорстке протиріччя зі свободою совісті, адже відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1969 року (що набув чинності в Україні в 1976 році) йдеться про те, що: 1) кожна людина

має право на свободу думки, совісті та релігії – це право включає свободу мати чи не приймати релігію, або переконання зі своїм вибором і свободу сповідувати свою релігію і переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватним чином у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів і вчень; 2) ніхто не повинен піддаватися примусу, який обмежує його свободу мати або приймати релігію чи переконання зі своїм вибором (ч. II, ст. 18) (Свобода совісті, 2006).

У загальному коментарі комітету ООН із прав людини до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права підкреслюється, що «стаття 18 бере під свій захист теїстичні, нетеїстичні й атеїстичні переконання, так само як і право не дотримуватися жодної релігії чи переконання. Терміни «переконання» і «релігія» мають вживатися у широкому значенні. У своєму застосуванні стаття 18 не обмежується тільки традиційними релігіями і переконаннями, які мають інституційні ознаки і практики, аналогічні традиційним релігіям» (Свобода совісті, 2006, 16).

Далі у згаданому коментарі йдеться, що ст. 18(3) передбачає обмеження свободи сповідувати релігію чи переконання тільки тоді, коли таке обмеження передбачене законом і необхідне для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб». Водночас комітет зазначає, що поняття моралі виводиться з багатьох соціальних, філософських і релігійних традицій, а тому в основі обмежень, які накладаються на свободу сповідувати якусь релігію чи переконання, повинні лежати принципи, які не виводяться виключно з якоїсь одної релігії» (Свобода совісті, 2006).

У зв'язку з тим, що пандемія COVID-19 не вщухає, ще рано робити висновки, що узагальнюють фактори формування антивакційних переконань, але є вже деякі переконливі аргументи щодо впливу деяких з них, на уряди та населення країн. У статті «Чому східноєвропейці не вакцинуються?» наводяться слова й українського лікаря: «Вельми широко поширюються фейкові новини, які змушують людей вірити в мікрочипи та генетичні мутації. Деякі православні священники закликають народ не вакцинуватися, а соцмережі наповнені самими абсурдними чутками» (Ghodsee, 2021). Але подібна ситуація складається і в інших східноєвропейських країнах, де також поширюється практика підробки сертифікатів про вакцинацію та результатів ПЦР-тестів: «Навіть ті люди, у яких померли друзі та близькі, продовжують стверджувати, що вакцини загрозливі, тому що містять нанороботів, чи тому, що вони перепишуть вашу ДНК, чи тому, що глобальним фармацевтичним корпораціям, що створюють вакцини, не можна довіряти охорону здоров'я суспільства» (Ghodsee, 2021).

Щодо подібності з релігійними переконаннями противників щеплення, то йдеться не тільки про аналогії. Вже здавна відомі деякі угруповання, що взагалі відштовхували деякі державні вимоги (паспортизацію, штрих-коди, ідентифікаційні коди, номери тощо) саме з релігійних міркувань – кінця Всесвіту, Апокаліпсису тощо. Але, безумовно, що значна частка аргументації антивакцинаторів зовсім не пов'язана з діючими релігійними традиціями.

Однак саме цей протестний рух деяким дослідникам вже нагадує процес становлення нової релігійної течії. Такі дослідники, як Р. Берджесс та його колеги, по-перше, описують активну участь суспільства як найважливішу умову успішної вакцинації, яка має визнати неоднорідність суспільства та необхідність роботи із різноманітністю його населення. На їхню думку, саме COVID-19 звернув увагу на структурне насильство, що вкорінене у суспільстві, а пандемія сприяла маргіналізації історично пригноблених та груп, що виключені (Mylan, 2021). Людей, що вже постраждали від непропорційних економічних наслідків та наслідків для здоров'я від ковіду, зараз просять «довіряти тим самим структурам, що не змогли забезпечити адекватні ресурси та соціальний захист за часів пандемії» (Mylan, 2021).

Висновки. Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є досить суперечливим. В одних публікаціях ідеться про загальне зменшення кількості віруючих, в інших – про її зростання, принаймні кількість звернень в Інтернеті до релігійних питань та молитов стала набагато більшою. Значно зменшилось друкування Біблії та іншої релігійної літератури, проте зростає кількість звернень до Бога біля Стіни Плачу та в інших святих місцях для різних релігій. Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій у подоланні політичних, економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посиленіх пандемією, особливо пов'язаних із сенсом функціонування соціуму в умовах фейковості та постправди.

Dobrodum O., Martinuk E., Nykytchenko O. Freedom of conscience in connection with the COVID-19 pandemic: political scientific reflections

The article presents a review of the current state of relations between the state and religious organizations during the COVID-19 pandemic. The purpose of the article is to investigate the political science aspect of the manifestation of freedom of conscience in the pandemic period, mainly in democratic

countries. It is noted that in democracies, freedom of conscience has not been reproduced without problems, and non-democracies have persecuted believers, often emphasizing that this does not impede religious freedom in their countries. In countries where believers have been persecuted, this disease has only become part of the repression and has intensified it, including vaccination, which is another means of discriminating against members of religious organizations who are persecuted. In the current situation, even authoritarian states have an understanding of the importance of collective immunity, and although totalitarian or authoritarian regimes promote vaccination, it does not promote freedom of conscience as such. The direction of our study limits the coverage of the general impact of the pandemic on the state of religion in the world – so far these processes are quite controversial. Some publications talk about a general decrease in the number of believers, others about its growth, at least the number of online appeals to religious issues and prayers has increased much more. The printing of the Bible and other religious literature has decreased significantly, but the number of appeals to God at the Wailing Wall and other holy places for various religions has increased. Further research into the virtualization of religious life and the role of religious organizations in general in overcoming political, economic, psychological, etc. problems, greatly exacerbated by the pandemic – especially related to the meaning of society in terms of fake and post-truth.

Key words: freedom of conscience, COVID-19 pandemic, political science reflections, state-confessional relations, attitude of religions to vaccination.

Література:

1. Grabenstein John D. What the World's religions teach, applied to vaccines and immune globulins / *Vaccine*. Volume 31, Issue 16, 12 April 2013, Pages 2011–2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026>
2. Релігійні звільнення від вакцин та спалахи у громадах. *Healths*. 12.10.2021. URL: <https://uk.jyoyaku.net/religious-exemptions-to-vaccines-264b4b8d02-46c48>
3. Global Religious Leaders and Director General of WHO Stress Urgency of Vaccine Equity/Religions for Peace. 19 March 2021. URL: <https://www.rfp.org/global-religious-leaders-and-director-general-of-who-stress-urgency-of-vaccine-equity-in-high-level-dialogue/>
4. Belluz J. Religion and vaccine refusal are linked. We have to talk about it. A major global survey helps explain the problem of vaccine mistrust. URL: <https://www.vox.com/2019/6/19/18681930/religion-vaccine-refusal>
5. Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. 264 с.
6. Movsesian M. Law, Religion, and the COVID Crisis (September 28, 2021). *Journal of Law and Religion, Forthcoming, St. John's Legal Studies Research Paper*. No. 21-0021. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3936855> або <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855>
7. Call for Papers. Governments' Legal Responses and Judicial Reactions during a Global Pandemic: Litigating Religious Freedom in the Time of COVID-19 / Guest Editor: Prof. Adelaide Madera (Department of Law, University of Messina, Italy). URL: <https://academic.oup.com/jcs/pages/call-for-papers>
8. Religious Exemptions to COVID-19 Vaccine Mandates Do Not Include Political, Social, Economic Beliefs, According to EEOC. URL: <https://www.jdsupra.com/legalnews/religious-exemptions-to-covid-19-2415220/>
9. Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги) / упор. Ю. Бабій. Київ, 2006. 164 с. С. 15.
10. Ghodsee K., Orenstein Mitchell A. Why won't eastern europeans get vaccinated? Nov 8, 2021. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/explaining-low-vaccination-rates-in-eastern-europe-by-kristen-ghodsee-and-mitchell-a-orenstein-2021-11>
11. Mylan S., Hardman C. COVID-19, cults, and the anti-vax movement. *Lancet*. 2021 27 March – 2 April; 397(10280): 1181. Published online 2021 Mar 25. DOI: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8

References:

1. Grabenstein, John D. (2013). What the World's religions teach, applied to vaccines and immune globulins / *Vaccine*. Volume 31, Issue 16, 12 April 2013. P. 2011–2023. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026> [in English]
2. Relihiini zvilnennia vid vaksyn ta spalakhiv u hromadakh [Religious exemptions from vaccines and outbreaks in communities] (2021). *Healths*. 12.10.2021. Retrieved from: <https://uk.jyoyaku.net/religious-exemptions-to-vaccines-264b4b8d02-46c48> [in Ukrainian]

3. Global Religious Leaders and Director General of WHO Stress Urgency of Vaccine Equity/Religions for Peace (2021). Retrieved from: <https://www.rfp.org/global-religious-leaders-and-director-general-of-who-stress-urgency-of-vaccine-equity-in-high-level-dialogue/> [in English]
4. Belluz, J. (2019). Religion and vaccine refusal are linked. We have to talk about it. A major global survey helps explain the problem of vaccine mistrust. Retrieved from: <https://www.vox.com/2019/6/19/18681930/religion-vaccine-refusal> [in English]
5. Zakariia, F. (2021). 10 urokiv dlia svitu pislia pandemii [10 lessons for the world after the pandemic] / per. z anhl. Anna Markhovska ta Oryna Yemelianova. Kyiv : Nash Format. 264 s. [in Ukrainian]
6. Movsesian, M. (2021). Law, Religion, and the COVID Crisis. Journal of Law and Religion, Forthcoming, St. John's Legal Studies Research Paper No. 21-0021, Retrieved from: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3936855> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855> [in English]
7. Call for Papers. Governments' Legal Responses and Judicial Reactions during a Global Pandemic: Litigating Religious Freedom in the Time of COVID-19 (2021). Guest Editor: Prof. Adelaide Madera (Department of Law, University of Messina, Italy). Retrieved from: <https://academic.oup.com/jcs/pages/call-for-papers> [in English]
8. Religious Exemptions to COVID-19 Vaccine Mandates Do Not Include Political, Social, Economic Beliefs, According to EEOC (2021). Retrieved from: <https://www.jdsupra.com/legalnews/religious-exemptions-to-covid-19-2415220> [in English]
9. Svoboda sovisti ta virospovidannia u konteksti mizhnarodnykh y ukrainskykh pravovykh aktiv ta relihiinykh dokumentiv (vytiahy) / upor. Yu. Babii (2006) [Freedom of conscience and religion in the context of international and Ukrainian legal acts and religious documents (excerpts)]. Kyiv, 164 s. S. 15. [in Ukrainian]
10. Ghodsee, K., Orenstein, M. (2021). Why won't eastern europeans get vaccinated? Retrieved from: <https://www.project-syndicate.org/commentary/explaining-low-vaccination-rates-in-eastern-europe-by-kristen-ghodsee-and-mitchell-a-orenstein-2021-11> [in English]
11. Mylan, S., Hardman, C. (2021). COVID-19, cults, and the anti-vax movement. Lancet. 27 March – 2 April; 397(10280): 1181. Published online 2021 Mar 25. DOI: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8 [in English]

Стаття надійшла до редакції 04.02.2022

Стаття рекомендована до друку 22.02.2022

ІРАНО-ІРАКСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Завада Я. І.,

доктор філософії,

асистент кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-6094-5397

z_yaryna@ukr.net

Цебенко О. О.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: 0000-0002-0024-0405

У статті проаналізовано ірано-іракські відносини в контексті регіональної безпеки. Досліджено, що восьмирічна ірано-іракська війна стала найбільш кровопролитним і руйнівним збройним конфліктом другої половини ХХ століття. Варто зазначити, що початок війни спричинило суперництво: етнічне і релігійне, політичне та економічне, ідеологічне та особистісне. Також особливу роль відіграла боротьба за лідерство в регіоні.

Встановлено, що інтервенція США в Ірак у 2003 р. змінила геополітичні умови не лише в цій країні, а й у цілому регіоні. Хоча ІПІ не підтримала військову операцію США і засудила її, проте вторгнення в Ірак певною мірою відповідало інтересам Ірану. Адже повалення режиму С. Хусейна ліквідувало одну з головних загроз для національної безпеки Ірану та в результаті сприяло розвитку двосторонніх відносин. Іран має тісні стосунки з урядом шиїтів в Іраку. Зовнішньополітична стратегія Тегерана у сусідній державі полягає в об'єднанні іракських шиїтських партій задля зміцнення шиїтського верховенства в Багдаді.

Вдалося з'ясувати, що влада Іраку немає сформованої єдиної позиції щодо розвитку ядерної програми Ірану, оскільки суспільство поділяється на прихильників Ірану та його супротивників. Зазвичай представники шиїтів, підтримувані Тегераном, прагнуть до співпраці з ним і, відповідно, підтримують розвиток його ядерної програми, підписання СВПД і тому критикують зміну політичного курсу США щодо Тегерана та вихід з ядерної угоди.

На сучасному етапі Ісламської Республіки Іран та Республіки Ірак активно розвивають двостороннє співробітництво та співпрацюють у багатьох сферах, насамперед безпековій, економічній та політичній.

Ключові слова: Ісламська Республіка Іран, Республіка Ірак, війна, Близький Схід, Перська затока, регіональна безпека.

Постановка проблеми. Дослідження взаємин Ірану та Іраку є актуальною науковою проблемою. Передовсім це пояснюється подіями, які мали місце та відбуваються на Близькому Сході, наприклад, ірано-іракська війна 1980–1988 рр., військові операції США в Іраку, боротьба проти Ісламської держави (ІД) прямо впливають на безпеку в регіоні. Нині як для Ісламської Республіки Іран, так і для Республіки Ірак пріоритетним є розвиток співробітництва у безпековій, економічній та політичній сферах. Тому в такому контексті важливим є аналіз ірано-іракських відносин в історичній ретроспективі та на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ірано-іракських відносин у контексті регіональної безпеки з огляду на інтенсивність подій, які відбуваються на Близькому Сході, є актуальною проблематикою, якою цікавляться багато зарубіжних учених, аналітиків, політиків. Варто відзначити таких науковців, як А. Абалян, А. Алієв, П. Ігнат'єв, Н. Мамедова, К. Кацман.

Особливої уваги заслуговують праці американського спеціаліста з проблем Близького Сходу К. Кацмана (Katzman, 2010), який формує оцінку Конгресу США в безпековій сфері, розкрив актуальні питання регіональної безпеки Близькосхідних країн, включаючи зовнішню політику ІПІ та ірано-іракські взаємини.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу ірано-іракських відносин у контексті регіональної безпеки.

Виклад основного матеріалу. На початку 1980-х років у регіоні Близького Сходу склалась досить напружена геополітична ситуація. Виникнення ісламської республіки у центрі мусульманського світу не могло не вплинути на конфігурацію сил у регіоні. Дві наймогутніші держави, які претендували на регіональне політичне, економічне та релігійне лідерство, зіткнулися у боротьбі за власні національні інтереси. Регіон, де стикаються геополітичні амбіції держав Європи, США, Азії, став місцем вирішення конфлікту, суб'єктами якого виступили шиїтський Іран та наполовину сунітський Ірак.

Ісламська революція стала загрозою для тоталітарного режиму С. Хусейна в Іраку, значна частка населення якого – шиїти. Тому новостворена Ісламська Республіка, в якій мешкає 97 % мусульман-шиїтів, а в Іраку близько 60 % (Кириченко, 2016, с. 95), намагалася експортувати свою ідеологію в Ірак, що стало однією з причин ірано-іракської війни 1980 р. (Абалян, 2015, с. 53). Варто зазначити, що початок війни також поклато суперництво: етнічне і релігійне, політичне та економічне, ідеологічне та особистісне. Особливу роль відіграла боротьба за лідерство в регіоні.

На початку війни сили Іраку мали певну перевагу за рахунок фактора несподіванки і чисельної переваги, що мало найбільше значення на південній ділянці (в Хузестані), де п'яти іракським дивізіям протистояла одна іранська. Іранська армія була суттєво ослаблена репресіями, що слідували за ісламською революцією, а новостворені війська КСІР (Корпусу Стражів Ісламської Революції) ще не були досить численними. Розрив відносин зі США привів до браку запчастин для бронетехніки й авіації, що серйозно обмежувало військові можливості Ірану (Низо, 1990). Проте вже в другій половині 1981 року стратегічна ініціатива перейшла до Ірану. У березні-травні 1982 року в результаті двох великих іранських наступів іракська армія зазнала важких втрат.

З 1984 року активно велася так звана «Танкерна війна». Ірак та Іран атакували в Перській затоці танкери третіх країн, що перевозили нафту супротивника. Така тактика призвела до інтернаціоналізації конфлікту. Тут слід згадати про військову та фінансову допомогу третіх країн, які так чи інакше були зацікавлені у війні. Варто наголосити, що Іран активно підтримували Сирія та Лівія, від яких ІПІ отримала ракетний комплекс «Скад» (Алиев, 2002, с. 90). Крім того, озброєння закуповувалося в Північній Кореї та Китаї.

Однак тривалі бойові дії і відсутність помітних успіхів на фронті почали чинити деморалізуючий вплив на іранське суспільство. Крім цього, до кінця 1987 року Іран був на межі прямої конфронтації з військово-морським угрупованням США в Перській затоці (кульмінацією цієї напруженості стали морський бій 18 квітня 1988 року і бомбардування території Ірану літаками з американського авіаносця «Ентерпрайз»). Максимально мобілізувавши економіку і використавши фактор міжнародної ізоляції Ірану, Ірак у квітні-червні 1988 року провів низку успішних наступів, не тільки повністю звільнивши свою територію від присутності іранської армії, а й знову вторгшись на територію противника. Вбачаючи подальшу безперспективність війни, аятола Хомейні 17 липня погодився на перемир'я, що набуло чинності 20 серпня 1988 року (Мамедова, 1997, с. 61). Ірано-іракська війна завершилася без переконливої перемоги однієї зі сторін, хоча обидві заявили про свій військовий триумф.

Під час ірано-іракської війни 1980–1988 рр. шиїтське духовенство в Іраку, а також іракці іранського походження піддавались жорстокому тиску та дискримінації. Тому більшості представників шиїтського духовенства та політичних активістів довелося емігрувати в Іран (Ignatiev, 2017, р. 47).

Інтервенція США та їхніх союзників в Ірак у 2003 р. змінила геополітичні умови не лише в цій країні, а й у цілому регіоні (Katzman, 2010, р. 2). Хоча ІПІ не підтримала військову операцію США і засудила її, проте вторгнення в Ірак певною мірою відповідало інтересам Ірану. Адже повалення режиму С. Хусейна ліквідувало одну з головних загроз для національної безпеки Ірану. Шиїтські та курдські політичні активісти з Ірану, які раніше мешкали на його території або підтримувалися ним, після повалення С. Хусейна повернулись додому і стали найкращим засобом впливу Тегерана в Багдаді. Це дало першому можливість розширити свій вплив у регіоні та перетворити одного з ворогів на союзника (Ignatiev, 2017, р. 48–49).

Протягом 2008–2009 рр. активно відбувався обмін делегаціями різного рівня. Так, уперше після восьмирічної війни Ірак відвідав президент Ірану М. Ахмадінежад. Двосторонні візити найвищого рівня сприяли створенню правової бази, яка призвела до динамічного розвитку взаємин двох країн. В її основі – меморандуми про взаєморозуміння та співробітництво в галузі національної безпеки, боротьби з тероризмом та екстремізмом, енергетики, транспорту та перевезень, освіти,

промисловості, безпеки, сільського господарства, розвитку вільних економічних та промислових зон, митниці, страхування, стандартизації, а також гірничорудної промисловості.

У 2011 р. військову операцію на чолі зі США в Іраку було завершено, після чого в країні розпочалася громадянська війна на конфесійній основі, посилена експансією в Іраку терористичної організації «Ісламська держава». Лише у червні 2016 р. урядовим військам удалося відвоювати більшість захоплених ІДІЛ територій держави, а вже 2017 р. було оголошено про завершення війни (Ірак об'явив об'єднання війни з «Ісламським султанством», 2017).

Варто зазначити, що Іран має тісні стосунки з урядом шиїтів в Іраку. Зовнішньополітична стратегія Тегерана у сусідній державі полягає в об'єднанні іракських шиїтських партій задля зміцнення шиїтського верховенства в Багдаді. Так, міністр закордонних справ Іраку І. аль-Джафарі, який представляє шиїтів, виступаючи перед інформаційним агентством Ісламської Республіки Іран IRNA, заявив: «Культурні подібності, взаємні інтереси, а також загальні загрози привели до зміцнення двосторонніх взаємин між Іраком та Іраном». Він також зазначив, що «хороші стосунки між Іраном та Іраком мають позитивні результати для обох країн. Такий приклад може слугувати моделлю для інших країн світу» (Iranidoost, 2018).

Тим не менше єдиної позиції в Іраку щодо ІЯП сформовано не було, оскільки суспільство поділяється на прихильників Ірану та його супротивників. Зазвичай представники шиїтів, підтримувані Тегераном, прагнуть до співпраці з ним і, відповідно, підтримують розвиток його ядерної програми, підписання СВПД і тому критикують зміну політичного курсу США щодо Тегерана та вихід з ядерної угоди. Зокрема, ексглава Іраку Ф. Масума закликав Сполучені Штати «переглянути своє рішення щодо СВПД», яке, на думку президента Іраку, «є великим досягненням і дає реальні можливості всім країнам для встановлення миру дипломатичними методами. Більше того, президент Іраку висловив занепокоєння тим, що «односторонній вихід США з історичного договору з Іраном не сприятиме зміцненню безпеки і стабільності в регіоні та в усьому світі» (Президент Ірака призвал США не дискредитировать договор по атомной программе Ирана, 2018).

Пріоритетом для обох країн є розвиток економічних взаємин. Перспективними в них є електроенергетична та газова сфери. У цьому контексті голова ірано-іракської торгової палати Я. аль-Есхак відзначив: «Іран та Ірак не будуть використовувати долар у взаємній торгівлі, а будуть здійснювати розрахункові операції за допомогою місцевих валют – іранського ріала, іракського динара та євро» (US dollar completely ditched in trade between Iran & Iraq – official, 2018). Таке рішення ухвалили в Багдаді і Тегерані, щоб зменшити тиск на економіки обох країн. Адже Ірак є другою після Китаю країною за обсягами торгівлі з Іраном.

Варто наголосити, що нині Іран та Ірак активно співпрацюють у військовій сфері, в іракській армії та поліції перебувають сотні військових радників та консультантів з Ірану. Спецназ КВІР активно веде боротьбу з бойовиками «Ісламської держави» (ІД) в Іраку.

У 2021 р. відбулась чергова зустріч на найвищому рівні між представниками влади. Чинний президент Ірану Ібрагім Райсі зазначив, що «відносини між Ісламською Республікою та нашою дружньою і братньою країною Іраком перебувають на дуже хорошому рівні в політичній, економічній та культурній сферах, і ці відносини можна буде розширювати». Зміцнення відносин між двома країнами може підвищити роль Тегерана та Багдада на регіональній та міжнародній арені, сказав він, додавши, що «незважаючи на волю ворогів, рівень відносин між Іраном та Іраком буде розвиватися з кожним днем» (Iran, Iraq call for boost of comprehensive cooperation, 2021). Зі свого боку прем'єр-міністр Іраку Мустафа аль-Казімі заявив, що «ми налаштовані максимально розширити рівень наших відносин відповідно до інтересів двох держав». Також висловив подяку за підтримку Ірану в боротьбі з бойовиками «Ісламської держави» (ІД) в Іраку, підкресливши, що «уряд і народ Іраку стоятимуть на стороні уряду і народу Ірану в усіх сферах» (Iran, Iraq call for boost of comprehensive cooperation, 2021).

Висновки. Отже, ірано-іракські відносини мають довгу історію від суперництва до співробітництва. На сучасному етапі відбувається стрімкий розвиток двосторонніх відносин між країнами в безпековій, політичній та економічній сферах. На найвищому рівні відбуваються зустрічі представників країн, на яких обговорюють актуальні питання, які прямо чи опосередковано стосуються безпеки в регіоні Близького Сходу. Іран зробив усе можливе для того, щоб зберегти власний вплив в Іраку і навіть розширити його, розраховуючи насамперед на зміцнення двосторонньої військової і технічної співпраці. Свою чергою Іран для Іраку є основним зовнішньополітичним партнером.

Zavada Ya., Tsebenko O. Iran-Iraq relations in the context of regional security

The article analyzes Iran-Iraq relations in the context of regional security. It has been studied that the eight-year Iran-Iraq war became the most bloody and destructive armed conflict of the second half of the

XX century. It is worth noting that the beginning of the war caused rivalry: ethnic and religious, political and economic, ideological and personal. Also, the struggle for leadership in the region played a special role.

It is established that the USA intervention in Iraq in 2003 changed the geopolitical conditions not only in this country, but in the region as a whole. Although the IRI did not support the USA military operation and condemned it, the invasion of Iraq was in Iran's interests. After all, the overthrow of Hussein's regime eliminated one of the main threats to Iran's national security and, as a result, contributed to the development of bilateral relations. Iran has close relations with the Shiite government in Iraq. Tehran's foreign policy strategy in the neighboring state is to unite Iraqi Shiite parties to strengthen Shiite rule in Baghdad.

It was found that the Iraqi authorities have not formed a unified position on the development of Iran's nuclear program, because society is divided into supporters of Iran and its opponents. Typically, Shiites who actively support Tehran want to cooperate with it and, accordingly, support the development of Iran's nuclear program, the signing of the JCPOA, and thus criticize the change in USA policy toward Tehran and the withdrawal from the nuclear deal.

At the present stage, the Islamic Republic of Iran and the Republic of Iraq are actively developing bilateral cooperation and cooperating in many areas, primarily security, economic and political.

Key words: Islamic Republic of Iran, Republic of Iraq, war, Middle East, Persian Gulf, regional security.

Література:

1. Абалян А. И. Ирано-иракский вооруженный конфликт 1980–1988 гг. и его влияние на систему международных отношений на Ближнем Востоке. *Вестник Санкт-Петербургского университета международных отношений*, 2015. Сер. 6. Вып. 2. С. 52–61.
2. Алиев А. *Иран vs Ирак: история и современность*. Москва : МГУ, 2002. 768 с.
3. Ирак объявил об окончании войны с «Исламским государством». *BBC News*. 2017. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-42294931> (дата звернення: 20.01.2022).
4. Кириченко В. П. Шиитский фактор в отношениях арабских стран Персидского залива и Ирана. *Вестник ВолГУ. Сер. 4. История. Регионоведение. Международные отношения*, 2016. Т. 21. № 4. С. 94–101.
5. Мамедова Н. *Иран в XX веке. Роль государства в экономическом развитии*. Москва : ИВРАН, 1997. 144 с.
6. Президент Ирака призвал США не дискредитировать договор по атомной программе Ирана. *TACC*. 2018. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5187429> (дата звернення: 21.01.2022).
7. Hizo D. *The longest war: the Iran-Iraq military conflict*. London : Paladin Crafton books, 1990. 352 p.
8. Ignatiev P. Iraq: years of post-Saddam internal and external developments. *Austral: Brazilian Journal of strategy and international relations*, 2017. Vol. 6. No. 12. P. 36–61.
9. Iranidoost K. Iran-Iraq relations serve as role model for other countries. *Mehr News Agency*. 2018. URL: <https://en.mehrnews.com/news/133550/Iran-Iraq-relations-serve-as-role-model-for-other-countries> (дата звернення: 20.01.2022).
10. Iran, Iraq call for boost of comprehensive cooperation. *XINHUANET*. 2021. URL: http://www.news.cn/english/2021-09/13/c_1310183678.htm (дата звернення: 22.01.2022).
11. Katzman K. *Iran-Iraq Relations*. Washington, DC : Congressional Research Service, 2010. 114 p.
12. US dollar completely ditched in trade between Iran & Iraq – official. *RT*. 2018. URL: <https://www.rt.com/business/437446-iran-iraq-us-dollar-ditched> (дата звернення: 20.01.2022).

References:

1. Abalyan, A. I. (2015). Irano-irakskiy vooruzhennyuy konflikt 1980–1988 gg. i yego vliyaniye na sistemu mezhdunarodnykh otnosheniy na Blizhnem Vostoke [Iran-Iraq armed conflict 1980–1988. and its influence on the system of international relations in the Middle East]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta mezhdunarodnyh otnosheniyi*. Ser. 6. Vyp. 2. S. 52–61. [in Russian]
2. Aliyev, A. (2002). Iran vs Irak: istoriya i sovremennost' [Iran vs Iraq: history and modernity]. *Moskva : MGU*, 768 s. [in Russian]
3. Irak ob'yavil ob okonchaniy voyny s "Islamskim gosudarstvom" [Iraq announced the end of the war with the Islamic State]. 2017. *BBC News*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/russian/news-42294931> [in Russian]

4. Kirichenko, V. P. (2016). Shiitskiy faktor v otnosheniyakh arabskikh stran Persidskogo zaliva i Irana [The Shiite factor in relations between the Arab countries of the Persian Gulf and Iran]. *Vestnik VolGU. Ser. 4. Istoriya. Regionovedeniye. Mezhdunarodnyye otnosheniya*, T. 21. No. 4. S. 94–101. [in Russian]
5. Mamedova, N. (1997). Iran v XX veke Rol' gosudarstva v ekonomicheskom razvitii [The role of the state in economic development]. Moskva : IVRAN, 144 s. [in Russian]
6. Prezident Iraka prizval SSHA ne diskreditirovat' dogovor po atomnoy programme Irana [The President of Iraq urged the US not to discredit the treaty on Iran's nuclear program]. 2018. TASS. Retrieved from: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5187429> [in Russian]
7. Hizo, D. (1990) *The longest war: the Iran-Iraq military conflict*. London : Paladin Crafton books. [in English]
8. Ignatiev, P. (2017). Iraq: years of post-Saddam internal and external developments. *Austral: Brazilian Journal of strategy and international relations*. Vol. 6. No. 12. P. 36–61 [in English].
9. Iranidoost, K. (2018). Iran-Iraq relations serve as role model for other countries. *Mehr News Agency*. Retrieved from: <https://en.mehrnews.com/news/133550/Iran-Iraq-relations-serve-as-role-model-for-other-countries> [in English]
10. Iran, Iraq call for boost of comprehensive cooperation (2021). *XINHUANET*. Retrieved from: http://www.news.cn/english/2021-09/13/c_1310183678.htm [in English]
11. Katzman, K. (2010). *Iran-Iraq Relations*. Washington, DC : Congressional Research Service. [in English]
12. US dollar completely ditched in trade between Iran & Iraq – official (2018) *RT*. Retrieved from: <https://www.rt.com/business/437446-iran-iraq-us-dollar-ditched> [in English]

Стаття надійшла до редакції 21.02.2022

Стаття рекомендована до друку 15.03.2022

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ ПОПУЛІСТСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ДЕМОКРАТІЮ В ХХ–ХХІ СТ.

Заславська О. О.,

*кандидатка політичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародної комунікації та політології
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0003-1608-1530
zaslavska_olga@ukr.net*

Посвістак О. А.,

*докторка психологічних наук, доцентка,
професорка кафедри міжнародної комунікації та політології
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-8462-3584
posvistak_olesia@ukr.net*

Налімова В. В.,

*студентка факультету міжнародних відносин
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-6540-5197
nalimovavika16@gmail.com*

Стаття присвячена аналізу проблеми популізму у сучасних партійно-політичних системах країн світу та дослідженню його впливу на демократію. Визначено риси, за якими можна виділити популістські партії: за відсутності чіткої ідеології можливість діяти у широкому ідеологічному спектрі; привернення уваги до найгостріших нерозв'язаних проблем, що стоять перед суспільством; виступи популістів проти еліт за одночасного прагнення посісти їхнє місце тощо.

Виокремлено економічні (вразливість населення внаслідок криз; зростання середнього класу; глобалізація та втрата національного контролю над головними політичними рішеннями тощо) та політичні (криза представництва основних політичних партій; більш політично обізнане та мобілізоване населення середнього класу з високими очікуваннями щодо можливостей демократії; зростання рівня політичної мобілізації та протестного активізму; фрагментація та поляризація публічної сфери та політики, підкріплені соціальними медіа; трансформація політичної культури тощо) чинники зростання популізму. Виявлено небезпеку популізму для демократії, оскільки часто популісти тлумачать підтримку народу на виборах як мандат, що уповноважує їх ігнорувати або не поважати інститути демократії. Це призводить до узурпації влади демократично вибраними урядами та послаблення демократичних інститутів. Встановлено, що індекси GSoD надають емпіричні докази послаблення і підриву демократії урядами, очолюваними популістами. Ці індекси дозволяють підтвердити припущення про небезпеку популізму для громадянських свобод, що лежать в основі функціонування засобів масової інформації, громадянського суспільства та публічної сфери. Проаналізовано зв'язок популізму із демократичним відкатом та встановлено, що низький рівень державної підтримки демократії пов'язаний з підвищеною ймовірністю відкату.

Ключові слова: популізм, демократія, індекси GSoD, демократичний відкат.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. До актуального дискурсу вітчизняного політичного життя термін «популізм» потрапив з категорійного апарату сучасної політології на початку 1990 рр., у період переходу від соціалістичної/тоталітарної системи до ринкової економіки та демократії. Як політичний феномен популізм виступає засобом політичної боротьби і цей феномен проявляється ще в давньогрецьких

містах-полісах (М. Вебер), у період ресорджименто в Італії (А. Грамші), в часи Великої французької революції (П. Лафарг). А вже як певна політична ідеологія остаточно сформувався наприкінці XIX ст. у США, де діяла Народна (популістська) партія. Ключова ознака, що об'єднує усіх популістів, – це насамперед їхня схильність виступати на захист «народу» проти «істеблішменту»; протиставлення інтересів «простих людей» інтересам еліти. Популістів не можна визначити ідеологічно. Вони можуть діяти у широкому спектрі – від ультралівого до ультраправого. Вони можуть виникати як у бідних, так і в багатих країнах; як у постсоціалістичних, так і в зразково ринкових; як у стихії неолібералізму, так і у спокійних гаванях держав загального добробуту.

Нині більшість науковців популізм визначають як: форму політичної риторики; стиль політики; певний тип політичної свідомості; політичну технологію (у рамках останнього визначення – як методу маніпуляції свідомістю), форму мобілізаційної та маніпулятивної практики тощо, але, попри те, що термін «популізм» використовують досить часто, сфокусованого обговорення його суті досі не відбувалося. **Актуальність пропонованого дослідження** пов'язана з різким зростанням популізму та пов'язаних із ним загроз політичній, партійній та соціально економічній стабільності. Зростання популістських тенденцій негативно впливає на життя як окремих країн, так і світової спільноти. Він навісає постійною небезпекою хиткій політичній стабільності.

Із найновіших **зарубіжних досліджень** проблеми популізму можна назвати роботи професорів Інституту політичних наук Бернського університету М. Філсінгера, Ш. Вамслера, Ю. Ерхардта та М. Фрайтага, присвячені взаємозв'язку популістських настроїв з двома різними концепціями національності: громадянською та етнічною національною ідентичністю (Filsinger, Wamsler, Erhardt, Freitag, 2021). В контексті нашого дослідження актуальним видається аналіз популізму з демократичної точки зору Е. Маврозачаракісом (Mavrozacharakis, 2018), встановлення «сумнівного взаємозв'язку» популістських настроїв громадян із прямою демократією в роботах С. Гергіна та Ж.-Б. Піле (Gherghina, 2021). Варто згадати аналітичний огляд англійської літератури про популізм швейцарською політологинею К. Дейвікс, яка зіставила оцінки популізму Е. Геллнером, Г. Іонеску, М. Кенованом, К. Мадде, І. Мені, І. Сарелем та іншими політологами, виявивши теоретичну складність розмежування популізму як руху та як ідеології. В **українській політичній науці розробкою проблем популізму** займаються М. Дем'яненко, С. Мигаль, М. Розумний, О. Стогова, М. Стріха, Д. Видрін, О. Нечосіна, О. Ярош, І. Кіянка. Особливої уваги заслуговує аналіз популістських проявів у діяльності українських партій, здійснюваний А. Романюком, В. Бурдяком, Ю. Макаром, В. Литвином, Л. Костецькою та іншими. Зокрема, А. Романюк запропонував перелік «індикаторів» популізму, що стосуються певної партії/руху та обґрунтував погляд, що одним із чинників, які сприяли в останні десятиліття поширенню популізму, стала сучасна криза партійної демократії (Романюк, 2012). Водночас, незважаючи на наявність значної кількості праць, проблема аналізу ролі популізму у сучасних партійно-політичних системах країн світу та його вплив на демократію в окремих країнах залишається актуальною.

Метою статті є дослідження ролі популізму у сучасних партійно-політичних системах країн світу та його вплив на демократію.

Методи дослідження. Основним дослідницьким методом, що застосовувався для дослідження теми, став метод компаративного аналізу. Також використовувалися методи аналізу, синтезу, теоретичного узагальнення та структурно-функціональний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вибірчі успіхи популістських політиків і партій в останнє десятиліття поставили виклики як для усталених, так і для молодших демократій. Популісти схильні бачити себе як представники «звичайних» громадян та звинувачувати політичні еліти у зраді народу і неповазі до його «справжніх» інтересів. Мобілізацією навколо цих ключових повідомлень популістські партії набувають усе більшої кількості голосів на виборах. Хоча популізм не є новим явищем і існував історично в низці регіонів, популістські політичні актори та партії значно зросли останніми роками майже у всіх регіонах світу, як і кількість урядів з політичними партіями або лідерами.

Відповідно до двох використаних комбінованих наборів даних International IDEA для вимірювання популізму кількість урядів з популістськими політичними акторами при владі зросла майже вдвічі за останні 15 р. та більше половини з них функціонують в Європі, хоча їх також можна знайти в Азії та Америці. Популістські партії набрали близько 25 % голосів на останніх національних виборах у Європі (Populists in Power: Perils and Prospects in 2021, 2021). Витоки недавньої популістської хвилі можна простежити через декілька взаємодіючих чинників (табл. 1).

Таким чином, політичні режими та політичні еліти перебувають під тиском, щоб задовольнити очікування громадян та відповідати на їхні вимоги. Уряди дедалі більше залежать від політики результатів (економічне зростання, підвищення доходів, соціальна безпека та безпека людини) як джерела легітимності режиму. Зниження довіри до інститутів та зменшення явки на виборах є особливо

помітними в молодих демократіях, що походять з так званої Третьої хвилі початку демократизації в 1974 р. Поки їх перехід до демократії підвищує очікування серед громадян, їхні демократичні інститути менш консолідовані в політичній культурі.

Таблиця 1

**Економічні та політичні чинники зростання популізму
(Populist government and democracy, 2020)**

Економічні чинники	Політичні чинники
Вразливість, що виникла внаслідок економічної та фінансової кризи 2008 р.	Криза представництва основних та традиційних політичних партій
Зростання середнього класу в таких регіонах, як Центрально-Східна Європа, Азія та Латинська Америка	Більш політично обізнане та мобілізоване населення середнього класу з високими очікуваннями щодо можливостей демократії
Недостатня ефективність надання демократій (у економічній ефективності, зменшенні соціально-економічної нерівності та корупції)	Більша політична мобілізація, протести та активізм громадянського суспільства
Посилені вразливі місця, спричинені технологічно керованою ринковою трансформацією праці	Фрагментація та поляризація публічної сфери та політики, підкріплені соціальними медіа
Глобалізація та втрата національного контролю над головними політичними рішеннями	Трансформація політичної культури з появою інформаційних та комунікаційних технологій та підвищена увага до особистості
Реакція на імміграцію до Європи, Південної Америки та Латинської Америки	

Як популісти кидають виклик демократії?

Більшість дослідників популізму сходяться на думці, що протистояння між «народом» та елітою, яка не представляє справжніх інтересів народу, становить основну ідею популістської риторики. Згідно з одним визначенням дослідження популістського світу, «суспільство в кінцевому рахунку розділене на два однорідні та антагоністичні табори, «чисті люди» проти «корумпованої еліти», а політика повинна бути вираженням загальної волі людей. Популісти не мають чіткої ідеології, вони можуть діяти в широкому спектрі: лівий варіант, мотивований питаннями економічної справедливості та розподілу, розглядає еліту насамперед у фінансовому плані як плутократичний правлячий клас, який повинен бути стриманий і подоланий в ім'я народу; правий варіант бачить еліту в культурному плані – як ліберальну космополітичну буржуазію, яка зраджує «справжнім цінностям» нації.

Беручи до уваги позитивну сторону популізму, він привертає увагу до найгостріших нерозв'язаних проблем, що стоять перед суспільством. В обставинах, коли політична система не реагує на основні незадоволені суспільні потреби через такі усталені демократичні канали, як вибори, партії та законодавчі органи, виборці звертаються до популістських альтернатив у надії, що вони виправдають їхні очікування.

Таким чином, популізм видається раціональною відповіддю на нездатність створених політичних партій представляти важливу частину виборців. Згідно з цим розумінням, збільшення кількості нових партій, які займають цей простір, само по собі не є проблемою демократії. Такі партії надають голос не тільки нехтуваним класам та ідеологіям, але також ігнорованим сільським та регіональним районам, які знаходяться далеко від столичної економіки та культурних центрів. Вони також ставлять на громадський порядок денний такі важливі питання, як реакція на безробіття, необхідність подолання соціально-економічної нерівності та зменшення корупції.

Деякі науковці стверджують, що зростання популістських партій не є, як багато хто стверджує, симптомом кризового стану демократії, а є скоріше здоровим знаком демократії, здатністю до мирних змін. Однак ця точка зору, як правило, ігнорує те, що багато популістів не тільки виступає проти еліт, але й претендує на їхнє місце, виключно представляючи народ. Ця претензія ставить під сумнів легітимність конкуруючих політичних акторів, а отже, і поняття плюралістичного суспільства. Більше того, багато популістів також відокремлюють «народ» і зовнішні групи, такі як іноземні громадяни – іммігранти зокрема – або іноземні політичні та економічні сили. Представляючи іммігрантів або суспільство меншин як небезпечне, девіантне чи негідне, популізм трансформується в етнонаціоналізм. Прикладом цього є етнонаціональний популізм з релігійним корінням, який стає помітним політичним дискурсом в Індії. Як відмова від плюралізму інтересів, так і стигматизація аутсайдерів кидають виклик ліберальним нормам, що лежать в основі демократії. Що робить явище таким складним, так це те, що в країнах, де голосують за такі партії, часто через вільні та чесні вибори з високим рівнем

участі та підтримки на виборах виборці представляють «неліберальні» цінності великих сегментів населення. Тому популістські практики запропонували критикам популізму термін «авторитарний популізм» (Populist government and democracy, 2020).

Через те, що багато популістів представляють себе єдиними справжніми представниками народу, вони часто тлумачать їхню підтримку на виборах як мандат, що уповноважує їх ігнорувати або не поважати інститути, закріплені в демократичній системі конституцій. Прямий персоналістичний зв'язок між популістськими лідерами і народом роблять систему стримувань і противаг застарілою та можуть замінити її. Ця властива схильність до необмеженої влади демократично вибраними урядами, проведення правових реформ для послаблення демократичних інститутів через парламентську більшість перетворює популізм на складну потенційну нову загрозу для демократії.

Вплив популізму на демократію: індекси GSoD

Оскільки індекси GSoD не вимірюють популізм, наступний аналіз спирається на два наявні набори даних, які намагаються ідентифікувати періоди популістських урядів у багатьох країнах світу. Перше джерело – це звіт, опублікований Тоні Блером (Institute for Global Change), в якому перелічено 46 популістських лідерів або політичних партій при владі, що охоплюють 33 країни світу з 1990 р. (Tony Blair Institute for Global Change, 2019). Друге джерело даних складено аналітичним центром Тімбро, що обстоює принципи вільного ринку (2019). У цьому дослідженні авторитарний популізм визначається позиціонуванням партій як «істинних представників народу, що стоять проти еліти», нехтуванням «конституційним верховенством права» та «пошуками для створення потужнішої держави». Тімбро опублікував «Індекс авторитарного популізму», що відображає популістські партії в 33 європейських країнах з 1980 р. Два набори даних були об'єднані, назвавши країну як «популістську», якщо її визначено принаймні одним із джерел (такими як наукова література, Інтернет-джерела та експертні опитування партійних ідеологічних позицій). Ці критерії відбору дали зразок 43 країн, які мали один або кілька років популістський уряд у період з 1980 по 2018 р. (The Global State of Democracy Indices, 2020). Щоб вивчити, як популістські уряди впливають на демократію, аналіз порівнює роки існування популістського уряду з роками існування непопулістського уряду в тій же вибірці країн. Усі інші країни, охоплені індексами GSoD, були проігноровані, оскільки джерела не містять інформації, що дозволить їх надійно ідентифікувати як визнані або які не управляються популістськими урядами. Оскільки тривалість популістських урядів при владі різниться в різних країнах, аналіз розглядає середні зміни аспектів індексів GSoD на рік, порівнюючи «популістський» та «непопулістський» періоди для вибірки в 43 країнах з 1980 по 2018 рік (табл. 2).

Таблиця 2

Індекси GSoD Index у популістський та непопулістський періоди правління, 1980–2018 (Populist government and democracy, 2020; The Global State of Democracy Indices, 2020)

Атрибут GSoD	Субатрибут/підкомпонент GSoD	Непопулістський період (% змін)	Популістський період (% змін)
1	2	3	4
	1. Представницький уряд	1,4	-0,3
	1.1 Чисті вибори	1,4	-0,3
	1.2 Інклюзивне виборче право	0,5	0,2
	1.3 Вільні політичні партії	1,0	-0,4
	1.4 Вибраний уряд	0,9	-0,4
	2. Основні права	0,9	-0,4
	2.1 Доступ до правосуддя	0,7	-0,4
	2.2 Громадянські свободи	1,1	-0,8
	2.2.A: Свобода вираження поглядів	1,2	-0,9
	2.2.B: Свобода об'єднань та зібрань	1,3	-0,9
	2.2.C: Свобода віросповідання	0,6	-0,4
	2.2.D: Свобода пересування	0,6	-0,2
	2.2.E: Особиста доброчесність та безпека	0,9	-0,4
	2.3.A: Рівність соціальних груп	0,4	-0,2
	2.3.B: Базовий добробут	1,0	0,8
	2.3.C: Гендерна рівність	1,1	0,5
	3. Перевірки уряду	1,1	-0,8
	3.1 Діючий парламент	1,1	-0,6
	3.2 Незалежність суддів	0,8	-0,7

1	2	3	4
	3.3 Цілісність медіа	1,2	-0,8
	4. Безстороннє управління	0,6	-0,5
	4.1 Відсутність корупції	0,3	-0,1
	4.2 Передбачуване виконання	0,8	-0,8
	5. Залучення до участі		
	5.1 Участь громадянського суспільства	1,3	-0,8
	5.2 Участь у виборах	-0,1	0,6
	5.3 Пряма демократія	2,6	2,1
	5.4 Місцева демократія	1,1	0,1

Дані показують, що якість демократії падає при популістських урядах. Ці порівняння показують, що періоди перебування на посадах популістських урядів тягнуть на спад 22 з 28 аспектів демократії, які вимірює GSoD Indices. На відміну від них, періоди без популістського уряду часто відзначаються удосконаленнями. Лише шість аспектів демократії покращились за період популістських урядів. З них лише участь у виборах зросла, на відміну від непопулістських урядів, тоді як інші аспекти (пряма демократія, інклюзивне виборче право, базовий добробут, ґендерна рівність та місцева демократія) зростали протягом обидвох періодів, але все ж були кращими під час непопулістських урядів. Ці моделі вказують на те, що зниження є значним для громадянської свободи та трьох її підкомпонентів: свободи висловлювання, свободи об'єднань та зібрань та свободи пересування. За умов непопулістського уряду середній бал показників GSoD для громадянських свобод, наприклад, покращився на 1,1 % на рік. На відміну від цього, популістський уряд був пов'язаний із щорічним зниженням громадянських свобод на 0,8 % (The Global State of Democracy Indices, 2020).

Отже, індекси GSoD надають емпіричні докази того, що очолювані популістами уряди послаблюють і підривають демократію. Цей вплив найбільш чітко помітний для критичних громадянських свобод, що лежать в основі функціонування засобів масової інформації, громадянського суспільства та публічної сфери. Індекси GSoD, як правило, підтверджують припущення, що популісти мобілізують до цього байдужих виборців, оскільки вони вказують на збільшення явки на виборах. Однак ці вигоди в репрезентативності пов'язані з втратами в багатьох інших аспектах демократії.

Популізм і демократичний відкат

Індекси GSoD позначають демократичний відкат як поступове послаблення перевірок уряду та громадянських свобод демократично вибраними урядами. Демократичний відкат – це поступова, частково прихована інституційна зміна, яка легітимізується посиленням на народні виборчі мандати, рішення більшості та закони. Часто він зумовлений навмисним демонтажем підзвітних установ. Інші форми демократичної ерозії, як правило, не зумовлені такими явними намірами. Низький рівень державної підтримки демократії пов'язаний з підвищеною ймовірністю відкату. Зниження підтримки може бути спричинене слабкою діяльністю уряду, економічною кризою чи іншими політичними конфліктами, що підривають довіру до демократичних інститутів. Дані GSoD показують, що популістські президенти та уряди, як правило, роблять демократичний відкат більш імовірним і збільшують масштаби спаду. Періоди відкату зазвичай починаються до інавгурації популістських урядів, але це не означає, що популістських претендентів не існувало, коли почався відкат. Навпаки, якісні докази з проаналізованих випадків свідчать про те, що такі претенденти сприяли поляризації суспільства, перш ніж вони отримали владу. На основі індексів GSoD загалом 10 країн світу (10 % світових демократій) нині переживають демократичний відкат. Найважчі випадки – Угорщина, Польща, Румунія, Сербія та Туреччина. Також постраждали такі країни, як Індія, Філіппіни та Україна. В Нікарагуа (з 2006 р.) та Пакистані (з 2014 р.) відкат був настільки сильним, що призвів до регресії в гібридність (частковий злам демократії), тоді як процес відкату демократії у Венесуелі призвів до повного демократичного зриву в 2017 році (Populist government and democracy, 2020). Усі ці 10 країн були описані аналітиками як очолювані популістськими урядами або якимись лідерами праворуч або ліворуч від політичного спектра (табл. 3).

Проведений аналіз дозволяє дійти **висновків**, що популізм стає все більш поширеним у перехідних і кризових суспільствах, спираючись при цьому на масову свідомість низки соціальних груп, які дезорієнтовані внаслідок соціальних, економічних, політичних факторів, що призводять до загальної нестабільності у суспільстві, погіршення економічного та соціального рівня життя. В таких умовах популізм активно поширюється, а популістські партії мають значну підтримку у середовищі несформованої політичної та правової культури. З'ясовано, що не досить переконливо визначати популізм

як ідеологію, оскільки тоді цей феномен набуває дещо інших ознак, і його логічно було б ставити поряд з демократією, консерватизмом, фашизмом та іншими ідеологіями. Отже, оскільки популізму як ідеології бракує ключових цінностей і, на відміну від лібералів чи соціалістів, популісти не можуть визначитись, що означає сам популізм за своєю сутністю, він може розглядатися лише як елемент ідеології, її характерна риса.

Таблиця 3

**Епізоди демократичного відступу в наборі даних GSoD
(Populist government and democracy, 2020)**

Рівні демократичного відкату			
Помірний	Важкий	Важкий, що призвів до демократичного зриву	
		Частковий демократичний злам Від демократії до гібридного режиму	Повний демократичний злам Від демократії до недемократії
Індія 2006–2018 Філіппіни 2015–2018 Україна 2010–2018	Угорщина 2006–2018 Польща 2013–2018 Румунія 2017–2018 Сербія 2010–2018 Туреччина 2008–2018	Нікарагуа 2006–2018 Пакистан 2014–2018 Венесуела 1999–2010 Регресовано до гібридного режиму в 2008 р.	Венесуела З гібридного режиму перейшла на недемократію в 2017 р.

Популізм існує в різних версіях. Для країн, що постають перед труднощами економічного характеру та високою нерівністю, властиві політичні партії лівого популізму. Тоді як популістів правого типу виховують проблеми неконтрольованої міграції чи національної безпеки. Популістським політикам легше мобілізувати населення, орієнтуючись на конкретні проблеми, які його хвилюють. Популізм як система цінностей поширений передусім серед верств населення з низьким рівнем політичної та правової культури і розрахований на людей, які не прагнуть раціонально оцінювати дії політиків. Популістські партії не турбують довгострокові наслідки діяльності, їхня мета – одержати підтримку якнайбільшої кількості прихильників у поточний момент.

Явище популізму не є однозначно позитивним чи негативним. Серед негативних сторін популізму є: демагогія, обман, панування ірраціональної поведінки різних диктаторів, що загрожує демократичним цінностям та інституціям. Водночас він має і відносно позитивну сторону. Демонструючи ступінь незадоволеності народу урядовою політикою, він служить своєрідним барометром політичного клімату в країні; привертає увагу до найгостріших нерозв'язаних проблем, що стоять перед суспільством. Досліджуючи популізм та роль популістських партій у партійно-політичній системі різних країн світу, можна стверджувати, що він є наслідком партійної системи, яка не виконує свою представницьку функцію.

Zaslavska O., Posvistak O., Nalimova V. The impact of populist political parties on democracy in the XX–XXI centuries

The article is devoted to the analysis of the problem of populism in modern party and political systems of the world and the study of its impact on democracy. The peculiarities of populist parties are determined: the lack of a clear ideology; opportunity to act in a wide ideological spectrum; drawing attention to the most acute problems of society; populist protests against elites and a simultaneous desire to take their place, and so on. Researchers have found economic (vulnerability of the population through crises; middle class growth; globalization and loss of national control over major political decisions, etc.) and political (crisis of representation of major political parties; more politically aware and mobilized middle class population with high expectations of democracy, political growth, mobilization, protest activity, fragmentation and polarization of the public sphere and politics with the support of social media, transformation of political culture, etc.) factors of growing populism. Researchers have identified the dangers of populism for democracy, as populists often interpret popular support in elections as a mandate that allows them to ignore or disrespect the institutions of democracy. This leads to the usurpation of power by democratically elected governments and the weakening of democratic institutions. The article found that GSoD indices provide empirical evidence of the weakening and undermining of democracy by populist-led governments. These indicators confirm the assumptions about the danger of populism for civil liberties, which underlie the functioning of the media, civil society and the public sphere. The article analyzes the relationship

between populism and democratic retreat and finds that low levels of state support for democracy are associated with an increased likelihood of retreat.

Key words: populism, democracy, GSoD indices, democratic rollback.

Література:

1. Conditions and Consequences of Populism and Democratic Backsliding. URL: researchgate.net
2. Populist government and democracy: An impact assessment using the Global State of Democracy Indices. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/populist-government-and-democracy-impact-assessment-using-gsod-indices.pdf>
3. Populists in Power: Perils and Prospects in 2021. URL: <https://institute.global/sites/default/files/articles/Populists-in-Power-Perils-and-Prospects-in-2021.pdf>
4. The Global State of Democracy Indices. URL: <https://www.idea.int/gsod-indices/#/indices/world-map>
5. Tony Blair Institute for Global Change. URL: <https://institute.global/>
6. Джон Б. Джудіс. Великий вибух популізму: як економічна криза змінила світову політику. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 192 с.
7. Костецька Л. Популізм у сучасних партійно-політичних системах. *Економіка та держава*. 2019. № 1. С. 23–29. URL: <http://ipk.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/zhurnal-E-i-D-Politolohiia-1-2019.pdf#page=23>
8. Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2012. № 2. С. 69–77. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/popul.part_.pdf
9. Filsinger M., Wamsler St., Erhardt J., Freitag M. Identity and populism: The relationship between conceptions of nationhood and populist attitudes. *Nations and Nationalism*. 2021. Vol. 27, Issue 3, P. 656–672.
10. Mavrozacharakis E. Populism and Democracy: An Ambiguous Relationship. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. Vol. 7. 2018. Issue 4. P. 19–35.
11. Gherghina S., Pilet J.-B. Populist Attitudes and Direct Democracy: A Questionable Relationship. *Swiss Political Science Review*. 2021. Vol. 27, Issue 2. P. 496–505.
12. Романюк А. Популізм і розвиток партійної системи в Україні. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку*. Київ : ІПІЕНД, 2012. С. 242–258.

References:

1. Conditions and Consequences of Populism and Democratic Backsliding (2020). Retrieved from: researchgate.net [in English]
2. Populist government and democracy: An impact assessment using the Global State of Democracy Indices (2020). Retrieved from: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/populist-government-and-democracy-impact-assessment-using-gsod-indices.pdf> [in English]
3. Populists in Power: Perils and Prospects in 2021 (2021). Retrieved from: <https://institute.global/sites/default/files/articles/Populists-in-Power-Perils-and-Prospects-in-2021.pdf> [in English]
4. The Global State of Democracy Indices (2020). Retrieved from: <https://www.idea.int/gsod-indices/#/indices/world-map>
5. Tony Blair Institute for Global Change (2020). Retrieved from: <https://institute.global/> [in English]
6. Dzhon, B. Dzhudis (2017). Velyky vybukh populizmu: yak ekonomichna kryza zminyla svitovu polityku [The great explosion of populism: how the economic crisis has changed world politics]. Kharkiv. 192 s. [in Ukrainian]
7. Kostetska, L. M. (2019). Populizm u suchasnykh partiino-politychnykh systemakh [Populism in modern party-political systems]. *Ekonomika ta derzhava*. No. 1 (1). S. 23–29. Retrieved from: <http://ipk.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/zhurnal-E-i-D-Politolohiia-1-2019.pdf#page=23> [in Ukrainian]
8. Lytvyn, V. (2012). Populistski partii u strukturi modernykh partiinykh system krain Tsentralnoi Yevropy: porivnialnyi analiz [Populist parties in the structure of modern party systems in Central Europe: a comparative analysis]. *Osvita rehionu: politolohiia, psykholohiia, komunikatsii*. No. 2. S. 69–77. Retrieved from: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/popul.part_.pdf [in Ukrainian]
9. Filsinger, M., Wamsler, St., Erhardt, J., Freitag, M. (2021). Identity and populism: The relationship between conceptions of nationhood and populist attitudes. *Nations and Nationalism*. Vol. 27, Issue 3, P. 656–672. [in English]

10. Mavrozacharakis, E. (2018). Populism and Democracy: An Ambiguous Relationship. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. 7, 4. P. 19–35. [in English]
11. Gherghina, S., Pilet, J.-B. (2021). Populist Attitudes and Direct Democracy: A Questionable Relationship. *Swiss Political Science Review*. Volume 27, Issue 2. P. 496–505. [in English]
12. Romaniuk, A. (2012). Populizm i rozvytok partiinoi systemy v Ukraini [Populism and the development of the party system in Ukraine]. *Partiina systema suchasnoi Ukrainy: evoliutsiia, tendentsii ta perspektyvy rozvytku*. Kyiv : IPIEND. S. 242–258. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 14.01.2022

Стаття рекомендована до друку 04.02.2022

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ МІЖ ВІЙНОЮ ТА МИРОМ

Козьма В. В.,

доктор політичних наук, доцент,

старший науковий співробітник науково-організаційного центру

Національної академії Служби безпеки України

ORCID ID: 0000-0002-8970-5968

kozma_v@meta.ua

Перспективи міжнародної безпеки тісно пов'язані з розв'язанням споконвічних проблем війни та миру, насамперед на європейському континенті. Тривалий період проживання європейських народів у цій частині світу, їхнє спілкування один з одним виявили численні моделі співіснування – від озброєної конфронтації до формування політичної інтеграції з орієнтацією спочатку на економічний складник, а потім і на соціально-політичне єднання. Створення Європейського Союзу змінило відносини між державами Європи. Усі спірні питання європейські держави зобов'язалися вирішувати мирним шляхом і тісно взаємодіяти у межах загальноєвропейських інститутів. Проте військовий конфлікт на Сході України нагадав про те, що війна не зникла з європейського континенту і Європа знаходиться перед обличчям нових загроз та викликів.

Зростання міжнародної напруженості та загроза масштабного військового конфлікту в Європі стає центральною темою сучасного політичного дискурсу. У статті аналізуються причини збільшення міжнародної конфліктності та нові виклики національній безпеці України. Автор підкреслює, що для розуміння причин важливо з'ясувати, які інтереси переслідують кожна зі сторін конфлікту та яка роль відводиться нашій країні в геополітичному протистоянні по лінії Схід-Захід. Зазначається, що відмінність поглядів Росії та Заходу на міжнародні відносини практично не залишає простору для компромісу щодо України. Озвучені Кремлем вимоги безпеки в поєднанні з «бряканням» зброї на кордонах України викликали неоднозначну реакцію в країнах Європейського Союзу та США. Очевидно, що шантаж Росії дає свої плоди й початок переговорного процесу знаменує собою перегляд європейської політики безпеки. З урахуванням цих обставин автор наголошує на важливості для України бути активним суб'єктом переговорного процесу з метою захисту власних національних інтересів.

Ключові слова: війна, пропаганда війни, безпека, геополітика, національні інтереси.

Постановка проблеми. Геополітичне протистояння в Європі актуалізувало питання війни та миру і стало центральною темою сучасного політичного дискурсу. В цьому контексті детального аналізу потребують національні інтереси України, зокрема, роль та місце нашої країни в обговоренні політики європейської безпеки. Практика міжнародних відносин показує, що для забезпечення та відстоювання своїх прав важливо бути активним суб'єктом міжнародної політики.

Виклад основного матеріалу. Людина – істота унікальна, яка швидко забуває жахіття війни й втрачає відчуття небезпеки. Досить лише однієї сотні років, а інколи й менше, щоб покоління, які виростили в мирі та спокої, почали ставитися до неї як до чогось абстрактного й далекого. І навіть військові дії, що постійно тривають у тій чи іншій частині світу й не мають до нас безпосереднього відношення, рідко знаходять відгук у серцях людей, занурених у бурхливий світ соціальних мереж. З плином часу все, що пережили попередні покоління, набуває характеру давньої історії, а збережені матеріальні пам'ятки перетворюються на туристичні маршрути вихідного дня. Можливо, «коротка історична пам'ять» – це благо, яке лікує людство від травм, отриманих під час війни, чи, навпаки, це ті граблі, які постійно змушують нас повертатися до невивчених уроків історії. Хай там як, але внаслідок легковажного ставлення до історії з'являється стійке відчуття її циклічності та безальтернативності. Свого часу Фрідріх Ніцше зазначав: *«Оскільки ми неодмінно маємо бути продуктами колишніх поколінь, ми є водночас продуктами їхніх помилок, пристрастей і навіть злочинів, й неможливо зовсім відірватися від цього ланцюга»* (Nietzsche, 2013, с. 43). Цілком поділяємо цю думку, адже війна не

є ізольованим соціальним явищем і не виникає раптово, без зв'язку із попередньою життєдіяльністю соціуму. Шкода, що соціум ніяк не може засвоїти, що головним історичним уроком війни є те, що вона не повинна повторюватись.

З цього приводу в науковій літературі не припиняється дискусія щодо вкорінення війни в людську природу, при цьому наголошується, що людство приречене воювати, незважаючи, на якій стадії цивілізованості перебуває. Доказової бази прихильникам такої точки зору шукати довго не треба, досить поглянути хоча б на розвиток європейської цивілізації. Так, за великим рахунком ми побачимо шлях від однієї війни до іншої. Як тут не погодитись з думкою відомого англійського історика Едуарда Гіббона, що *«історія, по суті, лише трохи відрізняється від списку злочинів, нерозсудливостей та лих людського роду»* (Gibbon, 2021, с. 1), проте хочеться вірити, що це не так, що майбутнє в наших руках і є можливості змінити його на краще.

Цим розлогим вступом ми хочемо привернути увагу читачів до проблематики війни та миру, активне обговорення якої набуло останнім часом «пандемічного» характеру. Зазначимо, що в цьому дискурсі найбільш вживаним є слово Україна. На цю обставину слід звернути особливу увагу, адже територія нашої країни розглядається як плацдарм для чергової боротьби між добром і злом, між світлом та темрявою, між Сходом та Заходом, між тоталітаризмом та демократією і т. п. Схоже, євреї помиляються, коли говорять про свою обраність, якщо світ сходиться клином не в Ізраїлі, а в Україні. Тепер по суті.

На початку ХХ століття нобелівський лауреат миру Норман Енджелл у своїй роботі «Велика омана» писав: *«Розмови про війну, хоч би й безпричинні, ведуть до війни. Привчіть дві нації щодня думати про війну, і буде дивом, якщо вони не воюватимуть. Нехай вони щодня протягом двох або трьох років займаються обговоренням війни, хоча б і заперечуючи її можливість; цим вони зроблять війну вельми можливою. Обговорюйте війну, заперечуйте наявність причин для неї, і ви її викличете. Я хочу сказати цим, що ніякого значення не матиме те, що ви постійно будете протестувати проти можливості війни; досить уже того, що ви весь час говорите про неї. Не те важливо, що цей предмет постійно займає ваші думки. Він стає манією, починається підсвідомий процес, що прагне висновку, з яким розумне мислення немає нічого спільного»* (Angel, 2021, с. 290).

Це було сказано більше ніж 100 років тому. Світ пережив жажіття двох світових війн, а тематика виступу Нобелівського лауреата миру 2021 року Дмитра Муратова ідентична: *«У нас у країні (і не лише у нас) популярна думка: ті політики, які уникають крові, – слабкі люди. А ось погрожувати світові війною – обов'язок справжніх патріотів. Влада активно продає ідею війни. Під впливом агресивного маркетингу війни люди зникають до думки про її допустимість. Уряди та близькі до них пропагандисти несуть всю повноту відповідальності за мілітаристську риторіку на державних телевізійних каналах»* (Muratov, 2021).

Ясна річ, постійні повідомлення про можливий початок великої війни, обговорення цієї теми на різноманітних ток-шоу створюють у суспільстві відчуття страху та невідворотності небезпеки. Різноманітні «телевізійні експерти» формують у широких мас населення викривлене уявлення про дійсність. Люди вірять словам самовпевнених шарлатанів, втрачаючи здатність до критичного мислення. *«За часів загальної паніки та сумнівів люди охоче приєднуються до думки, в якій відчувається найбільша впевненість, хоча часто це буває найменш обґрунтована думка»* (Carlyle, 1991, с. 264).

Нещодавні емпіричні дослідження показують, до чого призводить пропаганда війни. Так, згідно з даними опитування російської недержавної дослідницької організації «Левада-центр», проведеного 25 листопада – 1 грудня 2021 року, 36 % росіян вважають війну з Україною цілком імовірною. При цьому 38 % вважають війну між двома країнами малоімовірною, ще 15 % повністю виключають таку можливість (Levada Center, 2022).

Схожа картина і в нашій країні. За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного 13–16 грудня 2021 року, половина українців вірять, що Росія нападе на Україну. 49,2 % українців вважають реальною загрозою вторгнення Росії на територію України, 41,4 % думають, що напад не буде (KIIS, 2022).

Спробуємо розібратися, що стало головною причиною збільшення мілітаристських настроїв населення обох країн і чи є реальні загрози широкомасштабного військового втручання Росії у внутрішні справи України.

З чого починаються війни? З ліній. Червоних, зелених, синіх. Придуманих у головах людей, намальованих на картах, накреслених палкою на землі: *«...Рем, насміхаючись з брата, перескочив через нові стіни, й Ромул у гніві вбив його, вигукнувши: «Так загине кожен, хто перескочить через мої стіни»* (Livy Titus, 1989, с. 14). Залишається з'ясувати, хто в наш час малює ці лінії і яке місце між ними відводиться Україні. Не будемо витрачати час на довгі пошуки, адже «художник» нам добре відомий. Єдине, що відрізняє його від засновника вічного міста, – це те, що до нього у двір «братній народ» (так він його називає) не входить і на землі його не зазіхає. А тепер серйозно. В міжнародній

політиці не заведено оперувати категоріями родинних зв'язків (*інша справа політика внутрішня*). Не існує там братів, сестер, кумів чи сватів, однокласників та друзів. Є лише інтереси, і в кожного вони свої. Засоби досягнення цих інтересів теж різняться, і війна чи загроза війни – один із них. Свого часу Карл фон Клаузевіц зазначив, що *«війна у суспільстві – війна цілих народів, і до того ж народів цивілізованих, завжди випливає з політичного стану й викликається лише політичними мотивами. Вона, таким чином, є політичним актом»* (Clausewitz, 2020, с. 21). Кращого пояснення природи війни годі й шукати.

Так звані червоні лінії для Росії – це насамперед коло її геополітичних інтересів у пострадянських республіках, а загроза вторгнення в Україну – один зі засобів вплинути на інших геополітичних акторів, що переслідують свої інтереси у цьому регіоні. Йдеться перш за все про США та Європейський Союз. Примітно, що інтереси самої України мають другорядне значення, оскільки в геополітичному плані жодною зі сторін наша країна не розглядається як самостійний гравець. Останні перемовини президентів США та Росії – лише тому підтвердження.

У чому полягають геополітичні інтереси нашого північного сусіда і що пропонує сьогодні Росія для своїх опонентів, щоб «запобігти небезпечним «військово-технічним» рішенням:

1) офіційно дезавуювати рішення Бухарестського саміту НАТО 2008 року про те, що «Україна та Грузія стануть членами НАТО»;

2) юридично закріпити домовленості про нерозміщення США та іншими країнами НАТО ударних систем озброєнь, що створюють загрозу Росії, на території сусідніх із нею країн, як тих, що входять, так і тих, що не входять до НАТО;

3) відвести райони оперативних навчань на узгоджену відстань від лінії дотику Росія – НАТО;

4) узгодити граничну дистанцію зближення бойових кораблів та літаків для запобігання небезпечній військовій діяльності, насамперед у Балтійському та Чорноморському регіонах;

5) відновити регулярний діалог між оборонними відомствами по лінії Росія – США та Росія – НАТО;

6) Вашингтону, який ініціював при Трампі вихід із договору по РСМД, приєднатися до одностороннього російського мораторію на розгортання наземних ракет середньої та меншої дальності у Європі (Lipsky, 2022).

Очевидно, ці тези стануть найближчим часом предметом складних і тривалих переговорів, торгів та домовленостей. Не думаю, що йдеться про так звану «другу Ялту», але якщо переговорний майданчик запрацює, це означатиме, що Росія, використовуючи військовий шантаж, досягла своєї мети і вся риторика останніх місяців була спрямована саме на досягнення цієї цілі. Ми не беремося в цій публікації аналізувати, хто чим поступиться і які ще лінії будуть накреслені, проте з історичного досвіду добре відомо, чим закінчуються подібні перемовини, особливо якщо вас туди не запрошують. Виникає питання, що робити Україні? Спробуємо відповісти на нього з позиції реальної політики. Наголошуємо, що головна мета реальної політики – це домінування національних інтересів. Таким чином, для їх активного відстоювання, з огляду на обставини, пропонуємо декілька кроків, а саме:

1. У міжнародних перемовинах з питань європейської безпеки важливо бути стороною переговорного процесу й по можливості уникати риторики «червоних ліній». Не в наших інтересах оперувати такими категоріями, оскільки варто пам'ятати, що чітко встановлена позиція, від якої не можна відступити, неодноразово призводила до кровопролиття. Уже сьогодні потрібно шукати будь-які важелі, щоб не допустити формату «про Україну без України».

2. В інтересах України припинити бойові дії на Сході та повернути Донбас під свій контроль. Нині цей пункт має стати головним і бути включеним у порядок денний майбутніх перемовин. Допоки тривають бойові дії в тій чи іншій частині Європи, не може бути й мови про тривалий мир та безпеку в цій частині світу. Будь-які угоди матимуть лише тимчасовий характер. У розв'язанні цього питання є поле для дипломатичних маневрів включно з миротворчою місією ООН.

3. З огляду на важливість попереднього пункту, питання Криму, на нашу думку, варто розглядати окремо з чітко виробленою стратегією та зваженими тактичними кроками її реалізації. Коротко аргументуємо свою позицію. По-перше, чи можливо в найближчій перспективі одночасно повернути контроль над Донбасом та Кримом? Очевидно, що ні. По-друге, чи можливо повернути контроль спочатку над Донбасом, а в перспективі і над Кримом? Думаю, що так. Тут важливий час і в першому випадку він працює проти нас.

4. Потрібно припинити істерію та не використовувати небезпеку війни як елемент політичного тиску на Європейський Союз чи НАТО з метою набуття членства в цих організаціях. Вкрай важливо сьогодні мати на своєму боці сильних союзників.

Варто бути реалістами й зрозуміти нарешті, що ніхто воювати за Україну не буде, а «серйозні кроки», якими нас буцімто будуть захищати виглядатимуть приблизно так: *«Американські чиновники розглядають можливість застосування жорстких заходів експортного контролю»*,

які підірвуть російську економіку, якщо в Москві ухвалять рішення про вторгнення в Україну. США вдарять Росію по імпорту смартфонів та авіазапчастин у разі вторгнення в Україну» (Music, 2022). Так, безумовно, це поставить Росію на коліна і вона змушена буде одразу забиратися з України, повернувши нам не лише окупований Крим та Донбас, а всі українські землі аж до Дону. Цей саркастичний випадок має на меті не образити кого-небудь, а лише привернути увагу теперішньої політичної верхівки України до реального стану речей, суть яких проста і зрозуміла – наш захист лише в наших руках і не варто так гучно стукати у двері, які не скоро відчиняться. Тим паче, коли цей стукіт починає дратувати та відволікати від вирішення «нагальних внутрішньоевропейських проблем». Всьому свій час і місце.

Окремо слід відзначити ще одну особливість актуалізації проблематики війни та миру. Привертає до себе увагу позиція західних партнерів України, які чомусь лише зараз вкрай занепокоєні, що Росія погрожує Україні збройним втручанням. Хіба це великий секрет, що російські війська з 2014 року беруть активну участь у бойових діях на Донбасі? Для українського народу війна триває не один рік і майже щодня гинуть наші громадяни. Кількість жертв вираховується вже десятками тисяч. Отже, цікаво, що стало причиною загострення ситуації й чому про можливу велику війну в Європі заговорили саме зараз? На нашу думку, причин декілька.

По-перше, Росія, використовуючи залежність (особливо в зимовий період) багатьох країн Євросоюзу від російських енергоносіїв, змушує ці країни до поступливості у питаннях антиросійських санкцій та запуску «Північного потоку 2». Загроза війни є дієвим механізмом перевірки на міцність позиції ЄС. Декількох місяців шантажу з боку Росії виявилось досить, щоб окремі країни Європейської спільноти заявили про свої «особливі» умови приєднання до посилення санкцій у разі агресії Росії. Так, наприклад, Міністр закордонних справ Австрії заявив, що ЄС введе швидкі та жорсткі санкції проти Москви в разі вторгнення в Україну, але, за його словами, Австрія виступає за те, аби обмеження не стосувалися газового сектору. Схожу позицію займають і інші країни ЄС.

По-друге, Росія вдало використовує момент відсутності в Європі авторитетного лідера, здатного об'єднати та узгодити позиції всіх країн-членів ЄС. Не секрет, що цим лідером була канцлер Німеччини Ангела Меркель. Її вплив на зовнішню політику ЄС був значним, а авторитет беззаперечним. Консолідаційний центр, яким була Ангела Меркель, сьогодні в Європі відсутній і це дає можливість Кремлю проводити активну політику «розділяй і володарюй».

По-третє, невдалий вивід американських військ з Афганістану спонукав Росію до підняття ставок у геополітичній боротьбі. Схоже, що США за президента Байдена не готові втручатися в новий військово-політичний конфлікт і готові домовлятися з Москвою за сфери впливу. Насамперед це стосується питання розширення НАТО. Тут Вашингтону складно приймати самостійне рішення, оскільки на кону стоїть міжнародний авторитет США і зокрема довіра Європи до свого союзника. До чого призведе тиск з боку Росії, покаже найближчий час, єдине, що можемо зараз прогнозувати, – це непоступливість у цьому питанні президента Росії В. Путіна.

По-четверте, розбалансованість та слабкість владно-управлінської вертикалі в Україні, зростання конфліктності між різними політичними акторами, відсутність досвідченої професійної команди створює сприятливі умови для зовнішнього втручання та тиску на увесь державний механізм. Мета такого тиску цілком зрозуміла – зробити все можливе, щоб завадити консолідації та зміцненню української державності.

Висновки. Узагальнюючи, можна висловити припущення, що теперішня Росія в наступних перемовинах із Заходом намагатиметься використовувати будь-які засоби для закріплення своїх позицій на певний проміжок часу. Це не означає, що зміна влади в Кремлі призведе в майбутньому до кардинальних змін у зовнішній політиці Росії. Ті, хто плекають таку надію, погано вивчали історію. В національних інтересах України на цьому історичному етапі зробити все можливе, щоб стати активним суб'єктом регіональної політики та долучитися до обговорення проблем європейської безпеки. І наостанок, все сказане вище не матиме жодного значення, якщо національні інтереси України не міститимуть у собі значне, швидке й відчутне покращення рівня життя громадян країни. Цей пункт найважче виконати, оскільки він передбачає наявність у політиці людей з високими особистими якостями, які здатні інтереси суспільства поставити вище власних інтересів.

Kozma V. National interests of Ukraine between War and Peace

The prospects for international security are closely linked to solving the age-old problems of war and peace, especially on the European continent. The long period of residence of European peoples in this part of the world, their communication with each other revealed numerous models of coexistence from armed confrontation to the formation of political integration with focus first on the economic component

and then on socio-political unity. The creation of the European Union has changed relations between European countries. European states have committed themselves to resolving all disputes peacefully and to cooperating closely within the framework of pan-European institutions. However, the military conflict in Eastern Ukraine has reminded us that the war has not disappeared from the European continent and that Europe is facing new threats and challenges.

Rising international tensions and the threat of large-scale military conflict in Europe are becoming a central theme of contemporary political discourse. The article analyzes the reasons for the increase in international conflict and new challenges to Ukraine's national security. The author emphasizes that in order to understand the reasons, it is important to find out what interests each of the parties to the conflict pursues and what role our country plays in the East-West geopolitical confrontation. It is noted that the difference in views of Russia and the West on international relations leaves little room for compromise on Ukraine. The Kremlin's demands for security combined with the "rattling" of weapons on Ukraine's borders have provoked mixed reactions in the European Union and the United States. It is clear that Russia's blackmail is bearing fruit and the start of the negotiation process marks a revision of European security policy. Given these circumstances, the author emphasizes the importance for Ukraine to be an active subject of the negotiation process in order to protect its own national interests.

Key words: war, war propaganda, security, geopolitics, national interests.

Література:

1. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни; Казус Вагнера: Эссе. Санкт-Петербург : Издательская группа «Лениздат», Команда «А», 2013. 192 с.
2. Гиббон Э. Закат и падение Римской империи. Книга 1. Санкт-Петербург : Азбука, Азбука-аттикус, 2021. 832 с.
3. Норман Энджелл. Великое заблуждение. Очерк о мнимых выгодах военной мощи наций. Киев : Центр учебной литературы, 2021. 364 с.
4. Муратов Д. Антитот от тирании. Речь главного редактора «Новой газеты» на вручении Нобелевской премии мира. *Новая газета*. 2021. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/12/10/antidot-ot-tiranii> (дата звернення: 11.12.2021).
5. Карлейль Т. История Французской революции. Москва : Мысль, 1991. 575 с.
6. Левада-Центр. URL: <https://www.levada.ru/2022/01/18/nas-vtyagivayut-v-voynu/> (дата звернення: 18.01.2022).
7. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083&page=1> (дата звернення 20.01.22).
8. Ливий Тит. История Рима от основания города. Том I. Москва : «Наука», 1989. 575 с.
9. Клаузевиц К. фон. О войне. Харьков : Фолио, 2020. 639 с.
10. Липский А. Давайте поговорим, без нервов. *Новая газета*. 2022. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/12/22/davaite-pogovorim-bez-nervov> (дата звернення: 22.12.2021).
11. Музика І. Reuters: США вдарять Росію по імпорту смартфонів та авіазапчастин у разі вторгнення в Україну. *Лісвий берег*. 2022. URL: https://lb.ua/world/2021/12/22/501508_reuters_ssha_vdaryat_rosiyu_importu.html (дата звернення: 22.12.2021).

References:

1. Nytsshe, F. (2013). O polze y vrede ystoryy dlya zhyzny; Kazus Vahnera: Esse [About the benefits and harms of history for life; The Wagner Case: An Essay]. Sankt-Peterburh : Yzdatelskaya hruppa "Lenyzdat", Komanda "A", 2013. 192 s.
2. Hybbon, E. (2021). Zakat y padenye Rymской ymperyy. Knyha 1 [Decline and Fall of the Roman Empire. Book 1]. Sankt-Peterburh : Azbuka, Azbuka-attykus, 2021. 832 s.
3. Norman, Endzhell. (2021). Velykoe zabluzhdenye. Ocherk o mnyymkh vyhodakh voennoy moshchy natsyy [Great delusion. An Essay on the Imaginary Benefits of the Military Power of Nations] Kyev : Tsentr uchebnoy lyteratury, 2021. 364 s.
4. Muratov, D. (2021). Antydor ot tyranyy. Rech glavnoho redaktora "Novoy hazety" na vruchenyy Nobelevskoy premyy myra [An antidote to tyranny. Speech by the Editor-in-Chief of Novaya Gazeta at the Nobel Peace Prize]. *Novaya hazeta*. 2021. Retrieved from: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/12/10/antydor-ot-tyranyy> (data zvernennyya: 11.12.2021).
5. Karleyl, T. (1991). Ystoryya Frantsuzskoy revolyutsyy [History of the French Revolution] Moskva : Mysl, 1991. 575 s.

6. Levada-Tsentr. Retrieved from: <https://www.levada.ru/2022/01/18/nas-vtyagyvayut-v-voynu/> (data zvernennyya: 18.01.2022).
7. KMIS. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1083&page=1> (data zvernennyya 20.01.22).
8. Lyvy Tyt. (1989). Ystoryya Ryma ot osnovanyya horoda. Tom I [History of Rome from the founding of the city. Volume I]. Moskva : "Nauka", 1989. 575 s.
9. Klauzevyts, K. fon. (2020). O voyne [About war]. Kharkov : Folyo, 2020. 639 s.
10. Lypsky, A. (2021). Davayte pohovorym bez nervov [Let's talk without nerves]. *Novaya hazeta*. 2022. Retrieved from: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/12/22/davayte-pogovorym-bez-nervov> (data zvernennyya: 22.12.2021).
11. Muzyka, I. (2021). Reuters: SShA vdaryat Rosiyu po importu smartfonyv ta avyazapchastyn v razy vtornhennyya v Ukraynu [The United States will hit Russia on imports of smartphones and aircraft parts in the event of an invasion of Ukraine]. *Livyi bereh*. 2022. Retrieved from: https://lb.ua/world/2021/12/22/501508_reuters_sshavdaryat_rossiyu_importu.html (data zvernennyya: 22.12.2021).

Стаття надійшла до редакції 16.02.2022

Стаття рекомендована до друку 22.02.2022

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ПІСЛЯ ВИХОДУ З ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Митрощенко В. І.,

аспірантка

Маріупольського державного університету

ORCID ID: 0000-0002-4403-3969

7225sv@gmail.com

Досліджено основні тенденції та перспективи трансформації політичних партій Великої Британії після виходу держави з Європейського Союзу. Наголошується, що останніми роками політична система Великої Британії розвивається і трансформується під безпосереднім впливом суспільної дискусії щодо доцільності чи недоцільності перебування держави в Європейському Союзі, результатом якої стало ухвалення на референдумі політичного рішення про вихід з ЄС та подальша реалізація даного рішення на організаційно-інституціональному рівні. Доведено, що трансформація партійної системи може мати як прогресивний, так і регресивний характер, залежно від характеру зовнішніх та внутрішніх змін, що відбуваються під впливом цілісного комплексу суспільно-політичних чинників. Зазначається, що до якісних та кількісних характеристик будь-якої партійної системи як об'єкта трансформаційних змін, як здається, доцільно віднести такі: модель партійної системи; кількість політичних партій, які реально претендують на участь у формуванні та реалізації політичного курсу держави; правова (формальна) інституціоналізація політичних партій; партійні ідеології, програми, передвиборні платформи; громадська думка щодо оцінки діяльності як окремих політичних партій, так і партійної системи в цілому; результати політичних виборів; рівень дефрагментації та регіоналізації партійної системи. Визначено провідну роль Консервативної партії у процесі підготовки, проведення та імплементації результатів референдуму щодо доцільності перебування Великої Британії в ЄС, що відповідає традиційній консервативній ідеології протекціонізму та визначальної ролі суверенної національної держави у політичних та економічних процесах. Зроблено висновок про британський вектор інтеграції як принципову позицію Консервативної партії, який сприймається в якості альтернативи ідеї європейської інтеграції у сенсі створення спільних європейських інститутів, діяльність яких значною мірою ґрунтується на наднаціональних джерелах права. Доведено, що традиційний лівий та лівоцентристський електорат Лейбористської партії частково був перетягнутий популістськими партіями з соціалістичними за своєю сутністю соціально-економічними гаслами, такими, як, наприклад, Reform UK. Передбачається, що в умовах харизматично-особистої обумовленості сучасної світової політики наявну електоральну ситуацію може дещо змінити поява на чолі Лейбористської партії сильного, яскравого і водночас поміркованого у політичних та соціально-економічних поглядах лідера, що є важливим чинником передвиборних політичних технологій.

Ключові слова: Велика Британія, політичні партії, партійна система, Європейський Союз, трансформація, Консервативна партія, Лейбористська партія.

Постановка проблеми. Останні два роки політичного, соціально-економічного, культурного та правового розвитку Великої Британії характеризуються наслідками унікальної події, що вперше відбулася протягом існування Європейського Союзу (далі – ЄС) – добровільного виходу держави зі складу даного інтеграційного об'єднання (т. зв. «брекзиту» – від англ. Brexit). Слід зазначити, що процеси європейської інтеграції, що інтенсивно розвивалися на європейському континенті останні десятиріччя, отримали перший подібний прецедент зворотного, дезінтеграційного характеру, який не в останню чергу був реалізований за участю основних політичних партій країни, перш за все – правлячої Консервативної партії як політичного інституту, через структуру якого був здійснений механізм

обговорення, призначення референдуму та імплементації його результатів до державної політики, включаючи їх остаточне практичне виконання 31 січня 2020 р.

Наслідки та подальші тенденції впливу реалізованого Великою Британією курсу на вихід з ЄС потребують поглибленого аналізу та осмислення на доктринальному політологічному рівні, адже означені події є, крім іншого, одним з основних джерел впливу на стан та розвиток британських політичних партій, перш за все – двох основних, які мають реальний вплив на формування та реалізацію загальнодержавної політики Об'єднаного королівства у різних сферах суспільних відносин через участь у кадровій комплектації парламенту, уряду та інших органів публічної влади у відповідності до управлінської вертикалі.

Проблематика як функціонування партійної системи Великої Британії як в історико-правовому вимірі, так і в контексті сучасних дезінтеграційних процесів досліджувалась, серед інших, у роботах таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як А. Болл (Ball, 1987, с. 420), М. Дюверже (Дюверже, 2000, с. 538), К. Джанда (Джанда, 1997, с. 84–143), Г. Кокс (Cox, 1987, с. 300), К. Лоусон (Lawson, 1976, с. 261), Д. Сарторі (Sartori, 1978, с. 300), Ю. Шведа (Шведа, 2004, с. 528).

Мета статті. Метою статті є встановити найважливіші тенденції та перспективи трансформації політичних партій Великої Британії після виходу країни з ЄС.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи тенденції та перспективи трансформації політичних партій Великої Британії після виходу країни з ЄС, перш за все, слід правильно інтерпретувати та зрозуміти саме термінологічне поняття «трансформація», виходячи з сучасних наукових уявлень про вказаний діалектично обумовлений процес.

У даному контексті необхідно відзначити, що Словник іншомовних слів визначає трансформацію (лат. transformation) як зміну, перетворення, виду, форми, істотних властивостей чого-небудь (Словник іншомовних слів, 2000, с. 584). Н. Дармограй визначає трансформацію як «систему, що охоплює весь спектр суспільних відносин, а саме політику, економіку, соціальну структуру, керування, культуру й духовну сферу» (Дармограй, 2005, с. 41).

Більше того, виходячи з лексичної етимології, під трансформацією, як вбачається, методологічно коректно розуміти будь-які зміни партійної системи, а не лише демократичні, доцільні або прогресивні, адже, наприклад, партійна система Німеччина зазнала суттєвих змін, тобто, іншими словами, трансформувалася до кардинально іншої моделі, після приходу до влади Націонал-соціалістичної партії, але ці трансформації, що реально відбулися на політичному полі держави, жодним чином не були прогресивними або такими, що сприяли демократичному розвитку суспільства, а навпаки відкинули німецьку політичну систему на рівень однопартійності, іманентно притаманної тоталітарним політичним режимам.

Подібним чином явище трансформації з філософських позицій розкриває М. Михальченко: «... трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій у будь-якому напрямку: уперед, назад, убік, по колу, тощо...» (Михальченко, 2001, с. 68), тобто ще раз варто наголосити, що фактична трансформація партійної системи автоматично ще не означає її прогресивного розвитку або прогресивної модернізації з метою розбудови оптимальної моделі її відповідності існуючому стану суспільних відносин та рівню як наявних, так і потенціальних суспільних потреб, а отже, жодним чином не можна автоматично робити висновок щодо позитивного чи прогресивного характеру трансформаційних змін, які зазнають британські політичні партії та партійна система Великої Британії загалом протягом 2020–2022 рр.

При цьому термін «трансформація суспільства» дає можливість охарактеризувати процеси, що фактично відбуваються у певному суспільстві на тому чи іншому конкретно-історичному етапі його розвитку (у даній статті розглядається саме період 2020–2022 рр., тобто після остаточного формального виходу Великої Британії з ЄС по сьогоднішній день). Так, Д. Белл виділяє три аспекти соціальних трансформацій: техніко-економічну трансформацію, що розвивається за законами ефективності; відносини власності; політичний й культурний розвиток. При цьому, на погляд вченого, всі аспекти є незалежними, але можуть впливати один на одного (Белл, 1976, с. 29). Це можна прослідкувати і на прикладі основних британських партій, адже, наприклад, культурологічне питання самоідентифікації британської політичної нації перманентно переходить до положень виборчих маніфестів та конституцій політичних партій в частині обмеження міграції та протекціонізму щодо британських робітників у різних галузях національної економіки.

Отже, на підставі аналізу основних методологічних позицій щодо сутності трансформації як соціального процесу трансформацію партійної системи можна визначити як суттєву зміну якісних та кількісних характеристик національної чи наднаціональної партійної системи еволюційного або стрибкоподібного характеру, яка може мати як прогресивні, так і регресивні наслідки для суспільного розвитку.

До якісних та кількісних характеристик будь-якої партійної системи як об'єкта трансформаційних змін, як здається, доцільно віднести такі: а) модель партійної системи; б) кількість політичних партій, які реально претендують на участь у формуванні та реалізації політичного курсу держави;

в) правова (формальна) інституціоналізація політичних партій; г) партійні ідеології, програми, передвиборні платформи; д) громадська думка щодо оцінки діяльності як окремих політичних партій, так і партійної системи в цілому; е) результати політичних виборів; ж) рівень дефрагментації та регіоналізації партійної системи.

Отже, доцільно провести дослідження наслідків та тенденцій трансформації політичних партій Великої Британії протягом останніх двох років (у період з 31 січня 2020 р. по теперішній час) саме за вказаними критеріальними ознаками, що визначають подальший розвиток партійної системи країни у принципово нових суспільно-політичних внутрішніх та зовнішніх умовах.

За моделлю партійна система Великої Британії традиційно залишається двопартійною, за якої кількість політичних партій є необмеженою, але реальний розподіл владних повноважень і можливостей відбувається між двома найбільш популярними. Подібна модель обумовлюється особливостями виборчого законодавства та конституційним регулюванням порядку і способу формування вищих органів публічної влади.

Слід зазначити, що за результатами дострокових виборів до британського парламенту 12 грудня 2019 р., які відбулися напередодні остаточного виходу країни з ЄС і на сьогодні залишаються останніми та чинними, свої позиції зміцнила Консервативна партія, збільшивши кількість місць у Палаті громад до 365 з 650 (2019 United Kingdom general election), що порівняно з 318 мандатами, здобутими на парламентських виборах 2017 р., становить зростання на 47 місць. Натомість Лейбористська партія втратила 59 мандатів, здобувши 203 місця проти попередніх 262, що означає гірший результат даної політичної сили починаючи з 1935 р. (2017 United Kingdom general election).

Подібні результати основних британських партій, як вбачається, можна пояснити декількома ключовими чинниками політичного, соціально-економічного, культурного, інформаційно-комунікаційного та психологічного характеру.

По-перше, Консервативна партія Великої Британії залишається правлячою політичною силою протягом усього періоду висунення ініціативи, підготовки, проведення та імплементації результатів референдуму про вихід з ЄС, уособлюючи у своєму електоральному образі прагнення значної частини виборців до якомога швидшого завершення переговорів з ЄС та подальшої концентрації на внутрішніх, зокрема соціально-економічних, справах. Крім того, саме Консервативна партія, поряд як з радикально-націоналістичними, так і з помірковано-націоналістичними партіями «другого» та «третього» ешелонів активно використовувала достатньо популістичну риторику щодо переваг самостійного курсу держави порівняно з існуючим на той момент високим рівнем європейської міждержавної інтеграції, навіть на тлі особливих умов перебування Великої Британії в ЄС та значно менший ступінь підпорядкування її політичної, правової, соціально-економічної системи загальним європейським принципам, нормам, стандартам.

В якості прикладу особливого становища Великої Британії в ЄС, що знайшло своє відображення і в лозунгах основних політичних партій у формі закликів до посилення самостійності та незалежності в ухваленні стратегічних рішень, можна навести тривалий переговорний процес щодо Єдиного міграційного простору, який представляє собою договір про вільне пересування через кордони, в чомусь подібний до Шенгенської угоди, між Республікою Ірландія, Великою Британією та британськими коронними володіннями Островом Мен, Гернсі та Джерсі, підписаний ще в 1923 р. Цікаво, що британські заморські території при цьому не беруть участі в угоді (тобто йдеться про звужене розуміння британської політичної, соціально-економічної та культурної єдності). На підставі цієї угоди, яка, втім, не є юридично обов'язковою, внутрішні кордони Єдиного міграційного простору підлягають мінімальному або жодному контролю, і громадяни Ірландії та Великої Британії можуть перетинати їх із мінімальною перевіркою документів, окрім деяких виключень. У вересні 2016 р. уряди Великої Британії та Ірландії розробили чернетку плану, відповідно до якого після «брекзиту» в ірландських аеропортах та морських портах застосовуватиметься британський міграційний контроль, щоб Велика Британія могла контролювати міграцію громадян ЄС (окрім громадян Ірландії) через відкритий кордон із Великою Британією. Цей план міг би запобігти необхідності паспортного контролю між Республікою Ірландія та Північною Ірландією. Але ця угода так ніколи і не була завершена та була розкритикована деякими політичними партіями в Республіці Ірландія. 23 березня 2017 р. було остаточно оголошено, що британським міграційним офіцерам не буде дозволено працювати в ірландських аеропортах та морських портах. В червні 2017 р. уряд Великої Британії, сформований із представників Консервативної партії, опублікував свою позицію щодо майбутнього правового становища громадян ЄС на території Великої Британії, в якому було зазначено, що Велика Британія бажає захистити домовленості щодо Єдиного міграційного простору, і що ірландські громадяни, які живуть у Великій Британії, не потребуватимуть підтвердження їхнього права на проживання. Іншими словами, у даному питанні можна відзначити спрямованість Консервативної партії на забезпечення британської єдності у широкому сенсі цього поняття. Таке розуміння включає, окрім громадян Об'єднаного Королівства, також

і ірландців, на тлі дистанціювання та ізоляції від загальних європейських процесів створення спільних кордонів та загальних міграційних правил. Іншими словами, програми, заяви та дії правлячої британської партії протягом останніх років фактично ставлять за мету зміцнення та, до певної міри, відродження британської культурної та політичної ідентичності на протигагу європейській у тому сенсі, як її розуміють спільні інститути ЄС.

По-друге, лівоцентристський електорат Лейбористської партії, традиційно основою якого є робітники, частково був перетягнутий популістськими партіями з соціалістичними за своєю сутністю соціально-економічними гаслами, такими, як, наприклад, Reform UK, раніше відома та створена як партія Brexit (перейменування та переформатування відбулося 6 січня 2021 р.). Вказаний процес посилюється у момент найвищого розпалу суспільних дебатів щодо доцільності запуску дезінтеграційного механізму для задекларованої мети захисту результатів референдуму. Аналіз виборчих маніфестів партії Reform UK (так само, як і її попередниці Brexit) дозволяє визначити такі її основні політичні цілі та завдання: не допустити продовження перехідного періоду Brexit (це гасло, як здається, значно додало електоральної підтримки партії у період суспільної втоми від довготривалого процесу імплементації результатів референдуму протягом 2016–2020 рр.); не допустити приватизації Національної служби охорони здоров'я (NHS); скорочення імміграції; зниження ПДВ на внутрішнє паливо; заборона Великобританії експортувати свої відходи; надання безкоштовного ширококутового доступу в неблагополучних регіонах; скасування плати за телевізійну ліцензію; скасування податку на спадщину; будівництво високошвидкісних магістралей; скасування відсотків за студентськими кредитами; зміна планування з метою допомогти у будівництві приватних будинків; реформування Верховного суду; реформування систему голосування, з метою посилення її представницького характеру; скасування палати лордів; подання петицій про відкликання депутатів, які змінюють партію; реформа системи голосування поштою для боротьби з шахрайством; впровадження громадянської ініціативи для скликання референдумів з урахуванням 5-мільйонного порогу зареєстрованих підписів виборців та обмежень щодо часу на повторне голосування (Brexit Party: 12 key policies explained).

Як можна побачити, переважна більшість передвиборних лозунгів партії Reform UK: а) має яскраво виражений популістський зміст, побудований на загостренні певних суперечностей між різними групами у соціумі (яскравим прикладом є ідея щодо скасування Палати лордів); б) розрахована на отримання голосів протестного електорату, не задоволеного своїм соціально-економічним становищем, зокрема високими податками та недостатньою соціальною допомогою; в) націоналістично-шовіністичний та ізоляційний характер деяких положень (зокрема, щодо радикального обмеження імміграції до країни); г) взаємопов'язане поєднання соціалістичної (лівої) спрямованості підходів до вирішення соціально-економічних суспільних проблем та консервативно-націоналістичної (правої) ідеології у питаннях зовнішньої і міграційної політики; д) є ситуативними, тобто спрямованими на задоволення політичної кон'юнктури та короткотермінових, резонансних запитів виборців у поточний момент.

По-третє, нове керівництво Лейбористської партії в особі її обраного після «брекзиту» у 2020 р. лідера, колишнього тіньового міністра зі справ виходу Великої Британії з ЄС та Генерального прокурора Англії та Уельсу Кіра Стармера, якого в цілому вважають менш радикальним політиком у порівнянні з попереднім очільником партії Дж. Корбіном, в умовах серйозної поразки на парламентських виборах 2019 р. намагається протягом 2020–2022 рр. повернути «лівий» електорат, зокрема, шляхом висунення партійних ініціатив щодо: скасування антипрофспілкових законів; націоналізації пошти, залізниці, водопостачання та електромереж; законодавчої заборони збройного втручання за кордоном; перегляду військово-промислових контрактів; спрямування зусиль на збереження клімату тощо (Starmer, 2020).

Щодо терміну перехідного періоду у відносинах з ЄС, то К. Стармер зазначав, що включення конкретної дати закінчення переговорів з ЄС (31 грудня 2020 р.) до законодавства «було помилкою, оскільки не відомо, що може статися» (Walker, 2020). Крім того, К. Стармер декларує своїм завданням зберегти Велику Британію в єдиному внутрішньому ринку ЄС (Ананьева, 2020: 70).

Водночас позиції Консервативної партії на сьогодні залишаються достатньо міцними, довіра до уряду перевищує 50 % (Кертис, 2020), що у британському суспільстві не є частим соціологічним явищем, і за прогнозами деяких фахівців ця партія має усі можливості залишатися при владі і формувати уряд щонайменше до 2029 р. (Ананьева, 2020: 74).

На погляд деяких дослідників, в умовах харизматично-особистої обумовленості сучасної світової політики наявну електоральну ситуацію може дещо змінити поява на чолі Лейбористської партії сильного, яскравого і водночас поміркованого у політичних та соціально-економічних поглядах лідера на кшталт Т. Блера, епоха якого була найуспішнішою з точки зору виборчих перемог у сучасній історії вказаної політичної сили (What was the result of the 2020 Labour Party leadership and deputy leadership contests?). Подібна точка зору вбачається правильною, зважаючи на постійні зміни керівництва лейбористів, що має наслідком значні коливання партійних поглядів та бачення стратегії політичних процесів у кожний черговий передвиборний період.

Висновки. У цілому, в результаті тенденцій та перспектив трансформації британських політичних партій після виходу держави з ЄС (2020–2022 рр.) можна зробити такі найважливіші науково-практичні висновки: а) трансформацію партійної системи можна визначити як суттєву зміну якісних та кількісних характеристик національної чи наднаціональної партійної системи еволюційного або стрибкоподібного характеру, яка може мати як прогресивні, так і регресивні наслідки для суспільного розвитку; б) до якісних та кількісних характеристик будь-якої партійної системи як об'єкта трансформаційних змін, як здається, доцільно віднести такі: модель партійної системи; кількість політичних партій, які реально претендують на участь у формуванні та реалізації політичного курсу держави; правову (формальну) інституціоналізацію політичних партій; партійні ідеології, програми, передвиборні платформи; громадську думку щодо оцінки діяльності як окремих політичних партій, так і партійної системи в цілому; результати політичних виборів; рівень дефрагментації та регіоналізації партійної системи; в) Консервативна партія Великої Британії залишається правлячою політичною силою протягом усього періоду висунення ініціативи, підготовки, проведення та імплементації результатів референдуму про вихід з ЄС, уособлюючи у своєму електоральному образі прагнення значної частини виборців до якомога швидшого завершення переговорів з ЄС та подальшої концентрації на внутрішніх, зокрема соціально-економічних, справах; г) можна відзначити спрямованість Консервативної партії на забезпечення британської єдності, яке включає серед інших також і ірландців, на тлі дистанціювання та ізоляції від загальних європейських процесів створення спільних кордонів та загальних міграційних правил, тобто програми, заяви та дії правлячої британської партії протягом останніх років фактично ставлять за мету зміцнення та, певною мірою, відродження британської культурної та політичної ідентичності на противагу європейській у тому сенсі, як її розуміють спільні інститути ЄС; д) лівоцентристський електорат Лейбористської партії, традиційно основою якого є робітники, частково був перетягнутий популярними партіями з соціалістичними за своєю сутністю соціально-економічними гаслами, такими, як, наприклад, Reform UK, раніше відома та створена як партія Brexit; е) в умовах харизматично-особистої обумовленості сучасної світової політики наявну електоральну ситуацію може дещо змінити поява на чолі Лейбористської партії сильного, яскравого і водночас поміркованого у політичних та соціально-економічних поглядах лідера.

Mytroshchenko V. Transformation of British political parties after leaving the European Union: trends and prospects

The main tendencies and prospects of transformation of British political parties after the state's withdrawal from the European Union are studied. It is noted that in recent years the British political system has been developing and transforming under the direct influence of public debate on the expediency or in expediency of the state's stay in the European Union, which resulted in a referendum on leaving the EU and further implementing it at the organizational and institutional level. It is proved that the transformation of the party system can be both progressive and regressive, depending on the nature of external and internal changes that occur under the influence of a holistic set of socio-political factors. It is noted that the qualitative and quantitative characteristics of any party system as an object of transformational change, it seems appropriate to include the following: the model of the party system; the number of political parties that actually claim to participate in the formation and implementation of the political course of the state; legal (formal) institutionalization of political parties; party ideologies, programs, election platforms; public opinion on the evaluation of the activities of both individual political parties and the party system as a whole; results of political elections; the level of defragmentation and regionalization of the party system. The leading role of the Conservative Party in the process of preparing, conducting and implementing the results of the referendum on the expediency of Britain's stay in the EU, which corresponds to the traditional conservative ideology of protectionism and the decisive role of the sovereign nation in political and economic processes. It is concluded that the British vector of integration as a principled position of the Conservative Party, which is perceived as an alternative to the idea of European integration in the sense of creating common European institutions, whose activities are largely based on supranational sources of law. It has been shown that the traditional left-wing and center-left electorate of the Labor Party has been partially overthrown by populist parties with essentially socialist socio-economic slogans, such as Reform UK. It is assumed that in the charismatic and personal conditionality of modern world politics, the current electoral situation may be somewhat changed by the emergence of a strong, bright and at the same time moderate in political and socio-economic views leader, which is an important factor in election technology.

Key words: Great Britain, political parties, party system, European Union, transformation, Conservative Party, Labor Party.

Література:

1. Ball A. British political parties, the emergence of modern party system. L., 1987. 420 p.
2. Дашковська О. Стратегія тендерних відносин у політичних партіях Великої Британії. *Вісник Академії наук України*. 2009. № 4. С. 160–170.
3. Дюверже М. Политические партии. Москва : Академический проект, 2000. 538 с.
4. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория. *Современная сравнительная политология*. Москва : МОНФ, 1997. С. 84–143.
5. Cox H. The efficient secret. The Cabinet and the development of political parties. Cambridge, 1987. 300 p.
6. Lawson K. The Comparative Study of Political Parties. N. Y., 1976. 261 p.
7. Sartori G. Parties and Party Systems. N. Y., 1978. Vol. 1. 300 p.
8. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Львів : Тріада плюс, 2004. 528 с.
9. Словник іншомовних слів. Київ : Наукова думка, 2000. 680 с.
10. Дармограй Н. Культура влади трансформаційного періоду. *Вісник НАДУ при Президентіві України*. 2005. № 1. С. 39–50.
11. Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Київ : Институт социологии НАН Украины, 2001. 440 с.
12. Bell D. The cultural contradictions of capitalism. N. Y., 1976. 333 p.
13. 2019 United Kingdom general election. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2019_United_Kingdom_general_election (дата звернення: 12.12.2021 р.).
14. Safeguarding the position of EU citizens in the UK and UK nationals in the EU. URL: <https://gov.uk> (дата звернення: 13.12.2021 р.).
15. Brexit Party: 12 key policies explained. URL: <https://www.bbc.com/news/election-2019-50515516> (дата звернення: 02.12.2021 р.).
16. Starmer K. My pledges to you. URL: <https://keirstarmer.com/plans/10-pledges/> (дата звернення: 02.12.2021 р.).
17. Walker P. Keir Starmer promises to name balanced shadow cabinet. *The Guardian*, 05.04.2020.
18. Ананьева Е. В. Кир Стармер – новый лидер британских лейбористов. *Научно-аналитический вестник ИЕ РАН*. 2020. № 2. С. 69–75.
19. Curtis Ch. For the first time in nearly a decade, Britain approves of its government. URL: <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2020/04/02/first-time-nearly-decade-britain-approves-its-gove> (дата звернення: 02.12.2021 р.).
20. What was the result of the 2020 Labour Party leadership and deputy leadership contests? URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainers/labour-party-leadership-contests> (дата звернення: 02.12.2021 р.).

References:

1. Ball, A. (1987). British political parties, the emergence of modern party system. L., 420 p. [in English]
2. Dashkovska, O. (2009). Stratehiia tendernykh vidnosyn u politychnykh partiiah Velykoi Brytanii [Strategy of gender relations in political parties of Great Britain]. *Visnyk Akademii nauk Ukrainy*. № 4. Pp. 160–170. [in Ukrainian]
3. Dyuverzhe, M. (2000). Politicheskie partii [Political parties]. M. : Akademicheskii projekt, 538 p. [in Russian]
4. Dzhandak, K. (1997). Sravnenie politicheskikh partiy: issledovaniya i teoriya [Comparison of Political Parties: Research and Theory]. *Sovremennaya sravnitel'naya politologiya*. M. : MONF, pp. 84–143. [in Russian]
5. Cox, H. (1987). The efficient secret. The Cabinet and the development of political parties. Cambridge, 300 p. [in English]
6. Lawson, K. (1976). The Comparative Study of Political Parties. N. Y., 1976, 261 p. [in English]
7. Sartori G. (1978). Parties and Party Systems. N. Y., Vol. 1, 300 p. [in English]
8. Shveda, Yu. Teoriia politychnykh partii ta partiinykh system [Theory of political parties and party systems]. Lviv : Triada plus, 2004. 528 s. [in Ukrainian]
9. Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign words]. K. : Naukova dumka, 2000. 680 s. [in Ukrainian]
10. Darmohrai, N. Kultura vlady transformatsiinoho period [The culture of power of the transformation period]. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy*. 2005. № 1. S. 39–50. [in Ukrainian]

11. Михальченко, М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? [Ukrainian Society: Transformation, Modernization or Limitrophe of Europe?]. К. : Институт социологии НАН Украины, 2001. 440 с. [in Russian]
12. Bell D. The cultural contradictions of capitalism. N. Y., 1976. 333 p.
13. 2019 United Kingdom general election. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2019_United_Kingdom_general_election [in English]
14. Safeguarding the position of EU citizens in the UK and UK nationals in the EU. URL: <https://gov.uk> [in English]
15. Brexit Party: 12 key policies explained. URL: <https://www.bbc.com/news/election-2019-50515516> [in English]
16. Starmer, K. My pledges to you. URL: <https://keirstarmer.com/plans/10-pledges/> [in English]
17. Walker, P. Keir Starmer promises to name balanced shadow cabinet. The Guardian, 05.04.2020. [in English]
18. Ananeva, E. V. Kir Starmer – novyy lider britanskih leyboristov. Nauchno-analiticheskiy vestnik IE RAN [Kir Starmer is the new British Labor leader]. 2020. № 2. S. 69–75. [in Russian]
19. Curtis, Ch. For the first time in nearly a decade, Britain approves of its government. URL: <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2020/04/02/first-time-nearly-decade-britain-approves-its-gove> [in English]
20. What was the result of the 2020 Labour Party leadership and deputy leadership contests? URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainers/labour-party-leadership-contests> [in English]

Стаття надійшла до редакції 22.02.2022

Стаття рекомендована до друку 15.04.2022

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ, ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧИХ КОЛОНІЙ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УРСР

Андрухів О. І.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»
ORCID ID: 0000-0003-4871-0143
oleh.andrukhiv@ukd.edu.ua*

У статті розкриваються історичні передумови створення та розвитку дитячих колоній для неповнолітніх у СРСР, їх місце в процесі боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. З моменту створення у 1918 р. дитячих колоній їхнє основне завдання полягало в організації навчального процесу для неповнолітніх, хоча на практиці основний акцент робився на трудовому вихованні та залученні до праці безпритульних дітей. Формально такі установи для неповнолітніх стали закладами соціалізації безпритульних та бездоглядних дітей, звільнених з колоній. Встановлено, що утримання неповнолітніх у трудових колоніях мало на меті, по-перше, ізолювати їх від впливу дорослих злочинців, особливо рецидивістів; по-друге, через працю та навчально-виховний процес сформувати повноцінних членів суспільства. Юридично першим нормативно-правовим актом, яким затверджено правовий статус дитячих колоній для неповнолітніх був Виправно-трудова кодекс від 16 жовтня 1924 р. У відповідності до задекларованих у ньому положень усі неповнолітні, які перебували в дитячих трудових колоніях, поділялися на кілька категорій згідно з віковою градацією, що діяла у приймальниках-розподільниках. Так само бралися до уваги морально-педагогічні здібності. Дитячі колонії входили до загальної системи виправно-трудова закладів, що регулювалися Виправно-трудова кодексом, але відрізнялися різними типами режиму, який у них діяв. Дитячі колонії відрізнялися від класичних в'язниць наявністю системи освіти і трудового виховання. У колоніях відбувалося формування самодостатніх громадян, обізнаних зі своїми правами та обов'язками. Саме трудові колонії для неповнолітніх стали основним типом місць позбавлення волі неповнолітніх та безпритульних і бездоглядних дітей. Ці заклади мали не лише навчати малолітніх в'язнів трудових навичок, а й виховувати згідно з їхнім соціальним станом, віком, розумовими та психологічними здібностями. Дитячі трудові колонії стали складовою частиною ГУЛАГу. Станом на 1939 р. у цій системі функціонувало 50 колоній для неповнолітніх.

Встановлено, що для дитячих трудових колоній, дислокованих на території УРСР, була властива диференціація як щодо термінів ув'язнення за скоєні важкі злочини, так і щодо ізоляції неповнолітніх «рецидивістів» і порушників режиму. Формування мережі дитячих трудових колоній зумовлювалося як бажанням боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх, так і спробою застосувати виховні та освітні заходи до осіб, позбавлених батьківської опіки, з одночасним використанням їх як дешевої робочої сили.

Ключові слова: дитячі трудові колонії, УРСР, безпритульні, бездоглядні, злочини неповнолітніх, правова система, законодавство.

Постановка проблеми. Радянська система права характеризувалася порушенням прав людини, в тому числі й порушенням прав неповнолітніх осіб. Закономірно, що в умовах утвердження радянської влади, численних військових кампаній, складного соціально-економічного становища населення зросла злочинність серед неповнолітніх осіб. Серед останніх значним був відсоток

безпритульних та бездоглядних, адже у результаті Першої світової війни, громадянської війни й процесу утвердження влади більшовиків значна кількість дітей залишилася сиротами. Як наслідок, виникла потреба у спеціалізованих закладах, куди можна було відправити на виховання та відбування ув'язнення осіб віком від 16 до 18 років. Наслідком стало формування мережі дитячих колоній, які, як правило, орієнтувалися на трудове виховання неповнолітніх. У подальші десятиліття ці установи перетворилися на повноцінні заклади з утримання безпритульних і бездоглядних осіб, які займалися не тільки їх вихованням, а й використовували їх як безкоштовну робочу силу.

З огляду на зазначене доцільно прослідкувати процес становлення і розвитку подібних інституцій, а також їхнє місце у системі боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю в УРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічною основою нашого дослідження стали праці А. Ашіна, А. Данєва, Є. Дробова, Г. Забрянського, Л. Крахмальник, Є. Мельникової, П. Михайленка, Л. Перцової та ін.

Постановка завдання. У статті розкриваються історичні етапи становлення та розвитку дитячих колоній, а також визначаються місце і роль цих закладів у системі державної політики у сфері протидії і боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відкриття дитячих колоній започаткував Декрет «Про комісії для неповнолітніх» від 14 січня 1918 р., відповідно до якого ліквідовувалися суди та в'язниці для неповнолітніх, а всі діти, які перебували в колоніях, були звільнені (Ашін, 2008). Головне завдання дитячих колоній полягало в організації навчального процесу для неповнолітніх, хоча на практиці основний акцент робився на трудовому вихованні та залученні до праці безпритульних дітей. Формально такі установи для неповнолітніх стали закладами соціалізації безпритульних та бездоглядних дітей, звільнених з колоній. В одному із розпоряджень зазначалося, що «з в'язниць люди повинні виходити в життя озброєні знаннями; інакше їх знову затягне на дно непристосованість до нормальних способів існування» (Циркуляр Карательного отдела..., 1960).

В Україні першу трудову колонію для неповнолітніх відкрито під Києвом у червні 1919 р. (Михайленко та ін., 1997). Утримання неповнолітніх у трудових колоніях мало на меті, по-перше, ізолювати їх від впливу дорослих злочинців, особливо рецидивістів; по-друге, через працю та навчально-виховний процес сформувати повноцінних членів суспільства.

У серпні 1920 р. відбувся перший Всеросійський з'їзд завідувачів виправних відділів, на якому прийнято спеціальну Постанову «Про трудові будинки і колонії для неповнолітніх, позбавлених волі». На підставі цієї постанови Наркомосвіти затвердив «Положення про трудові будинки для неповнолітніх», у якому визначено їхню структуру та функціональну спрямованість. Власне, трудовий будинок для неповнолітніх – це виховно-виправний і медико-педагогічний заклад зі встановленим режимом, педагогічно доцільною системою покарань і заохочень, розподілом вихованців за розрядами з поступовим сходженням їх від нижчого до вищого, шкільним та виробничим навчанням, фізичним вихованням, розвитком різних форм самодіяльності та ін. (Перцова, 2000).

Усіх неповнолітніх, які перебували в дитячих трудових колоніях, поділяли на кілька категорій відповідно до вікової градації, що діяла у приймальниках-розподільниках. Так само бралися до уваги морально-педагогічні здібності. Єдиною відмінністю було те, що в дитячих трудових колоніях вихованці утримувалися до досягнення 20 років (Ашін, 2008).

Першим нормативно-правовим актом, яким затверджено правовий статус дитячих колоній для неповнолітніх, був Виправно-трудова кодекс від 16 жовтня 1924 р. (Уголовно-исполнительная система..., 2004). У Кодексі вперше встановлено на території Української РСР правила діяльності колоній для неповнолітніх, які передбачали поєднання позбавлення волі і примусових робіт без утримання під вартою (Уголовно-исполнительная система..., 2004). Одночасно завданнями колоній для неповнолітніх було здійснення превентивної діяльності серед неповнолітніх і недопущення злочинності, бо неповнолітні в'язні, які перебували під слідством, у разі відсутності спеціальних для них установ повинні були утримуватися окремо від дорослих (Ашін, 2008). Відповідно, виправно-трудова установи для неповнолітніх створювалися у двох випадках: 1) для пристосування злочинця до умов співжиття шляхом виправно-трудова впливу, поєднаного із позбавленням волі; 2) для запобігання можливості скоєння подальших злочинів (Ашін, 2008).

Дитячі колонії входили до загальної системи виправно-трудова закладів, що регулювалися Виправно-трудова кодексом, але відрізнялися різними типами режиму, який у них діяв. Характерною рисою дитячих трудових колоній було те, що відповідно до кодексу передбачено можливість організації кількох підвидів таких установ, які, попри загальну виховну мету, орієнтувалися на специфіку регіону (аграрний чи промисловий), вікову градацію утримувачів, їхні психологічні та фізіологічні дані, а саме: 1) будинки ув'язнення; 2) установи для застосування заходів соціального захисту медико-педагогічного характеру; 3) установи для застосування заходів соціального захисту медичного характеру (Исправительно-трудова Кодекс РСФСР, 1933).

Дитячі колонії відрізнялися від класичних в'язниць наявністю системи освіти і трудового виховання. У колоніях відбувалося формування самодостатніх громадян, обізнаних зі своїми правами та обов'язками. Та все ж часто декларовані принципи організації роботи таких установ не відповідали реаліям, які в них існували. Насправді ж, основний час неповнолітні в'язні проводили у колгоспах чи виробництві.

Відповідно до розумових та фізіологічних здібностей утриманців дитячих колоній ділили на правопорушників-рецидивістів і власне правопорушників. Відокремлення рецидивістів від тих, хто вперше скоїв злочин, було вкрай ефективним і позитивним, оскільки запобігало поганому впливові та діяло як превентивний захід самого рецидиву. Недоліком, однак, було те, що впродовж першого місяця, коли неповнолітній опинився у дитячій колонії, він перебував у карантині, де проходив санітарну обробку, лікувався та ін. Це було єдиним місцем, у якому рецидивісти та ті, хто вчинили правопорушення вперше, могли спілкуватися і навіть готуватися до втечі.

Усі керівні функції в дитячій колонії виконував директор та очолювана ним педагогічна рада, до складу якої входили його помічники, всі вчителі та інструктори з виробничих професій, а також лікарі. О. Ашін звертав увагу на те, що у колоніях обов'язковою була присутність лікаря-терапевта та лікаря-психіатра (Ашін, 2008). До їхньої компетенції не входив перегляд терміну перебування неповнолітнього в колонії, його збільшення чи зменшення. Рішення суду не підлягали оскарженню і не існувало факторів заохочення неповнолітніх через зразкову поведінку чи виконання трудових зобов'язань.

Ув'язнені у випадку виконання ними трудових зобов'язань отримували заробітну плату і могли нею користуватися, витрачати, але не більше, як три чверті суми. Такий підхід можна розглядати як початки економічного виховання неповнолітніх злочинців чи як засіб обмеження прав неповнолітніх, оскільки невідомо, що вони робили із залишком заробленої суми.

Основними засобами заохочення та покарання неповнолітніх утриманців дитячих колоній були відпустки за старанність та виконання трудового плану, і, відповідно, перебування упродовж тижня в карцері для тих, хто порушував трудовий розпорядок та загальні правила поведінки. У Виправно-трудоному кодексі передбачалася можливість організації у дитячих колоніях системи самоврядування як одного з елементів виховання, однак не запропоновано механізмів реалізації цього права.

Отже, у 1920-х рр. закладено основи створення дитячих колоній, а законодавство, що регулювало їх функціонування, спиралося на норми Виправно-трудоного кодексу 1924 р., порівняно ліберального з іншими нормами радянського права. Однак такий лібералізм призвів до того, що на початку 1930-х рр. в умовах формування надзвичайного тоталітарного законодавства затверджено новий Виправно-трудоный кодекс УСРС (1 серпня 1933 р.), який основним своїм завданням визначив «захист диктатури пролетаріату і здійснюваного ним соціалістичного будівництва від посягань з боку класово-ворожих елементів і порушень з боку як декласованих елементів, так і нестійких елементів із середовища трудящих» (Уголовный кодекс Советских республик..., 1924). Новий кодекс основними функціями колоній для неповнолітніх визначав:

- 1) створення для засуджених умов, що запобігають вчиненню ними дій, які завдають шкоди соціалістичному будівництву;
- 2) перевиховання і пристосовування неповнолітніх до умов трудового гуртожитку шляхом направлення їхньої праці на загальнокорисну мету і організацію цієї роботи на засадах поступового наближення примусової праці до добровільної на основі соцзмагання і ударництва (Уголовный кодекс Советских республик..., 1924).

Саме трудові колонії для неповнолітніх стали основним типом місць позбавлення волі неповнолітніх та безпритульних і бездоглядних дітей. Ці заклади мали не лише навчати малолітніх в'язнів трудових навичок, а й виховувати згідно з їхнім соціальним станом, віком, розумовими та психологічними здібностями.

На долі підлітків негативно вплинув Закон від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх», відповідно до якого встановлено кримінальну відповідальність неповнолітніх за певну категорію злочинів з 12-річного віку. Це призвело до розширення категорії злочинів, за які передбачено кримінальну відповідальність, а тому замість виховно-трудоного закладів почали формувати колонії для неповнолітніх. Традиційний репресивний підхід радянської влади до вирішення більшості суспільних питань призвів, на думку російської дослідниці Г. Тоскіної, до політизації кримінальної політики, що особливо проявлялося в боротьбі зі злочинністю серед безпритульних і бездоглядних (Тоскіна, 2005).

Згідно з прийнятою 31 травня 1935 р. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», у системі НКВС сформовано установи для неповнолітніх – дитячі трудові колонії. За цією Постановою створено також Відділ трудових колоній, який відповідав

за організацію приймальників-розподільників, ізоляторів і трудових колоній для неповнолітніх безпритульних (Ашін, 2008).

Колонії для неповнолітніх перетворилися на заклади надання юним злочинцям трудових професій і залучення їх до суспільно корисної праці, а саме: формування у засуджених підлітків переконання про необхідність праці; здобуття кожним вихованцем професії, формування різноманітних трудових навичок; професійна орієнтація на перспективу; визначення спеціальності, що відповідала б індивідуальним здібностям і особистісним особливостям засудженого; пошук оптимальних шляхів соціалізації, що сприятимуть опануванню професії (Крахмальник, 1963).

Однак репресивна політика 1930-х рр. перетворила неповнолітніх злочинців на інструмент ідеологічної боротьби. Є. Мельникова з цього приводу зазначила, що «боротьба зі злочинністю неповнолітніх використовувалася як спосіб виявлення ворогів народу насамперед серед батьків» (Мельникова, 2001). Це призвело до посилення міри кримінальної відповідальності за скоєні злочини і відповідний поділ дитячих трудових колоній на заклади закритого і відкритого типу. У колоніях відкритого типу діяли комсомольські та піонерські організації, у яких, наприклад, станом на 1 березня 1940 р. налічувалось 4126 піонерів і 1075 членів ВЛКСМ (Пихалов).

У колоніях закритого типу в умовах суворого режиму утримувалися неповнолітні злочинці віком від 12 до 18 років, які мали дві й більше судимостей.

Дитячі трудові колонії стали складовою частиною ГУЛАГу. Станом на 1939 р. у цій системі функціонувало 50 колоній для неповнолітніх. У них перебувало понад 155 тис. підлітків віком від 12 до 18 років, з яких понад 68 тис. були направлені судами, а понад 86 тис. – відносилися до категорії «важких» підлітків (Пихалов). В роки Другої світової війни РНК СРСР ухвалила 15 червня 1943 р. дві постанови: «Про посилення боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» та «Про трудове влаштування підлітків, старших за 14 років, – вихованців дитячих будинків, трудових колоній НКВС і дітей, що залишилися без батьків» (Данев, 1948). На виконання цих директив неповнолітнім, яких направляли на виробництво, почали видавати документи, що засвідчували особу, а більшість виховних колоній, де перебували особи, старші за 14 років, було реформовано у трудові (Дробов, 2012).

З огляду на масові порушення неповнолітніх і характер цих порушень 15 червня 1943 р. видано Постанову РНК СРСР «Про посилення боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством», яка передбачала створення дитячих трудових виховних колоній. До них направляли неповнолітніх віком від 11 до 16 років, а саме: 1) безпритульних, які взагалі не мали батьків або тривалий час проживали без батьків і не мали сталого місця проживання; 2) затриманих за дрібне хуліганство, дрібні крадіжки та інші незначні злочини, за які порушувати кримінальні справи було недоцільно; 3) вихованців дитячих будинків, які систематично порушували внутрішній розпорядок і дезорганізували навчально-виховний процес у дитячому будинку (Забрянский, 2000). Офіційне запровадження нового типу дитячих колоній потребувало й відповідних організаційних змін. Тому до 15 червня 1943 р. на базі існуючого Відділу колоній для неповнолітніх у структурі Управління виправно-трудова колоній ГУЛАГу створено самостійний Відділ НКВС СРСР боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю.

Станом на червень 1944 р. у звільнених від нацистських окупантів областях України уже функціонували 4 дитячі трудові виправні колонії на 1300 місць, зокрема: Бучанська (Київська область) для дівчат на 300 місць і 3 колонії для хлопців: Привільнянська (Дніпропетровська область) на 400 місць, Ново-Желанівська (Сталінська область) на 300 місць і Курязька (Харківська область) на 300 місць (Докладные записки..., 1945). До кінця 1945 р. їхня кількість на території УРСР зросла до 8, з яких 3 мали статус трудових колоній на 1200 місць.

На кінець 1947 р. у дитячих трудових колоніях та дитячих трудових виправних колоніях перебували 5694 «педагогічно і соціально запущених» неповнолітніх, а ще 2 тис. очікували направлення до ДТК, оскільки три додаткові колонії перебували у стадії створення (Проект постановления..., 1947).

Станом на лютий 1952 р. в УРСР діяли 25 дитячих колоній, з яких 16 – виховних і 9 – трудових (Вопросы МВД и МГБ..., 1952). А станом на 1 червня 1956 р. налічувалося 24 дитячих колонії, з яких 13 – трудових і 11 – виховних (Информации..., 1956).

Збільшення кількості трудових колоній відбулося у результаті реорганізації чотирьох виховних колоній у трудові і створення трудової колонії з особливим режимом в Ізяславі.

Початок 1950-х років характеризується позитивною тенденцією у ДТК. Останні почали передавати власні підсобні господарства у відання УМВС в областях і районах, що призвело до ліквідації частини виробничих активів, і приділяли більшу увагу виховному та освітньому складникам. У 1952 р. виробнича діяльність у колоніях повністю припинилася. Усе фінансування ДТК взяла на себе держава, однак на практиці ці заклади перебували на фактичному самоутриманні, а тому неповнолітні, які відбували покарання, продовжували працювати (Славко, с. 171).

Важливо відзначити, що для дитячих трудових колоній, дислокованих на території УРСР, була властива диференціація як щодо термінів ув'язнення за скоєні важкі злочини, так і щодо ізоляції неповнолітніх «рецидивістів» і порушників режиму. Зокрема, для утримання хлопців, засуджених на термін понад 10 років позбавлення волі, призначалися Дрогобицька й Харківська колонії, а для дівчат – Качанівська колонія. Упродовж 1955 р. та за 5 місяців 1956 р. на термін до 10 років засуджено 1090 підлітків, а понад 10 років – 362 (Андрухів, 2018).

Таким чином, статистичні дані свідчать, що наприкінці 1950-х років як в УРСР, так і в західних областях активізувалася тенденція до зменшення кількості злочинів, учинених неповнолітніми віком від 12 до 18 років, а за скоєними злочинами показники в західних областях були у 2–3 рази меншими, ніж в інших регіонах України. Цьому сприяли як традиційні уклади минулого, так і аграрний характер областей та обласних центрів, за винятком Львова, де зафіксовано основну частку всіх показників, пов'язаних зі злочинністю неповнолітніх.

Висновки. Дитячі трудові колонії, які почали формуватися у 1920-х рр., пройшли тривалу інституційну та функціональну еволюцію, а основними нормами права, що регулювали їхню діяльність, були Виправно-трудоий кодекс (1924 і 1933 рр.), а також низка постанов вищих органів радянської влади, що спрямовувалися на попередження, боротьбу та кримінальне покарання неповнолітніх за скоєні злочини. Формування мережі дитячих трудових колоній зумовлювалося як бажанням боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх, так і спробою застосувати виховні та освітні заходи до осіб, позбавлених батьківської опіки, з одночасним використанням їх як дешевої робочої сили.

Andrukhiv O. Historical prerequisites, legal status and peculiarities of activities of children's colonies for minors in the USSR

The article reveals the historical preconditions for the creation and development of children's colonies for minors in the USSR, their place in the process of combating child homelessness and neglect. Since the establishment of children's colonies in 1918, their main task has been to organize the educational process for minors, although in practice the main emphasis was on labor education and the involvement of homeless children. Formally, such institutions for minors became institutions for the socialization of homeless and neglected children released from colonies. It was established that the detention of juveniles in labor colonies was intended, first, to isolate them from the influence of adult criminals, especially recidivists; secondly, through work and the educational process to form full members of society. Legally, the first legal act approving the legal status of juvenile colonies was the Correctional Labor Code of October 16, 1924. In accordance with the provisions declared in it, all juveniles in child labor colonies were divided into several categories, respectively to the age gradation that operated in the receivers-distributors. Moral and pedagogical abilities were also taken into account. Children's colonies were part of the general system of correctional facilities, which were regulated by the Correctional Labor Code, but differed in different types of regime in which they operated. Children's colonies differed from classical prisons in their education and labor education. Self-sufficient citizens aware of their rights and responsibilities were formed in the colonies. It is the labor colonies for juveniles that have become the main type of places for juveniles and homeless and neglected children. These facilities were not only to teach juvenile prisoners labor skills, but also to educate them according to their social status, age, mental and psychological abilities. Children's labor colonies became part of the Gulag. As of 1939, there were 50 juvenile colonies in this system.

It was established that children's labor colonies stationed in the territory of the Ukrainian SSR were differentiated both in terms of terms of imprisonment for serious crimes and in terms of isolation of juvenile "recidivists" and violators of the regime. The formation of the network of children's labor colonies was conditioned both by the desire to combat juvenile delinquency and by the attempt to apply educational measures to persons deprived of parental care, while using them as cheap labor.

Key words: children's labor colonies, USSR, homeless, neglected, juvenile crimes, legal system, legislation.

Література:

1. Андрухів О. І. Правовий статус дитячих трудових колоній та профілактика злочинності неповнолітніх у західних областях УРСР в повоєнне десятиліття. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*, 2018. Випуск 2. Том 1. С. 7–10.
2. Ашин А. А. Воспитательная колония: история и современность : монография. Владимир : Изд-во Владим. гос. ун-та, 2008. 428 с.

3. Вопросы МВД и МГБ Украинской ССР, 11.09–30.12.1952 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1735. 366 арк.
4. Данев А. М. Народное образование: основные постановления, приказы и инструкции. Москва : Учпедгиз, 1948. 482 с.
5. Докладные записки, справки, сведения и переписка по вопросам борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью, работы детдомов. 20 апреля 1944 г. – 17 апреля 1945 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 132. 265 арк.
6. Дробов Е. В. Нормативно-правовое регулирование исполнения (отбывания) наказания в отношении несовершеннолетних в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Юридическая мысль* : Научно-практический журнал. 2012. № 2 (70) С. 19–24.
7. Забрянский Г. И. Наказание несовершеннолетних и его региональные особенности (статистико-криминологическое исследование). Москва : Рудомино, 2000. 148 с.
8. Информации и докладные записки обкомов партии, Министерства внутренних дел УССР о работе детских колоний МВД, о работе органов милиции, о состоянии паспортного режима и др. 13.01–29.12.1956 г. *ЦДАГО України* (Центральный державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 82. Спр. 147. 186 арк.
9. Исправительно-трудовой Кодекс РСФСР. Собрание узаконений РСФСР, 1933. № 48. Ст. 208. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki>
10. Крахмальник Л. Г. Труд заключенных и его правовое регулирование в СССР. Саратов, 1963.
11. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учебное пособие. 2-е изд., испр., доп. Москва : Дело, 2001. 272 с.
12. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 1: (1917–1925). [Б. м.]: [б. в.], 1997. 499 с.
13. Перцова Л. Перевоспитание несовершеннолетних. *Преступление и наказание*. 2000. № 6. С. 9–14.
14. Проект постановления Совета Министров УССР по вопросу борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью и всеобщего обязательного обучения детей школьного возраста, 2 августа 1946 г. – 15 апреля 1947 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 331. 29 арк.
15. Пыхалов И. Как НКВД издевался над детьми. URL: www.calend.ru/event/5258/
16. Славко А. А. Роль специальных детских колоний в борьбе с беспризорностью и безнадзорностью в России в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 2009. № 3 (4). Тамбов. С. 169–172. URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2009/3/46.html>
17. Тоскина Г. Н. Уголовное наказание в законодательстве РСФСР и СССР (1917–1926 гг.). Ульяновск, 2005.
18. Уголовно-исполнительная система, 125 лет / под общ. ред. Ю. Я. Чайки. Москва, 2004.
19. Уголовный кодекс Советских республик. Текст и постатейный комментарий / Под ред. С. Канарского. С предисловием Н. А. Скрыпника. Киев : Гос. изд-во Украины, 1924. 512 с.
20. Циркуляр Карательного отдела Наркомюста губернским комиссарам юстиции, комиссару юстиции Петроградской трудовой коммуны и Московской временной коллегии по управлению местами заключения о реорганизации карательного дела на местах от 7 августа 1918 г. *Из истории исправительно-трудовых учреждений РСФСР (октябрь 1917–1920 гг.)* : сборник документов / под ред. А. К. Стальгевича. Москва, 1960.

References:

1. Andrukhiv, O. I. (2018). Pravovyi status dytiachykh trudovykh kolonii ta profilaktyka zlochynnosti nepovnolitnykh u zakhidnykh oblastiakh URSR v povoienne desiatylittia [*Legal status of children's labor colonies and prevention of juvenile delinquency in the western regions of the USSR in the postwar decade*]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia "Iurydychni nauky"* [*Scientific Bulletin of Kherson State University. Legal Sciences Series*]. Vypusk 2. Tom 1. S. 7–10. [in Ukrainian]
2. Ashin, A. A. (2008). Vospitatel'naja kolonija: istorija i sovremennost' [*Educational colony: history and modernity*]. Vladimir : Izd-vo Vladim. gos. un-ta. 428 s. [in Russian]
3. Voprosy MVD i MGB Ukrainskoj SSR, 11.09–30.12.1952 g. CDAGO Ukraini [*Issues of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of State Security of the Ukrainian SSR, 11.09.–30.12. 1952*]. F. 1. Op. 24. Spr. 1735. 366 ark. [in Russian]
4. Danev, A. M. (1948). Narodnoe obrazovanie: osnovnye postanovlenija, prikazy i instrukcii [*Public education: basic decrees, orders and instructions*]. Moskva : Uchpedgiz. 482 s.

5. Dokladnye zapiski, spravki, svedenija i perepiska po voprosam bor'by s detskoj besprizornost'ju i beznadzornost'ju, raboty detdomov, 20 aprelja 1944 g. – 17 aprelja 1945 g. CDAGO Ukraini [*Memos, certificates, information and correspondence on the fight against child homelessness and neglect, the work of orphanages, April 20, 1944 – April 17, 1945*]. F. 1. Op. 73. Spr. 132. 265 ark. [in Russian]
6. Drobov, E. V. (2012). Normativno-pravovoe regulirovanie ispolnenija (otbyvanija) nakazanija v otnoshenii nesovershennoletnih v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. [*Normative-legal regulation of the execution (serving) of punishment for minors during the Great Patriotic War of 1941–1945*]. *Juridicheskaja mysl'*. Nauchno-prakticheskij zhurnal [*Legal thought. Scientific and practical journal*]. No. 2 (70). S. 19–24. [in Russian]
7. Zabrjanskij, G. I. (2000). Nakazanie nesovershennoletnih i ego regional'nye osobennosti (statistiko-kriminologicheskoe issledovanie) [Punishment of minors and its regional features: (statistical and criminological study)]. Moskva : Rudomino. 148 s. [in Russian]
8. Informacii i dokladnye zapiski obkomov partii, Ministerstva vnutrennih del USSR o rabote detskih kolonij MVD, o rabote organov milicii, o sostojanii pasportnogo rezhima i dr., 13.01–29.12.1956 g. [*Information and memoranda of the regional party committees, the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR on the work of children's colonies of the Ministry of Internal Affairs, on the work of the police, on the state of the passport regime, etc., 13.01–29.12.1956*]. CDAGO Ukraini (Central'nij derzhavnij arhiv gromads'kih ob'ednan' Ukraini). F. 1. Op. 82. Spr. 147. 186 ark. [in Russian]
9. Ispravitel'no-trudovoj Kodeks RSFSR [*Correctional Labor Code of the RSFSR*]. Sobranie zakonov RSFSR [*Collection of legalizations of the RSFSR*], 1933. № 48. Ct. 208. Retrieved from: <https://ru.wikisource.org/wiki> [in Russian]
10. Krahmal'nik, L. G. (1963). Trud zakljuchennyh i ego pravovoe regulirovanie v SSSR [*Labor of prisoners and its legal regulation in the USSR*]. Saratov. [in Russian]
11. Mel'nikova, Je. B. (2001). Juvenil'naja justicija: problemy ugovnogo prava, ugovnogo processa i kriminologii [*Juvenile Justice: Problems of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminology*]. Moskva : Delo. 272 s. [in Russian]
12. Mykhailenko, P. P., Kondratiev, Ya. Yu. (1997). Istorija militsii Ukrainy u dokumentakh i materialakh [*History of the police of Ukraine in documents and materials*]. Kyiv : Heneza. T. 1: (1917–1925). [B. m.]: [b. v.]. 499 s. [in Ukrainian]
13. Percova, L. (2000). Perevospitanie nesovershennoletnih [*Reeducation of minors*]. Prestuplenie i nakazanie [*Crime and Punishment*]. No. 6. S. 9–14. [in Russian]
14. Projekt postanovlenija Soveta Ministrov USSR po voprosu bor'by s detskoj besprizornost'ju i beznadzornost'ju i vseobshhego objazatel'nogo obuchenija detej shkol'nogo vozrasta, 2 avgusta 1946 g. – 15 aprelja 1947 g. [*Draft resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on the issue of combating child homelessness and neglect and universal compulsory education of children of school age, August 2, 1946 – April 15, 1947*]. CDAGO Ukraini. F. 1. Op. 73. Spr. 331. 29 ark. [in Russian]
15. Pyhalov, I. Kak NKVD izdevalsja nad det'mi [*How the NKVD abused children*]. Retrieved from: www.calend.ru/event/5258/ [in Russian]
16. Slavko, A. A. (2009). Rol' special'nyh detskih kolonij v bor'be s besprizornost'ju i beznadzornost'ju v Rossii v gody Velikoj Otechestvennoj vojny i poslevoennyj period [*The role of special children's colonies in the fight against homelessness and neglect in Russia during the Great Patriotic War and the post-war period*]. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki [*Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*]. No. 3 (4). Tambov. S. 169–172. Retrieved from: <http://www.gramota.net/materials/3/2009/3/46.html> [in Russian]
17. Toskina, G. N. (2005). Ugolovnoe nakazanie v zakonodatel'stve RSFSR i SSSR (1917–1926 gg.) [*Criminal punishment in the legislation of the RSFSR and the USSR (1917–1926)*]. Ul'janovsk. [in Russian]
18. Ugolovno-ispolnitel'naja sistema, 125 let [*Penitentiary system, 125 years old*] / pod obsch. red. Ju. Ja. Chajki. Moskva, 2004. [in Russian]
19. Ugolovnyj kodeks Sovetskikh respublik. Tekst i postatejnyj kommentarij [*Criminal code of the Soviet republics. Text and article commentary*] / Pod red. S. Kanarskogo. S predislovijem N. A. Skrypnika. Kiev : Gos. izd-vo Ukrainy, 1924. 512 s. [in Russian]
20. Cirkuljar Karatel'nogo otdela Narkomjusta gubernskim komissaram justicii, komissaru justicii Petrogradskoj trudovoj kommuny i Moskovskoj vremennoj kollegii po upravleniju mestami zakljuchenija o reorganizacii karatel'nogo dela na mestah ot 7 avgusta 1918 g. [*Circular of the Punitive Department of the People's Commissariat of Justice to the provincial commissars of justice, the commissar of justice of the Petrograd Labor Commune and the Moscow Temporary Collegium for the Management of Places of Confinement on the reorganization of the punitive case on the ground, dated August 7, 1918*]. Iz istorii

ispravitel'no-trudovyh uchrezhdenij RSFSR (oktjabr' 1917–1920 gg.) [*From the history of correctional labor institutions of the RSFSR (October 1917–1920)*] : sb. dok. / pod red. A. K. Stal'gevicha. Moskva, 1960. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 16.02.2022

Стаття рекомендована до друку 06.04.2022

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВОВИХ АКТІВ У ГАЛУЗІ МЕДИЦИНИ В ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Колосов І. В.,
доктор філософії у галузі права,
приватний експерт з питань права
ORCID ID: 0000-0002-8856-9634
kolosov07121987@ukr.net

У пропонованій статті обговорено проблеми історичного розвитку медико-суспільних відносин як передумов появи норм медичного права у державах Стародавнього Світу (Єгипту, Іудеї, Ассирії та Вавилону, Ірану, Китаю, Індії, Тибету, Греції, Александрії та Риму). Мета цієї роботи – ретроспективний огляд суспільних відносин, що стали передумовою для виникнення правових актів у галузі медицини Стародавнього світу; виявлення їх закономірностей, особливостей та діалектичних зв'язків; виокремлення відносин у галузі медицини, котрі в силу своєї суспільної значущості потребували та потребують правового урегулювання, зокрема і за рахунок норм трудового права; напрацювання авторських висновків та окреслення перспективних напрямків подальшої наукової розвідки. Методологія дослідження базується на загальних наукових методах, таких як аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія і емпіричних методах. Зокрема, зроблено висновок, що згадані відносини потребували врегулювання нормами трудового, кримінального та адміністративного права, що створювало собою медико-правову тріаду врегулювання суспільних відносин у означеній сфері. За історико-хронологічною ознакою, медико-суспільні відносини вперше були врегульовані нормами трудового права (нормами про оплату праці лікарів, Закони Хамурапі, XVIII ст. до н. е.). Згаданий факт породжує собою медико-правовий парадокс, оскільки трудове право як самостійна галузь не визнається науковою доктриною для того проміжку часу, однак вже у XVIII ст. до н. е. існували його суб'єкти (лікарі), джерела (Закони Хамурапі) і норми, навіть в умовах рабовласницького ладу. Наведене призводить до певних сумнівів в аксіоматиці формаційного критерію суспільного розвитку та правильності підходів у визначенні часу набуття самостійного статусу галуззю трудового права.

Ключові слова: медико-суспільні відносини, медичне право, Стародавній Світ, медико-правова тріада, медико-правовий парадокс, трудове право.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Глобальні проблеми людства, поширення нових інфекційних хвороб спонукають до фундаментальних соціальних перетворень, серед яких вирішальне місце посідає медична система.

Вкотре, як і під час будь-якої з пандемій, для кожного мешканця планети, громадянина набувають неабиякого значення проблеми соціального здоров'я, виробничої гігієни, особистої безпеки, охорони праці, санітарного благополуччя; з'являються нові нетипові форми зайнятості, що призводить до істотних структурних змін у всій соціальній надбудові.

У цьому контексті питання правового регулювання медико-суспільних відносин, їх місця у загальній системі права, суті та змісту постають, так би мовити, на авансцені суспільного розвитку та подальшої долі людської цивілізації нарівні з кліматичними змінами.

З огляду на викладене поза сумнівом актуальним є вивчення історичного досвіду передумов правового регулювання у галузі медицини, у розрізі застосування формаційного критерію. Відправною ж точкою у такому дослідженні хронологічно постають держави Стародавнього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У різні часи загальним питанням історії медицини Стародавнього світу були присвячені роботи таких вітчизняних вчених: Бородуліна Ф. Р., Вилегжаніна М. І., Заблудовського П. Є., Бадмаєва П. А., Скориченко-Амбодік Г. Г., Ковнер С. М., Маракуєва А. В., Багдасарьян С. М., Церетелі Г. Ф., Модестова П. В., Алексеєнко І. П.,

Вязьменського Е. С., Кирилова С. В., Корнієвського П. А., Пясецького П. Я., Мангалік В. С., Баткіс Г. А., Бернард А. А. та їхніх зарубіжних колег: d'Harcourt, Lasters, Merei, Wilke, Beyer, Lefebvre, Labat, Naficy, Wong, Zimmer, Daremberg, Uffelmann та багатьох інших.

Загальним питанням розвитку медичного права, зокрема і у контексті трудового права, були присвячені роботи Москаленка В. Ф., Ярошенка О. М., Іншина М. І., Жернакова В. В., Стеценка С. Г., Сенюта І. Я., Яковлева О. А., Веннікової В. В., Колосова І. В. тощо.

За всієї поваги до наукового доробку згаданих вчених, питанням передумов виникнення правового регулювання медико-суспільних відносин у Стародавньому світі приділено, на наш погляд, недостатньо уваги.

Формування мети статті. Відтак метою пропонованого дослідження є:

- 1) ретроспективний огляд суспільних відносин, що стали передумовою для виникнення правових актів у галузі медицини Стародавнього світу;
- 2) виявлення їх закономірностей, особливостей та діалектичних зв'язків;
- 3) виокремлення відносин у галузі медицини, котрі в силу своєї суспільної значущості потребували та потребують правового урегулювання, зокрема і за рахунок норм трудового права;
- 4) напрацювання авторських висновків та окреслення перспективних напрямків подальшої наукової розвідки.

Об'єктом дослідження при цьому будуть медико-суспільні системи Стародавнього Єгипту, Іудеї, Ассирії та Вавілону, Ірану, Китаю, Індії, Тибету, Греції, Александрії та Риму.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідники зазначають про те, що у *Стародавньому Єгипті*, починаючи з епохи Давнього царства, існувала медична школа «Будинок життя», де медичну освіту могли отримати лише юнаки так само, як і у школах при храмах Геліополісу, Саїсу, Мемфісу та Фів (Lefebvre, 1956).

Вже наприкінці Давнього царства існували лікувальні довідники та збірники з лікувальної дієтології, гінекологічних хвороб та ветеринарії. Основним лікарським фахом вважались внутрішні, очні хвороби, паразитарні інвазії, акушерство. Значного розвитку отримала стоматологія (Riad, 1955).

Для здійснення військових завоювань держава потребувала забезпечення армії санітарною частиною зі штатом лікарів. Особливого розквіту, в цьому контексті, здобула хірургія. З метою закріплення методики хірургічного лікування її записували на папірусах (папірус Сміта), на берегах робили помітки на кшталт: «ці лікі добрі» або «мені вдалосьвилікувати цю хворобу» (Крюгер, Церетелі, 1918).

Розмаїття професійних шкідливих факторів у робітників, субтропічний клімат, високий рівень сонячної радіації, вологість повітря, вітри, пил, вогкість ґрунту спонукали до розвитку особистої та громадської гігієни (Grarow, 1954–1958).

Поряд із цим прості люди жили у маленьких будиночках, харчувались одноманітно, не мали доступу до чистої води, але з метою захисту від гризунів та паразитів обробляли своє житло натронним лугом (Grarow, 1935–1936).

З метою підтримання здоров'я на рівні держави в якості профілактичних заходів пропонувались ранній підйом, гімнастика, загартування холодною водою, заохочувались веслування, плавання, пірнання, біг, стрільба з лука, метання спису, кидання важких речей (Leake, 1952).

Слід зазначити, що у пам'ятках давноруської писемності є згадування про те, що у Давньому Єгипті існували способи фільтрації питної води через загороджувальні вали («Толкова Палея», XIV ст.) (Багдасар'ян, 1959; Булгаков, 1926).

Отже, Стародавній Єгипет характерний: 1) зародженням медичної освіти; 2) появою перших зводів медичних протоколів та процедур (збірників та папірусів); 3) включенням до складу публічної служби штату військової медицини; 4) розгалуженням лікарської справи на окремі професії; 5) розвитком професійної медицини та соціальної гігієни; 6) заохоченням профілактики здоров'я, зокрема і професійного; 7) появою засобів очищеного питного водопостачання населення.

Ці відносини відзначались гендерною нерівністю, майновим цензом, відмовою від міфологічного світогляду у лікувальних процедурах.

Давня Іудея, за даними авторів, запам'яталась розробкою детальних правил щодо дозволених до споживання домашніх тварин та способів їх забою. З'явилися перші приписи відносно статевих хвороб, статевих збочень та шлюбів між родичами. Велика увага приділялась боротьбі з лепрою. Детально розроблені правила ізоляції не лише хворих, але і підозрілих осіб, а також часу поховання та облаштування кладовищ (Бакулев, 1960).

Медицина **Ассирії та Вавілону** вперше у давній історії здобула правового врегулювання у Законах Хамурапі. Вся медична частина Законів Хамурапі стосувалась правового становища лікарів, оплати їхньої праці, покарання за невдале хірургічне лікування та мала станово-обмежувальне застосування: не торкалось лікарів-жреців. Пункти кодексу встановлювали заходи покарання

невдалим хірургам: виколювання очей, відрубання пальців, якщо пацієнтом був представником вищого стану (Модестов, 1917).

З'явилися господарські споруди санітарного призначення: кухні, сироварні, льохи, кладові для збереження харчових продуктів (Labat, 1951). До цього ж часу відноситься поява першого критого базару (Мухін, 1905).

Для боротьби із заразними хворобами застосовувалось спалювання речей хворих та померлих, ізоляція хворих поза населеними пунктами, закриття державних кордонів. Останній захід негативно відображався на торгівлі та викликав страйки і повстання (Labat, 1953).

Отже, в Ассирії та Вавілоні з'явилися історично перше джерело медичного права, яке регулювало ці відносини з позицій трудового та кримінального права, уперше застосовувалось закриття державного кордону для боротьби з інфекційними хворобами, що призводило до страйків і повстань, набули подальшого розвитку відносини із суспільної санітарії.

Ці відносини і надалі характеризувались класовою нерівністю та вибірковістю покарання з урахуванням особи та станової належності потерпілого.

Стародавній Іран характеризувався іншим джерелом медичного права – Канонам Авести. Двадцять книга зазначеної пам'ятки – Вендидат – містить велику кількість даних про лікарів, хвороби, способи їх лікування та попередження. Про військово-медичну організацію Ірану свідчать Геродот, Пліній Старший та інші автори. Зокрема, іранці створили корабельні та армійські шпиталі зі штатом лікарів, системою транспортування поранених та хворих (Nafisy, 1933).

У Канонах Авести відображено статус та становище лікаря у Ірані, врегульовані питання оплати його праці, профілактики хвороб, визначено функцію лікаря – повертати хворому здоров'я, уперше сформульовано норми та закріплені уявлення про лікарську етику та деонтологію (Бакулев, 1960).

Значного розвитку отримала хірургія, до якої з'явилась історично перша вимога професійного допуску: самостійно могли вчиняти хірургічні втручання могли лише ті особи, котрі разом з іншим лікарем успішно прооперували не менше трьох осіб (Nafisy, 1933).

З'явилися перші аптеки та порядок продажу ліків: за лікарськими рецептами. Набули подальшого розвитку відносини з очищення питної води та соціальної санітарії шляхом запровадження лазень. Однак, як і раніше, ці блага були доступні лише представникам вищих соціальних станів (Бакулев, 1960).

Здобули державно-охоронювальної ознаки боротьба з венеричними та особливо небезпечними інфекційними хворобами (сказ). Канон Авести уперше закріплює на нормативному рівні використання праці лікарів-ветеринарів (Nafisy, 1933).

Збірка Шицзін (XI–VII ст. до н. е.) характеризувала санітарну культуру **Стародавнього Китаю** – житло, харчі, одяг, працю, сімейні відносини, хвороби, ліки, особисті та суспільні санітарно-гігієнічні традиції (Алексеєнко, 1959; Віолін, 1903; Вогралік, 1959; Вязьменський, 1955; Вязьменський, 1953). Збірка Чжоуські ритуали, що відноситься до того ж періоду часу згадує деякі галузі медицини, зокрема ветеринарію. У V–IV ст. до н. е. з'явилась друкована медична праця – «Трактат про хвороби» (Кирілло, 1906, 1912, 1914; Корнієвський, 1866).

Військовим статутом У-цзи передбачався особливий штат військових лікарів, знання яких передавались у спадок. За часів Чжоуської династії (XI–III ст. до н. е.) лікарі поділялись на п'ять категорій та кваліфікацій. За результатами щорічних перевірок кращі лікарі отримували нагороди, а гірші – стягнення (Корнієвський, 1862–1863, 1864, 1876, 1877).

У Шицзині міститься багато відомостей про турботу за чистоту та охайність житла. Чжоуськими ритуалами приписувалось кожному китайцеві зі сходом Сонця умиватись та полоскати рот, мити руки 5 разів на день, один траз на три дні мити голову та один раз на 5 днів купатись. В якості знезаражуючих речовин використовувались мильний корінь, луг, рослини, багаті на сапоніни. Кухонний та столовий посуд натирался піском, мився колодязною або дощовою водою (Корсаков, 1901, 1928; Ловинський, 1900; Пясецький, 1876; Страшун, 1955).

У Китаї ще до нашої ери застосовувались попереджувальні заходи проти віспи у вигляді щеплення. Самоізоляція, полишення людиною насиджених місць під час епізоотій розглядались як основні методи боротьби з чумоподібними захворюваннями (Татарінов, 1852, 1853, 1856; Чжу Янь, 1958; Чжун-цзинь, 1955; Чжоу, 1956). На високому рівні стояла військова гігієна. Вплив високої санітарної культури Китаю вплинув на розвиток медико-суспільних відносин у Кореї, Японії, Тибеті, Монголії, народів Далекого Сходу та Середньої Азії (Юмото, 1956; Hume, 1940; Lee, 1955, 1958, 1959; Reed, 1931–1939; Wong et al., 1936).

Отже, у Стародавньому Китаї: 1) здобула нормативного закріплення санітарна культура та суспільна гігієна; 2) відбувся поділ лікарів на кваліфікації, запроваджено щорічну їх перевірку (атестацію) та систему матеріальних заохочень і стягнень; 3) регламентувались процедури зі збереження чистоти житла та особистої гігієни; 4) уперше були застосовані щеплення в якості способів боротьби з інфекційними хворобами.

Однак, як і у попередніх випадках, зазначені відносини залежали від соціального становища їх учасників, а у військовій сфері набули закритого, спадкового, кастового змісту.

Стародавня Індія. В одному з давніх джерел права – Законах Ману (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) – містяться законоположення щодо санітарії, організації медичної допомоги населенню, наводяться правила особистої та громадської санітарії та гігієни (Делоне, 1877; Щепотьєв, 1890; Chakraberty, 1955).

Так само Закони Ману наводять розпорядження, спрямовані на боротьбу з карантинними хворобами. Існувало законоположення щодо видворення хворих на проказу за межі міста, евакуацію мешканців з міст – вогнищ чуми (Кашкадамов, 1901; Filliozat, 1949; Narayanrao, 1953). У місті Мохенджо-Даро приділялась увага належному вивозу побутових відходів та водовідведенню, санітарним станом ринків та продажем харчових продуктів. До порушників санітарного законодавства застосовувались заходи відповідальності (Макеева, 1959; Петров, 1857; Zimmer, 1948).

Також у Законах Ману містяться розділи, які можна розцінювати як охорону народного здоров'я: так, ними заборонялось продавати вагітну рабину, засуджувалось вживання алкоголю та наркотичних речовин (Мангалік, Гупта, 1958; Girindranath, 1923–1929).

Медико-суспільні відносини у **Стародавньому Тибеті** відзначались регламентацією режиму сну та відпочинку, харчування, статевого життя, при цьому рекомендувались прогулянки, їзда верхи, боротьба, гірські прогулянки, полювання, заохочувалось купання у відкритих водоймах (Бадмаєв, 1898; Батуєв, 1950; Варлаков, 1931, 1932; Гаммерман et al., 1930; Киріллоу, 1892, 1893; Оберміллер, 1936).

У **Стародавній Греції** велика увага приділялась особистій гігієні, фізичним вправам, загартуванню (Баткіс, Майстрах, 1936; Heidel, 1941). Молодь у школах – палестрах і гімназіях – отримувала фізичне виховання (Бородулін, 1955; Jones, 1946). Грецькі поліси іноді запрошували на службу лікарів, переважно під час спалаху епідемій (Вольський, 1840; Lichtenthaeler, 1948–1957). Ця служба носила тимчасовий характер (Жебелев, 1933; Litre, 1839–1861). Так само тимчасовою була робота військових лікарів (Ковнер, 1878, 1883; Lund, 1936). Більш розповсюдженою була робота мандрівного лікаря-ремісника, що робив обхід населених пунктів та зупинявся у хворих на час хвороби (Лахтін, 1930; Singer, 1922).

Отже, у Греції: 1) фізичне виховання вперше набуло значення перманентної навчальної дисципліни у школах; 2) уперше запроваджена тимчасова (на період епідемій або війни) праця лікарів та військових лікарів; 3) виник інститут періодептики – лікарів, що здійснювали обхід населених пунктів з метою виявлення та лікування хворих.

Александрія відзначилась формуванням першої у світі наукової бібліотеки, яка містила, зокрема, і медичні рукописи (Страшун, 1937). Відтак бібліотечна справа стала на варті накопичених людством знань та уявлень про медицину. Також в Александрії набула подальшого розвитку аптечна справа, у якій на постійній основі працювали лікарі-фармацевти (Bourgey, 1953; Daremberg, 1865, 1869).

У **Стародавньому Римі** наявність постійної армії опосередковувало існування військово-медичної служби. У римській армії вперше запроваджується військово-медична ієрархія: лікарі легіонів і когорт – таборові лікарі – лікарі трирем (на флоті) (Бородулін, 1955; Лесеневич, 1894; Allbutt, 1921). Відбувалось будівництво санітарних споруд – водопроводів, каналізації, лазень (Герман, 1894; Нейгебауер, 1884).

До V ст. до н. е. відноситься також і давнє джерело римського права – Закони XII Таблиць – котре містило законоположення санітарного характеру: про захоронення, питне водопостачання тощо. За виконанням санітарних правил та експлуатацією санітарних споруд слідкували спеціально призначені чиновники – еділи (Ізраельсон, 1894; Ковнер, 1888).

Авл Корнелій Цельс (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) залишив твір «Про медицину» у 8 книгах. Будучи багатим рабовласником, Цельс керувався практичними міркуваннями про необхідність утримання у здоровому, працездатному стані великої кількості рабів (Бернард, 1907; Стрельцов, 1887, 1888).

Найбільш цінними з наукової точки зору є праці Цельса щодо хірургії та шкірних хвороб. У своїх гігієнічних вказівках Цельс здебільшого орієнтувався на заможних землевласників та містян (Троїцький, 1895; Цельс, 1959; Uffelmann, 1881).

Відтак у Стародавньому Римі вперше було запроваджено лікарську ієрархію, службовий нагляд за дотриманням санітарних норм і експлуатацією санітарних споруд, визначено одну з основних цілей медицини – необхідність збереження стану працездатності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку.

1. Держави Стародавнього Світу характеризуються: 1) зародженням медичної освіти; 2) появою перших зводів медичних протоколів та процедур (збірників та папірусів); 3) включенням до складу публічної служби штату військової медицини; 4) розгалуженням лікарської справи на окремі професії; 5) розвитком професійної медицини та соціальної гігієни; 6) заохоченням профілактики здоров'я, зокрема і професійного; 7) появою засобів очищеного питного водопостачання населення; 8) появою історично перших джерел медичного права, які регулювали ці відносини з позицій трудового,

кримінального та адміністративного права; 9) запровадженням закриття державного кордону для боротьби з інфекційними хворобами, що призводило до страйків і повстань; 10) нормативним закріпленням положень про лікарську етику та деонтологію, історично перших критеріїв допуску лікарів до самостійної роботи; 11) запровадженням перших аптек та процедури продажу ліків; 12) здобуттям державно-охоронювальної ознаки боротьби з венеричними та особливо небезпечними інфекційними хворобами, закріпленням на нормативному рівні використання праці лікарів-ветеринарів, санітарної культури та суспільної гігієни; 13) поділом лікарів на кваліфікації, запровадженням їх перевірки (атестацію) та системи матеріальних заохочень і стягнень; 14) застосуванням щеплення в якості способу боротьби з інфекційними хворобами; 15) розробкою розпоряджень, спрямованих на боротьбу з карантинними хворобами, належний вивоз побутових відходів та водовідведення, санітарний стан ринку та продаж харчових продуктів, охорону народного здоров'я; 16) регламентацією режиму відпочинку; 17) набуттям фізичного виховання статусу перманентної навчальної дисципліни у школах; 18) запровадженням тимчасової (на період епідемії або війни) праці лікарів та військових лікарів; 19) виникненням інституту періодевтики; 20) формуванням першої у світі наукової бібліотеки, яка містила, зокрема, і медичні рукописи; 21) запровадженням лікарської ієрархії, службового нагляду за дотриманням санітарних норм і експлуатацією санітарних споруд; 22) визначенням однієї з основних цілей медицини – необхідності збереження стану працездатності; 23) розробкою детальних правил щодо дозволених до споживання домашніх тварин та способів їх забою; 24) появою перших приписів відносно статевих хвороб, стевих збочень та шлюбів між родичами.

2. Ці відносини характеризувались гендерною, класовою нерівністю, майновим цензом, відмовою від міфологічного світогляду у лікувальних процедурах, вибірковістю покарання з урахуванням особи та станової належності потерпілого, залежали від соціального становища їх учасників, а у військовій сфері набули закритого, спадкового, кастового змісту.

3. Відтак, як вже зазначалось, згадані відносини потребували врегулювання нормами трудового, кримінального та адміністративного права, що створювало собою **медико-правову триаду** врегулювання суспільних відносин у означеній сфері.

4. За історико-хронологічною ознакою, медико-суспільні відносини вперше були врегульовані нормами трудового права (нормами про оплату праці лікарів, Закони Хамурапі, XVIII ст. до н. е.). Згаданий факт породжує собою **медико-правовий парадокс**, оскільки трудове право як самостійна галузь не визнається науковою доктриною для того проміжку часу, однак вже у XVIII ст. до н. е. існували його суб'єкти (лікарі), джерела (Закони Хамурапі) і норми, навіть в умовах рабовласницького ладу. Наведене призводить до сумнівів у аксіоматиці формаційного критерію суспільного розвитку та правильності підходів у визначенні часу набуття самостійного статусу галуззю трудового права.

5. Отже, подальшій науковій увазі підлягає медико-суспільний розвиток держав Середньовіччя з метою закріплення отриманих та виокремлення нових результатів наукового дослідження в галузі медичного права та закономірностей розвитку медико-суспільних відносин.

Kolosov I. The historical backgrounds of medical law's acts appear in Ancient Age

Article proposed discusses the problems of historical development of medical and social relations as preconditions for the emergence of norms of medical law in the states of the Ancient World. The purpose of this work is the retrospective review of public relations, which became a prerequisite for the emergence of legal acts in the field of medicine of the ancient world; identification of their regularities, features and dialectical relations; separation of relations in the field of medicine, which, due to their public significance, needed and need legal settlement, in particular, at the expense of labor law; development of author's conclusions and outlining of perspective directions of further scientific exploration. The research methodology is based on common scientific methods and empirical methods. In particular, it is concluded that the aforesaid relations needed to be regulated by the norms of labor, criminal and administrative law, which created a medical and legal triad of the settlement of public relations in the specified sphere. According to the historical and chronological feature, medical and social relations for the first time were regulated by the norms of labor law (norms on the remuneration of doctors, the Laws of Hamurapi, XVIII century BC). This fact generates a medical and legal paradox, since labor law as an independent branch is not recognized as a scientific doctrine for that period of time, but already in the XVIII century BC there were its subjects (doctors), sources (Laws of Hamurapi) and norms, even in conditions of slave rule. Above leads to certain doubts in the axiomatics of the formation criterion of social development and the correctness of approaches in determining the time of acquisition of independent status by the branch of labor law.

Key words: medically-social relations, medical law, Ancient World, medically-legal triad, medically-legal paradox, labor law.

Література:

1. Багдасарьян С. М. Медицина древнего Египта. *Вопросы истории медицины. Труды Института организации здравоохранения и истории медицины*. Выпуск 6. 1959. С. 5.
2. Булгаков Б. В. Древне-египетская медицина. *Врачебное дело*. № 22. 1926. С. 1761.
3. Крюгер О. О., Церетели Г. Ф. Медицинский папирус Музея Александра III в Москве, 1918.
4. Grapow H. Grundriss der Medizin der alten Ägypter. Т. 1–4, 1954–1958.
5. Grapow H. Untersuchungen über die altägyptischen medicizinischen Papyri. Т. 1–2, 1935–1936.
6. Leake Ch.D. The old Egyptian medical papyri, Lawrence, 1952.
7. Lefebvre G. Essai sur la medicine egyptienne de l'epoque pharaonique. Paris. 1956.
8. Модестов П. В. Культура и медицина Ассирио-Вавилонии. *Русский врач*. Т. 16. № 21–24. 1917. С. 418.
9. Мухин Н. Магия и колдовство у ассирио-вавилонян. Киев, 1905.
10. Labat R. La medicine babylonienne. Paris, 1953.
11. Labat R. Traite akkadien de diagnostics et pronostics medicaux. Paris, 1951.
12. Naficy A. La medicine en Perse des origins a nos jours, ses fondements theoriques d'apres l'encyclopedie medicale de Gorgani. Paris, 1933.
13. Алексеенко И. П. Очерки о китайской народной медицине. Киев, 1959.
14. Виолин Я. А. Китайские доктора. *Врачебная газета*. №№ 42, 43. 1903. С. 1008, 1032.
15. Виолин Я. А. Медицина Китая. Санкт-Петербург, 1903.
16. Вогралик В. Г. Слово о китайской медицине. Горький, 1959.
17. Вязьменский Э. С. Из истории древней китайской биологии и медицины. *Труды Института естествознания и техники*. Т. 4. 1955. С. 3.
18. Вязьменский Э. С. О лекарственном арсенале китайской народной медицины. *Аптечное дело*. Т. 2. № 4. 1953. С. 20.
19. Кириллов Н. В. Китайская медицина в ее прошлом, отходящем в область предания, и зачатки медицинской организации в Китае по европейскому образцу. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Июнь 1914. С. 834.
20. Кириллов Н. В. О тибетской и китайской медицине, о развитии и состоянии медицинского дела в Японии. *Труды Временного медицинского общества на Дальнем Востоке в г. Харбине*. Выпуск 2. 1906. С. 57.
21. Кириллов Н. В. Общая характеристика практики восточных систем медицины (тибетской, китайской) в параллель с нашей народной. *Труды Антропологического общества при Военно-медицинской академии*. Т. 7. 1912. С. 56.
22. Корниевский П. А. Китайские аптеки. *Фармакологический журнал*. Кн. 1. Май 1866. С. 1.
23. Корниевский П. А. Китайские медицинские пословицы. *Современная медицина*. № 32–34. 1864.
24. Корниевский П. А. Материалы для истории китайской медицины. *Медицинский сборник Казанского медицинского общества*. №№ 24, 25 (приложение). 1877. С. 3, 37.
25. Корниевский П. А. О китайских медиках. *Медицинский вестник*. № 36–41, 43. 1876.
26. Корниевский П. А. Спланхнология у китайцев. *Протоколы заседания Общества русских врачей в Санкт-Петербурге за 1862–1863 гг.* С. 255.
27. Корсаков В. Медицина в Китае в прошлом и настоящем. *Врачебное дело*. № 20. 1928. С. 1561.
28. Корсаков В. Положение медицины в Китае и наиболее распространенные в его населении болезни. Санкт-Петербург. 1901.
29. Ловинский П. Медицина в Китае (исторический очерк). *Спутник здоровья*. № 37–39. 1900.
30. Пясецкий П. Я. О санитарных условиях и медицине Китая. *Московская медицинская газета*. № 30–34. 1876.
31. Страшун И. Д. Общебиологические взгляды врачей древнего Китая. *Из истории науки и техники Китая* / под ред. ред. И. В. Кузнецов. Москва, 1955. С. 160.
32. Татаринов А. Анатомические и физиологические понятия китайцев. *Труды Общества русских врачей в Санкт-Петербурге*. Ч. 6. 1856. С. 353.
33. Татаринов А. Китайская медицина. *Труды членов Российской духовной миссии в Пекине*. Т. 2. 1853. С. 357.
34. Татаринов А. О состоянии медицины в Китае. *Труды Общества русских врачей в Санкт-Петербурге*. Ч. 5. 1852. С. 159.
35. Чжу Янь. Достижения древнекитайской медицины. Москва, 1958.
36. Чжан Чжун-цин. Древняя китайская медицина. Пекин, 1955.
37. Чжоу шоу-чжун. Исследование способов лечения, известных в древности. Пекин, 1956.

38. Юмото К. Медицина династии Хань. Пекин, 1956.
39. Hume E. H. The Chinese way in medicine. Baltimore, 1940.
40. Lee T'ao. Achievement of the chinese medicine in the Sui (589–617) and T'ang (618–907 A. D.) dynasties Chin. med. J., v. 71. 1955. P. 301.
41. Lee T'ao. Chinese medicine during the Ming dynasty (1368–1644), *ibid.*, v. 76. 1958. P. 178.
42. Reed B. Chinese material, being a chronicle of medical happenings in China from ancient times to the present period. Shanghai. 1936.
43. Делоне Б. П. Сравнение медицины Аюрвед с медициной гиппократидов. *Протоколы заседания общества русских врачей в Москве за 1-е полугодие 1877*. С. 86 и *Московская медицинская газета* № 30–34, 36–37, 40. 1877.
44. Кашкадамов В. П. Краткий очерк индусской медицины. *Больничная газета Боткина*. № 40, 43, 44, 46, 48. 1901.
45. Макеева О. В. Некоторые вопросы истории народной медицины в Индии. *Вопросы истории медицины. Труды Института организации здравоохранения и истории медицины*. Вып. 6. 1959. С. 75.
46. Мангалик В. С., Гупта Н. П. Древняя индийская медицина и ее вклад в общую теорию медицины. *Советская медицина*. № 1. 1958. С. 149.
47. Петров П. О медицине древних индусов. *Московский врачебный журнал*. № 3–4. 1857. С. 80.
48. Щепотьев Н. Врачебная этика древних индийских и греческих врачей. *Ученые записки Казанского университета*. Кн. 4. 1890. С. 54.
49. Chackraberty S. Ancient Hindu medicine. Calcutta, 1955.
50. Filliozat J. La doctrine classique de medicine indienne. Paris, 1949.
51. Girindranath M. History of Indian medicine. V. 1–3, Calcutta, 1923–1929.
52. Narayanrao U. B. Indigenous medical specialities. Bombay, 1953.
53. Zimmer H. R. Hindu medicine. Baltimore, 1948.
54. Бадмаев П. А. О системе врачебной науки Тибета. Выпуск 1. 1898. С. 395.
55. Батуев Б. Антинаучная реакционная сущность тибетской медицины. Улан-Уде, 1950.
56. Варлаков М. Н. Краткий очерк истории тибетской медицины. *Советская клиника*. Т. 17. № 1. 1932. С. 3.
57. Варлаков М. Н. Лекарственные средства тибетской медицины. *Бюллетень Научно-исследовательского химико-фармацевтического института*. № 6. 1931. С. 137.
58. Варлаков М. Н. Пути изучения тибетской медицины. *Сибирский медицинский журнал*. № 3. 1931 С. 17.
59. Гаммерман А. Ф., Семичов Б. В. Заметка о тибетских лекарственных продуктах. *Доклад АН СССР*, сер. В. № 12. 1930. С. 228.
60. Кириллов Н. В. Интерес изучения народной и тибетской медицины в Забайкалье. *Этнографический обозреватель*. № 4. 1893. С. 84.
61. Кириллов Н. В. Современное значение тибетской медицины как части ламайской доктрины. *Вестник общества гигиены, судебной и практической медицины*. Т. 15. Кн. 1. Отд. 2; Кн. 2 отд. 2. 1892. С. 18, 95.
62. Обермиллер Е. А. Пути изучения тибетской медицинской литературы. *Библиография Востока*. Вып. 8–9. 1936. С. 48.
63. Баткис Г. А., Майстрах К. В. Медицина античного мира. *Советский врачебный журнал*. № 17. 1936. С. 1333.
64. Бородулин Ф. Р. Лекции по истории медицины. Москва, 1955.
65. Вольский С. Ф. Об Иппократе и его учении. Ч. 1–2. Санкт-Петербург, 1840.
66. Жебелев С. А. Эпидаврийская терапевтика. *Известия АН СССР*. Сер. 7. № 1. 1933. С. 61.
67. Ковнер С. История медицины. Киев, 1878.
68. Ковнер С. Очерки истории медицины. Киев, 1883.
69. Лахтин М. Медицина в гомеровском эпосе. *Русский клиницист*. Т. 14. № 7–8. 1930. С. 3.
70. Страшун И. Д. Творения великого эллинского врача. *Советская медицина*. № 6. 1937. С. 51.
71. Bourgey L. Observation et experience chez les medecins de la Collection hippocratique. Paris, 1953.
72. Daremberg Ch. Etat de la medicine entre Homere et Hippocrate. Paris, 1869.
73. Daremberg Ch. La medicine dans Homere. Paris, 1865.
74. Heidei W. A. Hippocratic medicine, its spirit and method. New York, 1941.
75. Jones W. H. S. Philosophy and medicine in ancient Greece. Baltimore, 1946.
76. Lichtenthaeler Ch. La medicine hippocratique. Pt. 1–5. 1948–1957.
77. Littré E. Oeuvres completes d'Hippocrate. Т. 1–10. 1839–1861.
78. Lund F. B. Greek medicine. New York, 1936.

79. Singer Ch. J. Greek biology and Greek medicine. Oxford, 1922.
80. Бернад А. А. Значение Цельса в медицине и, в частности, в хирургии. Санкт-Петербург, 1907.
81. Герман Ф. Л. Врачебное сословие древнего Рима. Культурно-исторический очерк. Харьков, 1894.
82. Израельсон Л. «Материя медика» Клавдия Галена. Юрьев, 1894.
83. Лесеневич В. Медицина у римских поэтов. *Еженедельник журнала «Практическая медицина»*. № 18, 20, 21. 1894. С. 309, 341, 357.
84. Нейгебауэр Л. А. О древних хирургических и гениатрических инструментах, найденных в развалинах римских городов Помпеи и Геркуланума. *Варшавские университетские известия*. № 1, 2. 1884. С. 1, 33.
85. Стрельцов А. Врачи у древних римлян. Эпиграфические очерки. Москва, 1888.
86. Стрельцов А. К истории медицины у древних римлян. Журнал Министерства народного просвещения, отделение классической филологии. Ноябрь 1887. С. 103.
87. Троицкий И. В. Софан Эфесский. Как первый педиатр вечного города. *Университетские известия*. Киев. Июнь 1895. С. 1.
88. Цельс А. К. О медицине. Москва, 1959.
89. Allbutt Th. C. Greek medicine in Rome. London, 1921.
90. Uffelman J. Die öffentliche Hygiene im alten Rom. Berlin, 1881.
91. Большая медицинская энциклопедия / гл. ред. акад. Бакулев А. М. Москва : Государственное научное издательство «Советская энциклопедия». 1960. Том 17. 1184 с.

References:

1. Bagdasarian, S. M. (1959) Meditsina drevnogo Egipta [v kn.: Voprosy istorii meditsiny] [The ancient Egypt's medicine]. *Trudy Instituta organizatsii zdravookhraneniya i istorii meditsiny*. Vypusk 6. S. 5. [in Russian]
2. Bulgakov, B. V. (1926) Drevne-egipetskaya meditsina [The ancient Egypt's medicine]. *Vrachebnoye delo*. № 22. S. 1761. [in Russian]
3. Kryuger, O. O., Tsereteli, G. F. (1918) Meditsinskiy papirus Muzeya Aleksandra III v Moskve [The Medicine's Papyrus of the Alexander III Moscow Museum]. [in Russian]
4. Grapow, H. (1954–1958) Grundriss der Medizin der alten Ägypter. T. 1–4.
5. Grapow, H. (1935–1936) Untersuchungen über die altägyptischen medicizinischen Papyri. T. 1–2.
6. Leake, Ch. D. (1952) The old Egyptian medical papyri, Lawrence.
7. Lefebvre, G. (1956) Essai sur la medicine egyptienne de l'epoque pharaonique. Paris.
8. Modestov, P. V. (1917) Kultura i meditsina Assiro-Vavilonii [Culture and medicine of Assyria and Babylon]. *Russkiy vrach*. T. 16. № 21–24. 1917. S. 418. [in Russian]
9. Mukhin, N. (1905) Magiya i koldovstvo u assiro-vavilonyan [Magic and witchcraft of Assyria and Babylon]. Kiyev. [in Russian]
10. Labat, R. (1953) La medicine babylonienne. Paris.
11. Labat, R. (1951) Traite akkadien de diagnostics et pronostics medicaux, Paris.
12. Naficy, A. (1933) La medicine en Perse des origins a nos jours, ses fondements theoriques d'apres l'encyclopedie medicale de Gorgani. Paris.
13. Alekseyenko, I. P. (1959) Ocherki o kitayskoy narodnoy meditsine [Features from Chinese people's medicine]. Kiyev. [in Russian]
14. Violin, Ya. A. (1903) Kitayskiye doktora [Chinese doctors]. *Vrachebnaya gazeta*. №№ 42, 43. S. 1008, 1032. [in Russian]
15. Violin, Ya. A. (1903) Meditsina Kitaya [Chinese medicine]. Diss. na stepen doktora meditsiny. Sankt-Peterburg. [in Russian]
16. Vogralik, V. G. (1959) Slovo o kitayskoy meditsine [Foreword about Chinese medicine]. Gorkiy. [in Russian]
17. Vyazmenskiy, E. S. (1955) Iz istorii drevney kitayskoy biologii i meditsiny [Derivation from the ancient Chinese biology and medicine's history]. *Trudy Instituta estestvoznaniya i tekhniki*. T. 4. S. 3. [in Russian]
18. Vyazmenskiy, E. S. (1953) O lekarstvennom arsenale kitayskoy narodnoy meditsiny [About chemical's variety of Chinese people's medicine]. *Aptechnoye delo*. T. 2. № 4. S. 20. [in Russian]
19. Kirillov, N. V. (1914) Kitayskaya meditsina v eye proshlom, otkhodyashchem v oblast predaniya, i zachatki meditsinskoy organizatsii v Kitaye po evropeyskomu obraztsu [Chinese medicine of Ancient Age and background of Chinese medical organization as European staff]. *Vestnik obshchestva gigiyeny. sudebnoy i prakticheskoy meditsiny*. S. 834. [in Russian]
20. Kirillov, N. V. (1906) O tibetskoy i kitayskoy meditsine, o razvitii i sostoyanii meditsinskogo dela v Yaponii [About the Tibet and Chinese medicine, development and status of medicine in Japan]. *Trudy Vremennogo meditsinskogo obshchestva na Dalnem Vostoke v g. Kharbine*. Vypusk 2. S. 57. [in Russian]

21. Kirillov, N. V. (1912) Obshchaya kharakteristika praktiki vostochnykh sistem meditsiny (tibetskoy, kitayskoy) v parallel s nashey narodnoy [The common characteristics of East medicine systems on example of Tibet and China in comparison with Native]. *Trudy Antropologicheskogo obshchestva pri Voyenno-meditsinskoy akademii*. T. 7. S. 56. [in Russian]
22. Korniyevskiy, P. A. (1866) Kitayskiye apteki. [Chinese chemistries] *Farmakologicheskij zhurnal*. Kn. 1. S. 1. [in Russian]
23. Korniyevskiy, P. A. (1864) Kitayskiye meditsinskiye poslovitsy [Chinese medical proverbs]. *Sovremennaya meditsina*. № 32–34. [in Russian]
24. Korniyevskiy, P. A. (1877) Materialy dlya istorii kitayskoy meditsiny [Materials on Chinese medicine's history]. *Meditsinskiy sbornik Kazanskogo meditsinskogo obshchestva*. №№ 24, 25 (prilozheniye). S. 3, 37. [in Russian]
25. Korniyevskiy, P. A. (1876) O kitayskikh medikakh [About the Chinese doctors]. *Meditsinskiy vestnik*. № 36–41, 43. [in Russian]
26. Korniyevskiy, P. A. (1862–1863). Splankhnologiya u kitaytsev [Chinese Splankhnology]. *Protokoly zasedaniya Obshchestva russkikh vrachey v Sankt-Peterburge za 1862–1863 gg.* S. 255. [in Russian]
27. Korsakov, V. (1928) Meditsina v Kitaye v proshlom i nastoyashchem [Chinese medicine in past and present]. *Vrachebnoye delo*. № 20. S. 1561. [in Russian]
28. Korsakov, V. (1901) Polozheniye meditsiny v Kitaye i naiboleye rasprostranennyye v ego naselenii bolezni [Medicine's status in China and the most widespread Chinese diseases]. Diss. na stepen doktora meditsiny. Sankt-Peterburg. [in Russian]
29. Lovinskiy, P. (1900) Meditsina v Kitaye (istoricheskiy ocherk) [Chinese medicine (historical essay)]. *Sputnik zdorovia*. № 37–39. [in Russian]
30. Pyasetskiy, P. Ya. (1876) O sanitarnykh usloviyakh i meditsine Kitaya [About Chinese sanitation and medical conditions]. *Moskovskaya meditsinskaya gazeta*. № 30–34. [in Russian]
31. Strashun, I. D. (1955) Obshchebiologicheskiye vzglyady vrachey drevnego Kitaya [Biological viewpoints of ancient Chinese doctors] [v kn.: Iz istorii nauki i tekhniki Kitaya / red. I. V. Kuznetsov]. Moskva. S. 160. [in Russian]
32. Tatarinov, A. (1856) Anatomicheskiye i fiziologicheskiye ponyatiya kitaytsev [Anatomic and physiological viewpoints of ancient Chinese]. *Trudy Obshchestva russkikh vrachey v Sankt-Peterburge*. Ch. 6. S. 353. [in Russian]
33. Tatarinov, A. (1853) Kitayskaya meditsina [Chinese medicine]. *Trudy chlenov Rossiyskoy dukhovnoy missii v Pekine*. T. 2. S. 357. [in Russian]
34. Tatarinov, A. (1852) O sostoyanii meditsiny v Kitaye [About Chinese medical conditions]. *Trudy Obshchestva russkikh vrachey v Sankt-Peterburge*. Ch. 5. S. 159. [in Russian]
35. Chzhu, Yan (1958). Dostizheniya drevnekitayskoy meditsiny [Achievements of Chinese medicine]. Moskva. [in Russian]
36. Chzhan Chzhun-tszin. (1955) Drevnyaya kitayskaya meditsina [Ancient Chinese medicine]. Pekin. [in Russian]
37. Chzhou shou-chzhun. (1956) Issledovaniye sposobov lecheniya, izvestnykh v drevnosti. [Investigation of treatment ways known from Ancient Age] Pekin. [in Russian]
38. Yumoto, K. (1956) Meditsina dinastii Khan [Khan Epoch's medicine]. Pekin. [in Russian]
39. Hume, E. H. (1940) The Chinese way in medicine. Baltimore.
40. Lee, T'ao (1955) Achievement of the chinese medicine in the Sui (589–617) and T'ang (618–907 A. D.) dynasties *Chin. med. J.*, v. 71. P. 301.
41. Lee T'ao (1958) Chinese medicine during the Ming dynasty (1368–1644), *ibid.*, v. 76. P. 178.
42. Reed, B. (1936) Chinese material, being a chronicle of medical happenings in China from ancient times to the present period. Shanghai. [in Russian]
43. Delone, B. P. (1877) Sravneniye meditsiny Ayurved s meditsinoy gippokratidov [Comparison between Ayurvedic and Hippocratic medicine]. *Protokoly zasedaniya obshchestva russkikh vrachey v Moskve za 1-e polugodiye 1877*. S. 86 i Moskovskaya meditsinskaya gazeta № 30–34, 36–37, 40. [in Russian]
44. Kashkadamov, V. P. (1901) Kratkiy ocherk indusskoy meditsiny [Brief on Indian medicine]. *Bolnichnaya gazeta Botkina*. № 40, 43, 44, 46, 48. [in Russian]
45. Makeyeva, O. V. (1959) Nekotoryye voprosy istorii narodnoy meditsiny v Indii [Particular aspects of Indian people medicine's history] [v kn.: Voprosy istorii meditsiny]. *Trudy Instituta organizatsii zdravookhraneniya i istorii meditsiny*. Vyp. 6. S. 75. [in Russian]
46. Mangalik, V. S., Gupta, N. P. (1958) Drevnyaya indiyaskaya meditsina i eye vklad v obshchuyu teoriyu meditsiny [Ancient Indian medicine and its contribution to common theory of medicine]. *Sovetskaya meditsina*. № 1. S. 149. [in Russian]

47. Petrov, P. (1857) O meditsine drevnikh indusov [About the Ancient Indian medicine]. *Moskovskiy vrachebnyy zhurnal*. № 3–4. S. 80. [in Russian]
48. Shchepotyev, N. (1890) Vrachebnaya etika drevnikh indiykikh i grecheskikh vrachey. [Medical Ethics of Ancient Indians and Greeks] *Uchenyye zapiski Kazanskogo universiteta*. Kn. 4. S. 54. [in Russian]
49. Chackraberty, C. (1955) Ancient Hindu medicine. Calcutta.
50. Filliozat, J. (1949) La doctrine classique de medicine indienne. Paris.
51. Girindranath, M. (1923–1929) History of Indian medicine. V. 1–3, Calcutta.
52. Narayanrao, U. B. (1953) Indigenous medical specialities. Bombay.
53. Zimmer, H. R. (1948) Hindu medicine. Baltimore.
54. Badmayev, P. A. (1898) O sisteme vrachebnoy nauki Tibeta. [About the medical scientific system in Tibet] *Vypusk 1*. S. 395.
55. Batuyev, B. (1950) Antinauchnaya reaktsionnaya sushchnost tibetskoy meditsiny [Unscientific background of Tibet medicine]. Ulan-Ude. [in Russian]
56. Varlakov, M. N. (1932) Kratkiy ocherk istorii tibetskoy meditsiny. [Brief of Tibet medicine's history] *Sovetskaya klinika*. T. 17. № 1. S. 3. [in Russian]
57. Varlakov, M. N. (1931) Lekarstvennyye sredstva tibetskoy meditsiny. [Chemicals of Tibet medicine] *Byulleten Nauchno-issledovatel'skogo khimiko-farmatsevticheskogo instituta*. № 6. S. 137. [in Russian]
58. Varlakov, M. N. (1931) Puti izucheniya tibetskoy meditsiny [Ways of Tibet medicine's cognition]. *Sibirskiy meditsinskiy zhurnal*. № 3. S. 17. [in Russian]
59. Gammerman, A. F., Semichov, B. V. (1930) Zametka o tibetskikh lekarstvennykh produktakh. [Essay about Tibet's chemicals] *Doklad AN SSSR*. ser. V. № 12. S. 228. [in Russian]
60. Kirillov, N. V. (1893) Interes izucheniya narodnoy i tibetskoy meditsiny v Zabaykalye [Reasons to Tibet medicine's cognition on Transbaikal]. *Etnograficheskiy obozrevatel*. № 4. S. 84. [in Russian]
61. Kirillov, N. V. (1892) Sovremennoye znachenie tibetskoy meditsiny kak chasti lamayskoy doktriny [Contemporary impact of Tibet medicine as part of Lamias doctrine]. *Vestnik obshchestva gigiyeny. sudebnoy i prakticheskoy meditsiny*. T. 15. Kn. 1. Otd. 2; Kn. 2 otd. 2. S. 18, 95. [in Russian]
62. Obermiller, E. A. (1936) Puti izucheniya tibetskoy meditsinskoy literatury [Ways of Tibet medicine's literature studying]. *Bibliografiya Vostoka*. Vyp. 8–9. S. 48. [in Russian]
63. Batkis, G. A. Maystrakh, K. V. (1936) Meditsina antichnogo mira [Ancient Medicine]. *Sovetskiiy vrachebnyy zhurnal*. № 17. S. 1333. [in Russian]
64. Borodulin, F. R. (1955) Lektsii po istorii meditsiny [Lectures on Medical History]. Moskva. [in Russian]
65. Volskiy, S. F. (1840) Ob Ippokrate i ego uchenii [About Hippocrates and his contribution]. Ch. 1–2. Sankt-Peterburg. [in Russian]
66. Zhebelev, S. A. (1933) Epidavriyskaya terapevtika [Therapy of Epidaurus]. *Izvestiya AN SSSR*. Ser. 7. № 1. S. 61. [in Russian]
67. Kovner, S. (1878) Istoriya meditsiny. [Medicine's History] Kiyev. [in Russian]
68. Kovner, S. (1883) Ocherki istorii meditsiny. [Medicine's History Essay] Kiyev. [in Russian]
69. Lakhtin, M. (1930) Meditsina v gomerovskom epose [Medicine in Homeric epos]. *Russkiy klinitsist*. T. 14. № 7–8. S. 3. [in Russian]
70. Strashun, I. D. (1937) Tvoreniya velikogo ellinskogo vracha [Outstanding Ellyn doctor's heritage]. *Sovetskaya meditsina*. № 6. [in Russian]
71. Bourgey, L. Observation et experience chez les medecins de la Collection hippocratique. Paris, 1953.
72. Daremberg, Ch. (1869) Etat de la medicine entre Homere et Hippocrate. Paris.
73. Daremberg, Ch. (1865) La medicine dans Homere. Paris.
74. Heidei, W. A. (1941) Hippocratic medicine, its spirit and method. New York.
75. Jones, W. H. S. (1946) Philosophy and medicine in ancient Greece. Baltimore.
76. Lichtenthaeler, Ch. (1948–1957) La medicine hippocratique. Pt. 1–5.
77. Littre, E. Oeuvres completes d'Hippocrate (1839–1861). T. 1–10.
78. Lund, F. B. (1936) Greek medicine. New York.
79. Singer, Ch. J. (1922) Greek biology and Greek medicine. Oxford.
80. Bernard, A. A. (1907) Znachenie Tselsa v meditsine i, v chastnosti. v khirurgii. [Celsius's impact on medicine and sergeant as particular] Diss. na stepen doktora meditsiny. Sankt-Peterburg. [in Russian]
81. German, F. L. (1894) Vrachebnoye sosloviye drevnego Rima. Kulturno-istoricheskiy ocherk. [Doctor's Class in Ancient Rome. Cultural Essay] Kharkov. [in Russian]
82. Izrayelson, L. (1894) "Materiya medika" Klavdiya Galena ["Doctor's Substance" of Claudio Hellenes]. Diss. na stepen doktora meditsiny. Yuryev. [in Russian]
83. Lesenevich, V. (1894) Meditsina u rimskikh poetov. [Medicine in Romanian poets' masterpieces] *Ezhenedelnik zhurnala "Prakticheskaya meditsina"*. № 18, 20, 21. 1894. S. 309, 341, 357. [in Russian]

84. Neygebauer, L. A. (1884) O drevnikh khirurgicheskikh i geniatricheskikh instrumentakh. naydennykh v razvalinakh rimskikh gorodov Pompei i Gerkulanuma. [About Ancient sergeant and gyniatrics instruments found from Pompeus and Gerkulamuna's ruins] *Varshavskiy universitetskiye izvestiya*. № 1, 2. 1884. S. 1, 33. [in Russian]
85. Sreltsov, A. (1888) Vrachy u drevnikh rimlyan. Epigraficheskiye ocherki. [Ancient Romanians doctors] Moscow. [in Russian]
86. Streltsov, A. (1887) K istorii meditsiny u drevnikh rimlyan. [To the question of Ancient Romanian medical history] *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. otdeleniye klassicheskoy filologii*. Noyabr 1887. S. 103. [in Russian]
87. Troitskiy, I. V. (1895) Sofan Efesskiy. Kak pervyy pediater vechnogo goroda. [Sofan as first paediatrist of Eternal Town] *Universitetskiye izvestiya (Kiyev)*. Iyun 1895. S. 1. [in Russian]
88. Tsels, A. K. (1959) O meditsine [About medicine]. Moscow. [in Russian]
89. Allbutt, Th. C. (1921) Greek medicine in Rome. London.
90. Uffelmann, J. (1881) Die öffentliche Hygiene im alten Rom. Berlin.
91. Bolshaya meditsinskaya entsiklopediya / gl. red. akad. Bakulev A. M. (1960) [Great Medical Encyclopedia] Moscow: Gosudarstvennoye nauchnoye izdatelstvo "Sovetskaya entsiklopediya". Tom 17. 1184 s. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 22.02.2022

Стаття рекомендована до друку 19.04.2022

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ «ВІЧНОЗЕЛЕНИМ» ПАТЕНТАМ У ФАРМАЦЕВТИЧНІЙ СФЕРІ

Огієвич С. М.,

*студентка факультету соціології та права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0003-0187-6197
sophiaogyewuch@gmail.com*

Костенко І. В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-6974-023X
kostenko111@gmail.com*

Насамперед під час опрацювання теми щодо стану прав інтелектуальної власності у фармацевтичній сфері було проаналізовано доповідь Єврокомісії про ситуацію із захистом інтелектуальної власності у третіх країнах, на основі якої відокремлено найбільш поширені проблеми. До розгляду та дослідження взято проблему «вічнозелених» патентів, що є характерною для України. У ході роботи наведено визначення термінів «оригінальний лікарський препарат» та «генерик». Також було досліджено обов'язкові етапи виведення на фармацевтичний ринок оригінальних лікарських препаратів та зауважено про причини довготривалості й високої вартості проведення цієї процедури. У цьому ж контексті було розглянуто причини спрямування політики багатьох держав на підтримку виробництва саме генеричних лікарських препаратів. Основну увагу приділено з'ясуванню причин виникнення «вічнозелених» патентів та наслідкам їх поширення. На підтвердження негативного впливу вищезазначеної проблеми на забезпечення державою високого рівня охорони здоров'я населення було наведено показники вартості ліків та ступінь забезпеченості ними пацієнтів. Зауважено про зроблений державою крок на шляху до вирішення проблеми «вічнозелених» патентів прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства». Однак у ході роботи було поставлено під сумнів ефективність деяких з положень Закону та наведено їхню оцінку Європейською комісією. Крім цього, проаналізовано прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо ліквідації штучних бюрократичних бар'єрів та корупційних чинників у сфері охорони здоров'я», яким внесено зміни до законів України «Про лікарські засоби» та «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». На основі аналізу зазначено про введення в національне законодавство «положення Болар», охарактеризовано як його переваги, так і можливі ризики. На підставі проведених досліджень зроблено висновки, в яких підкреслено пріоритетне спрямування політики держави щодо регулювання прав інтелектуальної власності у сфері фармацевтики.

Ключові слова: «вічнозелені патенти», оригінальні лікарські препарати, генерики, положення Болар.

Постановка проблеми. Попри значущість регулювання державою особливостей поширення лікарських препаратів (далі – ЛП) і суттєве значення цього процесу для досягнення високого і якісного рівня життя населення та забезпечення повноцінного захисту здоров'я людей, у рамках реального часу українське законодавство та практика його втілення дають одні з найнижчих показників серед інших держав світу, що свідчить про наявність масштабних проблем, які потребують не лише негайного теоретичного вивчення й аналізу, але й практичного їх вирішення

шляхом ліквідації недоліків та покращення наявних правових систем, забезпечивши їх ефективним регулюванням з боку держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оскільки фармацевтика стосується однієї із найбільш важливих сфер суспільного життя, а саме здоров'я, то проблеми, що в ній виникають, привертають увагу чималої кількості вчених. Безпосередньо це стосується робіт таких науковців, як Г. О. Андрощук, Д. С. Зверев, Т. Ю. Клочко, А. О. Кодинець, В. М. Пашков, Л. І. Работягова та інші. Проте варто відзначити, що роботи наведених вище авторів спрямовані на загальні аспекти регулювання обігу лікарських засобів і не орієнтовані на дослідження сучасних проблем, що виникають на практиці правового регулювання у сфері фармацевтики.

Мета. Метою статті є дослідження проблеми «вічнозелених» патентів у сфері права інтелектуальної власності та здійснення аналізу прийнятих на врегулювання цього питання законодавчих актів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз доповіді Єврокомісії про ситуацію із захистом інтелектуальної власності у третіх країнах дає підґрунтя говорити про наявність проблем у сфері захисту інтелектуальних прав виробників оригінальної продукції, неефективні правові механізми оскарження недобросовісної реєстрації торговельних марок фармацевтичних препаратів та значну кількість випадків контрафакту і фальсифікації у цій сфері (Report on the protection, 2020). У такому контексті однією із нагальних проблем виокремлено недоліки законодавства стосовно патентування оригінальної продукції, що стали причиною появи так званих «вічнозелених» патентів.

Донедавна таке явище, як «вічнозелені» патенти, набувало великого поширення через недосконалість патентного законодавства. Проблема проявлялася в тому, що власники патентів, а саме виробники оригінальних ЛП, після закінчення терміну дії патенту реєструють ліки з аналогічною формулою, змінюючи при цьому лише спосіб застосування або ж форму продажу (наприклад, фармацевтична компанія змінює форму випуску лікарського препарату із сиропу на таблетки). За допомогою такої практики виробники оригінального ЛП залишають за собою монополізоване право на препарат, зокрема й на встановлення ціни, чим унеможливають появу на українському ринку дженериків.

Для детального дослідження витоків проблеми «вічнозелених» патентів насамперед потребує визначення термін «оригінальна продукція». Варто відзначити, що в національному законодавстві, зокрема у Законі «Про лікарські засоби», пропонується визначення «лікарського засобу», проте термін «оригінальні лікарські препарати» залишається невизначеним (Про лікарські засоби, 1996). Натомість згідно із положеннями фармацевтичної енциклопедії: «Оригінальний лікарський препарат – це вперше введений на фармацевтичний ринок ЛП, що містить новий синтезований чи отриманий іншим способом АФІ і пройшов повний цикл доклінічних та клінічних досліджень, дозволений до медичного застосування та захищений патентом на певний строк» (Фармацевтична енциклопедія).

Отже, у разі створення оригінальної продукції і наміру поширити її на фармацевтичному ринку перед виробником постає завдання запатентувати створений препарат. Проте сфера, в якій створюються ЛП, зумовлює складність як процесу його розробки, так і реалізації, який умовно можна поділити на декілька етапів. Для початку постає завдання отримати нові речовини чи їх комбінації; на другому етапі проводяться доклінічні дослідження, що передбачають фармакологічний скринінг, визначення гострої токсичності і фізико-хімічних властивостей препарату; з'ясовується специфіка фармакологічної дії та проводяться поглиблені токсикологічні, фармакокінетичні дослідження; створюється прийнятна лікарська форма й нормативно-технічна документація (Штриголь, Товчига, 2012). Виходячи з цього, процес розробки і впровадження оригінального ЛП можна охарактеризувати як складний та довготривалий, що потребує великих коштів, часу (зазвичай до декількох років) та зусиль, чим і зумовлюються високі ціни на оригінали ЛП і низка проблем у сфері правового регулювання процесу створення і виведення продукції на фармацевтичний ринок.

Натомість у сфері фармацевтики з оригінальними лікарськими препаратами невіддільно пов'язане й таке поняття, як «генерик (дженерик)». Згідно із визначенням Європейської федерації асоціацій фармацевтичних виробників (EFPIA), генерик (дженерик) – це препарат «взаємозамінний з його патентованим аналогом, введений на ринок після закінчення терміну патентного захисту» (Фармацевтична енциклопедія). Оскільки дженерики мають порівняно низьку вартість у зв'язку із відсутністю витрат на розробку та проведення клінічних випробувань, а також проходять встановлення біоеквівалентності із препаратом-оригіналом, внаслідок якої встановлюється фармацевтична, фармакокінетична та клінічна еквівалентність, чим визначається гарантована взаємозамінність препарату, то у сучасному світі політика більшості держав спрямована на підтримку виробництва саме дженериків.

За таких умов виробники оригінальних ЛП після закінчення строку дії патенту намагаються різними способами й надалі утримувати монополізне становище на ринку. Для кращого розуміння наслідків такої практики варто буде навести приклад, використаний автором статті «Вічнозелені патенти заважають зниженню цін на ліки» Інною Іваненко та запропонований БФ «Пацієнти України»

у 2019 році. Як зазначено в матеріалах, препарат для лікування людей з діагнозом ВІЛ Алувіа в Україні коштував \$770 за річний курс, у разі такої ціни держава забезпечувала лише 25 % пацієнтів. У цей час у країнах з вищими стандартами патентування ліків патент уже не діяв, завдяки чому вартість препарату Алувіа за кордоном в 3,3 раза нижча, ніж в Україні. За такої ціни в Україні можна було б пролікувати всіх пацієнтів на економію коштів. Прикладом того, коли система патентування функціонує правильно є таке: після закінчення дії патенту на препарат для лікування онкології Іматиніб ціна на нього впала з \$96,5 до \$1,43, забезпечення пацієнтів зросло з 4,46 від потреби до 100 % (Іваненко, 2019). Низка препаратів, що охороняються вічнозеленими патентами (наприклад, тоцилізумаб), зараз використовуються у світі для лікування COVID-19, наслідком чого можуть стати перешкоди для їх використання в Україні у боротьбі з такою епідемією. Варто усвідомлювати, що під наведеними вище цифрами та показниками йдеться про життя та здоров'я населення всієї країни і в такому разі воно безпосередньо пов'язане із тим, наскільки правильно держава та законотворець розставити пріоритети у сфері прав інтелектуальної власності на фармацевтичні препарати між приватними та публічними інтересами.

Нині українське законодавство зазнало змін у галузі патентування. Так, у липні 2020 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства», положення якого були спрямовані зокрема й на врегулювання питання «вічнозелених» патентів. Ним було розширено перелік об'єктів, на які не поширюється правова охорона, а також виключено речовини з кола об'єктів, які можуть бути корисними моделями (лише пристрої або процеси) і затверджено дещо відмінний порядок отримання додаткової охорони ЛП після спливу дії патенту шляхом отримання сертифіката додаткової охорони (СДО) (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства, 2020). Щодо строку додаткової охорони, то він, як і раніше, не перевищуватиме 5 років, проте буде залежати від фактичної тривалості процедури реєстрації лікарського засобу в МОЗ України і засвідчуватиметься сертифікатом додаткової охорони.

Також прийнятим Законом передбачено, що «нові форми відомого з рівня техніки лікарського засобу, у тому числі солі, складні ефіри, прості ефіри, композиції, комбінації та інші похідні, поліморфи, метаболіти, чисті форми, розміри часток, ізомери, можуть бути визнані такими, що явно випливають з рівня техніки, якщо тільки такі нові форми істотно не відрізняються за ефективністю» (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства, 2020). Однак варто звернути увагу на негативну сторону таких змін, а саме: внесені норми зменшують можливість інноваційних компаній вдосконалювати лікарські засоби та сприяти появі на ринку нових якісних препаратів. Негативною щодо цих законодавчих змін була оцінка Єврокомісії у звіті про захист та дотримання прав інтелектуальної власності у третій країнах за 2021 рік, де зауважено, що виключення із захисту певних речовин шляхом заборони їх патентування обмежують стимули до інновацій, перешкоджають пошуку більш стабільних форм сполук з довшим терміном зберігання та вищим рівнем дозування, які були б безпечнішими або зменшували побічні ефекти. Як висновок у звіті зауважено, що закон не відповідає міжнародним стандартам і Європейській патентній конвенції (Report on the protection, 2021, с. 32).

Таким чином, прийнятий Закон, з одного боку, мав на меті обмежити можливість виробників оригінальних ЛП на неврегульоване право монополізації власної продукції, а з іншого – сприяти поширенню на українському ринку аналогів оригінальних ЛП, які є дешевшими, а тому більш доступними для більшої частини населення держави. Проте вжиті заходи порушили баланс інтересів виробників оригінальних ЛП та дженериків, що в майбутньому може негативно відобразитися на розвитку фармацевтичної галузі в Україні загалом. Адже без розвитку оригінальних ЛП дженерики не зможуть забезпечити високий рівень захисту здоров'я населення.

З метою подолання прогалин у сфері прав інтелектуальної власності на фармацевтичні препарати також було прийнято Закон України № 644-ІХ «Про внесення змін до деяких законів України щодо ліквідації штучних бюрократичних бар'єрів та корупціогенних чинників у сфері охорони здоров'я», яким внесено зміни до законів України «Про лікарські засоби» та «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі». Отже, було зроблено крок до втілення в національне законодавство «положення Болар», згідно з яким виробникам дженериків дається можливість проводити підготовчі дії для реєстрації лікарського засобу, використовуючи аналогічну діючу речовину, що міститься і в референтному лікарському засобі, при цьому таке використання не розглядатиметься як розголошення та неправомірне комерційне використання інформації (Про внесення змін до деяких законів України щодо ліквідації штучних бюрократичних бар'єрів та корупціогенних чинників у сфері охорони здоров'я, 2020). Тобто у виробників дженериків є право проводити підготовчі дії щодо реєстрації генерика у період чинності патенту і впроваджувати генерик на ринок відразу після спливу строку правої охорони препарату-оригіналу.

Положення Болар активно застосовується на практиці багатьма країнами. Наприклад, досвід США свідчить про його позитивний вплив щодо скорочення строку виходу дженериків на ринок, зокрема після запровадження поправки до Закону Хетча-Ваксмана у 1984 році строк виходу на ринок генеричних препаратів скоротився з 3–4 років з моменту закінчення строку дії патенту на оригінальний препарат до 1–2 місяців (Ганзієнко, 2020). Тож втілення положення Болар у правову систему України є можливістю для вітчизняних виробників розвивати фармацевтичну галузь в Україні, а також скоротити показники незаконної реєстрації препаратів-аналогів до спливу строку дії патенту на оригінальну продукцію. Однак серед дослідників цієї сфери можна знайти зауваження щодо нечіткості викладеного порядку функціонування системи Болар в українському законодавстві, загрози її негативного впливу на інвестиційний клімат у фармацевтичній галузі. Зі свого боку, вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що для втілення основної мети, а саме підвищення доступності лікарських засобів для пацієнтів, введення в національне законодавство положення Болар може бути не досить. У цьому випадку доцільно буде звернутися до досвіду зарубіжних країн щодо ціноутворення на генерики, наприклад взяти до уваги такий досвід деяких країн, як покрокове зниження цін для кожної наступної заявки на реєстрацію. Оскільки в Україні відсутні правила ціноутворення на генеричні препарати, вважаємо такий досвід необхідним для вивчення з метою можливої подальшої імплементації в національне законодавство.

Висновки. Аналізуючи практику поширення та особливості існування «вічнозелених» патентів, можемо визначити це поняття як вторинні патенти на лікарські препарати, що є штучно створеними виробниками оригінальних ЛП шляхом заміни способу застосування чи форми продажу препаратів, використовуючи щодо них аналогічну формулу. Виходячи із вищенаведеного аналізу стану прав інтелектуальної власності у сфері фармацевтики в Україні, варто зауважити, що політика держави у сфері захисту прав виробників як оригінальних, так і вторинних ЛП має бути надзвичайно виваженою, оскільки надмірне заохочення виробництва дженериків і максимальне сприяння цьому, може спричинити іншу проблему – витіснення виробників оригінальних препаратів, наприклад, з участі у державних закупівлях. Крім цього, загальний стан виробників препаратів-оригіналів суттєво зміниться, а, зважаючи на цінове співвідношення їх та препаратів-аналогів, вони можуть опинитися в не вигідному для них становищі, що негативно вплине на розвиток всієї фармацевтичної сфери в майбутньому.

Ohievych S., Kostenko I. Legislative changes as a counter “evergreen” patents

First of all, during the elaboration of the topic on the state of intellectual property rights in the pharmaceutical sphere, the report of the European Commission on the situation with the protection of intellectual property in third countries was analyzed, on the basis of which the most common problems were identified. The problem of “evergreen” patents, which is typical for Ukraine, is taken into consideration and research. In the course of the work the definitions of the terms “original drug” and “generic” are given. The obligatory stages of launching original medicines on the pharmaceutical market were also studied and the reasons for the long duration and high cost of this procedure were noted. In the same context, the reasons for the policy of many countries to support the production of generic drugs were considered. The main attention is paid to finding out the reasons for the emergence of “evergreen” patents and the consequences of their distribution. To confirm the negative impact of the above problem on the state’s provision of a high level of public health, indicators of the cost of medicines and the degree of patient provision were presented. It was noted that the state has taken a step towards solving the problem of “evergreen” patents by adopting the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Reform of Patent Legislation”. However, in the course of the work, the effectiveness of some of the provisions of the Law was questioned and their assessment by the European Commission was given. In addition, the adopted Law of Ukraine “On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Elimination of Artificial Bureaucratic Barriers and Corrupting Factors in Health Care”, which amended the Laws of Ukraine “On Medicinal Products” and “On Protection of Rights” on inventions and utility models”. Based on the analysis, the introduction of the “Bolar provision” into national legislation was noted, and both its advantages and possible risks were described. On the basis of the conducted researches the conclusions in which the priority direction of a policy of the state concerning regulation of the intellectual property rights in the field of pharmaceuticals is underlined are made.

Key words: “evergreen patents”, original medicines, generics, Bolar provisions.

Література:

1. Report on the protection and enforcement of intellectual property rights in third countries, 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_12 (дата звернення: 26.03.2021).
2. Про лікарські засоби : Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-вр#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
3. Фармацевтична енциклопедія. URL: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/3171/originalnij-innovacijij-likarskij-preparat> (дата звернення: 20.03.2021).
4. Штриголь С. Ю., Товчига О. В. Оригінальні та генеричні препарати. *Журнал «Раціональна фармакотерапія»*. № 4 (25) 2012. С. 15–18. URL: <http://rpht.com.ua/ua-issue-article-1441> (дата звернення: 30.01.2022).
5. Іваненко І. Вічнозелені патенти заважають зниженню цін на ліки. Вебсайт: *Голос України*, 2019. URL: <http://www.golos.com.ua/article/314892> (дата звернення: 31.01.2022).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства : Закон України від 21.07.2020 № 816-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816-20#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
7. Report on the protection and enforcement of intellectual property rights in third countries, 2021. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2021/april/tradoc_159553.pdf (дата звернення: 31.01.2022).
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо ліквідації штучних бюрократичних бар'єрів та корупціогенних чинників у сфері охорони здоров'я : Закон України від 02.06.2020 № 644-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/644-20#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
9. Ганзієнко Д. Реформа патентного законодавства: хто виграє, а хто програє. 2020. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/199017_reforma-patentnogo-zakonodavstva-khto-vigrae-a-khto-progra (дата звернення: 31.01.2022).

References:

1. Report on the protection and enforcement of intellectual property rights in third countries, 2020. Retrieved from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_12 (Last accessed: 26.03.2021).
2. Pro likarski zasoby: Zakon Ukrainy vid 04.04.1996 № 123/96-VR [On medicines: Law of Ukraine of 04.04.1996 No. 123/96-VR]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-вр#Text> (Last accessed: 30.01.2022). [in Ukrainian]
3. Farmatsevychna entsyklopediia [Pharmaceutical encyclopedia]. Retrieved from: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua> (Last accessed: 20.03.2021). [in Ukrainian]
4. Shtryhol, S. Yu., Tovchyha, O. V. (2012). Oryhinalni ta henerychni preparaty [Original and generic drugs]. *Zhurnal "Ratsionalna farmakoterapiia"*, 4 (25) S. 15–18. Retrieved from: <http://rpht.com.ua/ua-issue-article-1441> (Last accessed: 30.01.2022). [in Ukrainian]
5. Ivanenko, I. (2019). Vichnozeleni patenty zavazhaiut znyzhenniu tsin na liky [Evergreen patents hinder lower drug prices]. Veb-sait: *Holos Ukrainy*. Retrieved from: <http://www.golos.com.ua/article/314892> (Last accessed: 31.01.2022). [in Ukrainian]
6. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo reformy patentnoho zakonodavstva: Zakon Ukrainy vid 21.07.2020 № 816-IX [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Reform of Patent Legislation: Law of Ukraine of July 21, 2020 No. 816-IX]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816-20#Text> (Last accessed: 30.01.2022). [in Ukrainian]
7. Report on the protection and enforcement of intellectual property rights in third countries, 2021. Retrieved from: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2021/april/tradoc_159553.pdf (Last accessed: 31.01.2022).
8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo likvidatsii shtuchnykh biurokratychnykh barieriv ta koruptsioghennykh chynnykiv u sferi okhorony zdorovia : Zakon Ukrainy vid 02.06.2020 № 644-IX [On amendments to some laws of Ukraine on the elimination of artificial bureaucratic barriers and corruption-causing factors in the field of health care: Law of Ukraine of 02.06.2020 No. 644-IX]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/644-20#Text> (Last accessed: 30.01.2022). [in Ukrainian]

9. Hanziienko, D. (2020). Reforma patentnoho zakonodavstva: kto vyhraie, a kto prohraie [Reform of patent legislation: who will win and who will lose]. Retrieved from: https://jurliga.ligazakon.net/news/199017_reforma-patentnogo-zakonodavstva-khto-vigra-a-khto-progra (Last accessed: 31.01.2022). [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 16.02.2022

Стаття рекомендована до друку 26.04.2022

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 1 (53)
2022**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *О.С. Данильченко*

Підписано до друку 30.06.2022 р. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно друк. арк. 13,02. Тираж 150. Замовлення № 0522/192.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.